

A ZRÍNYIÁSZ.

(Második közlemény.)

III.

Kimutattam föntebb, hogy a XVI. századbeli nemzedék közfelfogása már Zrínyi előtt az epopea magaslatára emelte az összes török-magyar háborúkat s azok közt Szigetvár bukását is; mert a mely felfogás az egészre vonatkozik, az az egésznek valamely részére is alkalmazható. De ha talán valakit nem eléggé győztem volna meg e körülményre vonatkozó fejtegetéseimmal, hivatkozhatom *Karnarutić*-ra, kinek felfogása szerint *egyenesen Szigetvár bukása is* a magyar nemzet bűnei miatt következett be, melyet isten a törökkel sújtott. Karnarutić ezt a felfogást abba a beszédbe szövi be, melyet Zrínyi, kirohanása előtt, tart vitézeinek s melyben többek közt ezeket mondatja a szigeti kapitánynyal:

Ez a török hatalom, mely most sújt bennünket,
Büntetés a gonoszságért, mely bennünk van
És az egész országban; mert már szükséges volt
..... az eretnekek miatt.

Mert *elhagyták az igaz utat, melyet Jézus mutatott nekik,*
..... erkölcstelenség uralkodik
Egészen elhagyták a bűjtöt és elfeledték a fogadalmat,
Istent nem szeretik, templomba nem járnak,
Egymást gyilkolják
Többé nem hallgatnak isten parancsára.
Ezért üldöznék minket a hitetlenek.
Ha ez az ország istenhez vissza nem tér.

.....
De *ha alá lesz vetve a római egyháznak,*
A szultán nem lesz hatalmas a német földön.

Ehhez nem kell commentár; mert Zrínyi, mielőtt a »Szigeti Veszedelem« írásába fogott volna, észrevehette, hogy egy másik, horvát nyelven írott »szigeti veszedelem«-ben (*pogibil grada Sigeta*) már benne van az époszi felfogás.

Attérhetünk már most az *éposz meséjének* megvizsgálására.

Szulejmán haragra lobbánva elhatározza magát a hadjáratra és háborút hirdet. Divánt tart s beszéde után felolvastatja Arszlán budai pasa levelét, melyben ez háborúra ösztönzi a szultánt. A vezérek helyeslik Sz. szándékát. Nem sokára összegyülekeznek a hadak. Mialatt Szulejmán közeledik az ország felé, Arszlán ostromolja Palotát, de eredmény nélkül elfut alóla. Ez alatt a szultán Konstantinápolyból Drinápolyba, innen Belgrádba érkezik. Már Drinápolyból Gyula ostromára küldte Petraf pasát, a kinek Kerecsényi László feladja a várat. Szulejmán Belgrádban habozik, hogy Eger vagy Sziget ellen induljon-e. De mégis abban állapodik meg, hogy Eger ellen megy. A táborba érkező Musztafa boszniai pasát kinevezi Arszlán helyére s ez azonnal elindul Buda felé. Musztafa helyére pedig Mehmetet küldi Boszniába, a ki útközben Siklós alatt megállapodik. Zrínyi ennek hírért vevén, egy csapattal meglepi és megveri a török hadat s nagyrészből leöli. A siklósi győzelem után sokféle zsákmánynyal és foglyokkal visszatér Szigetbe. Szulejmán a menekülőktől meghallja a siklósi vereséget s ez arra bírja, hogy eredeti tervét megváltoztassa: visszahívja a Dunán Eger felé átkelt hadat, hogy Sziget felé menjen. Most juhokat áldoztat a kádileskerrel, éjjel pedig két elszabadult ló nagy zavart és ijedelmet okoz a táborban. Zrínyi meghallván, hogy Szulejmán Sziget ellen jön, összegyűjti az őrséget s buzdító beszéde után fölesküdteti őket csapatonként sorban; azután megteszi a szükséges intézkedéseket a védelemre. Majd levelet ír a királynak s elküldi György fiával. A Harsányhoz érkezett szultán két követtel fölkéri a várat, de Zrínyi tagadó választ ad. A követek visszaérkezése után Szulejmán előre küldi Szigetbe az anatóliai béglerbéget és a főtűzermestert. Ezek oda érkezvén, Zrínyi egy lovas csapatot küld ki, azután ő maga is kiút rájuk és megveri őket. A következő nap Szulejmán is Sziget alá érkezik és tábort üt. A törökök kilövik puskáikat és ágyúikat, mire Zrínyi is felel. Ezen a napon Farkasics Péter meghal régi betegségekben s Zrínyi eltemetteti.

Ezzel végződik a VII. ének első fele. Látnivaló, hogy a

Zrínyiász meséje Szulejmánnak Sziget alá érkezéseig *egészen Istvánffi előadása nyomán* van alakítva, a cselekvények ugyanazon sorrendben következnek egymás után a Zrínyiászban, mint Istvánffinál. Az eltérés eddig mindössze annyi, hogy Istvánffi nem tud Zrínyi leveléről, a juháldozatról, a két ló elszabadulásáról s követség küldéséről, valamint arról sem, hogy Zrínyi maga is részt vett volna a siklósi harcokban és Szulejmán megérkezésekor két üdvözlő lövést tétetett volna. Ámde azért egynek, a két ló elszabadulásának kivételével, a mesének ezeket a részeit sem Zrínyi költötte, hanem mindnyájának van historiai alapja más forrásokban, mint a maga helyén látni fogjuk.

Az eposznak még hátra levő második felében már nem beszél el Zrínyi egymás után mindazon eseményeket, melyeket Istvánffinál és másoknál talált, hanem részint kiválogatja a jelentékenyebb mozzanatokat, részint összevonja és egy időre helyezi a hosszasabban és több napon át tartott eseményeket. Így Szulejmán megérkezése után nem adja elő az Új-város vívását, fölégetését és az őrségnek az Ó-városba vonulását, hanem a VII. ének második felében átugrik annak az eseménynek elbeszélésére, a mely Istvánffinál a három ágyútelep fetállítására s Radován és Dandó kiütésére vonatkozik (296. lapon).

Innentől kezdve az eposz meséjét Istvánffi, Budina, Karnarutic és Reusner előadása után alkotja meg, hű maradva a historiai egymásutánhoz, de a harci epizódokat, mint az eposz első felében is, részint Zrínyinek előbbi harcaiból s általában az addigi török-magyar harczokból, részint pedig az Aeneisből és Tassótól véve át, vagy azok után alakítva. Szigetvár vívásának menete tehát nála is ugyanaz a mi a történetiróknál, nála is ilyen sorrendben követik egymást az események: Török kézre jut előbb az Új-, azután az Ó-város és az őrség a külső várba vonul (ezt a X. ének elején mondja). Ekkor a szultán divánt tart (VIII. ének, mint Karnaruticnál) s azután ágyúzzák a várat három helyről (IX. ének). Miután a törökök a vár mellől levezették a vizet, majd eltöltötték az árkot s miután a várnak egyik bástya is leomlott: rohamot intéznek a vár három pontja, t. i. a Henyei- és Nádasdy-bástya s a kapu ellen, mint Istvánffinál (X. ének, melyben össze van foglalva az, a mit Istvánffi a külső vár ellen intézett rohamokról ír a 297. és 298. lapokon). A XI. és XII. ének meséje költött. Azután következik a XIII. énekben a második diván, mint

Karnarutićnál és egy újabb kiütés Istvánfi nyomán. Erre következik a külső vár ostroma, elfoglalása és visszavonulás a belső várba; majd Zrínyi utolsó beszéde, a végső készülődés, a kirohantás és hősi halál, — mindez egészében a historiának megfelelően.

IV.

Miután az eposz meséjével, e monumentális épület alaprajzával megismerkedtünk, lépünk be a költő dolgozószobájába és lessük meg, hogy milyen kövekből és hogyan rakja fel az épületet. Idézzük vissza lelki szemeink elé a Szigeti Veszedelem megírását.

Az eposz tartalmát alkotó részek háromféle természetűek. A tartalom egyik része ugyanis abból áll, a mit a költő *a fentebb említett kútforrásoknak egyenesen Szigetvár megvételére, helyesebben az 1566. évi háború eseményeire vonatkozó tudósításaiból vett át*, illetve válogatott ki. De nem szorítkozik csupán az 1566. év eseményeire, az akkori siklósi és szigeti harcokra, hanem — mintegy bele élve magát a XVI. századbeli nemzedék közfelfogásába, mely az összes török-magyar háborúkat az epopea magaslátára emelte — *az előbbi török-magyar harcokból is, kivált Zrínyi M. harczaiból, vesz át és sző be egyes jeleneteket, vonásokat és szereplő egyéneket*. A mi ez utóbbiakat illeti, igaz ugyan, hogy pl. Menethám, Hamviván, Kamber, Demirhám, Ajgás basa, Halul bég, Dervis, Ramadán, Tojgon, Arslán, Huszain, Bichir, Kajtász, Sabán, Musa, Bajazet és Deriel (az eposz hősei), a történetírás tudtával tényleg nem szerepeltek sem a siklósi harcban, sem Szigetvár vívásában, de azért mégsem a költő teremtményei, hanem valójában létezett alakok, a kik egyik vagy másik előbbi török-magyar háborúban csakugyan szerepeltek, — némelyikök éppen Szigetvárnak előbbi (1556. évi) ostrománál, némelyikök pedig Zrínyinek korábbi török harczaiban, a mint Istvánfiból, a költő Zrínyinek fő forrásából, mi is láthatjuk.

A költőnek imént említett eljárásából, hogy t. i. eposza megalkotásakor a korábbi események is szemei előtt lebegtek, s azokat is befoglalta munkája keretébe, érthetjük meg azt a körülményt, hogy *V. Károly* császárt, *Ruszt*em pasát és *Khair* béget élőknek tekinti és szerepelteti, noha csak Istvánfiból is jól tudhatta, hogy az első még 1558-ban, a második 1561-ben meghalt. Khair bégről

pedig, a ki még I. Szelim idejében szerepelt, nem hihette, hogy 1566-ban is életben volt.

A Szigeti Veszedelem tartalmának harmadik részét végre azok az epizódok teszik, melyeket Zrínyi az Aeneisből és Tasso-tól vett át, vagy azok után alakított.

Lássuk már most sorban az egyes énekek tartalmát.

I. ÉNEK.

44—48. versszak. Szulimán haragra lobban és elhatározza a háborút. E versszakok historiai alapja *Istvánffinak* eme soraiban van: Itaque Solimanus pro innata barbarico ejus ingenio arrogantia atque superbia *iratus ac frendens fremensque suscepta belli consilia redintegravit* (285). De a haragra gyűjtás módja és a harag kitörése az Aeneis (VII. 460—462) és Tasso (IX. 12. vszak) nyomán van megalkotva.

49—50. v. Szulimán háborút hirdet. — *Istvánffi* (285): Missisque in omnes partes ad magistros equitum et praefectos limitum mandatis, ut *se in bellum pararent*, edixit; istudque animi decretum inter janicerorum etiam tribunos, ac praetorianorum equitum ductores *per Chausios* severe *publicavit*. Továbbá *Karnarutić* (5):

A *csausokat elküldte* minden irányban *futva*,
A *parancsot víve*, hogy a *ki tímárt tart*,
Menjen lovastul, merre a hatalmas császár lovagol;
Názir és kádi, ki hol található,
És minden szipáhi menjen gyorsan a szultánhoz,
A basák készüljenek, mindegyik siessen.

Az eposznak az a sora pedig, hogy a hadak Drinápolyban gyűljenek össze »májusnak föttára« szintén *Istvánffinak* (288) eme szavain alapszik: Is igitur copias *Hadrianopolim* praeire jussit. Ipse *ad initium mensis Junii* Constantinopoli discessit.

51. v. Szulimán divánt tart. — Hogy ez a versszak *Istvánffi*-nak mely szavai után van csinálva, föntebb (a 129. l.) már kimutattam.

61. v. »Az Arslán vezér is Budáról ír nekem.« — *Istvánffi*

(285—6): Interea et Arslanes, qui tunc Budae praeerat, nuntiabat

64., 66. v. Arszlán levelének tartalma. — Istvánffi (286): *Caesarem nusquam paratas copias habere, nec ei de adventu suo quicquam constare*, ac si venire maturet, quocunque arma verteret omnia proclivia aperta fore.

68. v. Ázsiai és tatár hadak érkezése. — Istvánffi (288): *ultra marinas Asiaticasque copias* Hadrianopolim praeire *Tartaros* vero, qui *ad paludis Maeotidis* oram habitantes Crimii, a nostris seu *Praecopitae* vocari solent expectari jussit.

69—75. v. *Delimán*, a krími tatár khán fia, a tatár sereg vezére. — Hogy Zrínyi kit értett ezen a néven, igen bajos meghatározni. De legnagyobb valószínűsége van annak, hogy voltaképen *Devlet girajt* szerepelteti ilyen néven, a ki 1553-tól 1577-ig volt krími khán. Ezt bizonyítja több körülmény, még pedig: 1. hogy az 1566. évi háborúban tényleg Devlet giraj volt benn tatár sereggel az országban; 2. hogy 1543-ban is benn volt, khánsága előtt, vagyis Zrínyi szerint még csak mint »fia az nagykhánnak«, a midőn egyszersmind a tatárok száma, Zrínyi adatával eléggé egyezően, 24,000 volt; 3. hogy Devlet giraj csakugyan tartózkodott egy ideig Konstantinápolyban mint kezes Rusztem pasa nagyvezírsége idejében (1544—1553); 4. hogy csakugyan megölette nem ugyan Rusztem pasát, hanem Szahibgirajt az előbbi tatár khánt; s végre 5. hogy valójában rendkívül vitéz, rettenthetlen hős volt, igazi réme az oroszoknak. Különben pedig Delimán szerepe egészen költött, illetve egyéniségét Tasso Tankrédjá, Rinaldoja, Argantja és Vergilius Turnusa után alkotta meg Zrínyi, úgy hogy mindjárt az is, a mit az I. énekben mond Delimán szerelmi bújáról, a Megszabadított Jeruzsálem I. éneke 45—49. versszakainak köszöni létrejöttét, melyekben Tankréd szerelme van rajzolva Klorinda iránt. A mi pedig a *Kumilla* nevet illeti, Szulejmán leányát, Rusztem pasa nejét — kinek neve *Mihrmah* volt — Istvánffi (285) *Cameria*-nak, Leunclavius szintén így és *Camena*-nak nevezi (98. és 184.) s bizonyára ebből csinálta Zr. a *Kumilla* nevet.¹

77. v. A szerecsen csapatok jellemzése közben ezt mondja Zrínyi:

¹ Megjegyzendő, hogy a *Mihrmah* név összetett szó, melyben *míhr*=nap, *mah*=hold. Ez utóbbi persa szó, arabúl pedig a hold = *kamer*, tehát bizonyosaráz az alapja a *Cameria* és *Camena* névnek.

Mindenikben vala hat-hat ezer ember,
Mindenik hárommal megverekedni mer.

Nyilvánvaló, hogy Zr. ezt a jellemvonást *Karnaruti*-tól vette át, a ki a török hadsereg leírása közben ezt mondja az albániai hadról (13.):

Olyan bajnokok, csupa daliák,
 Hogy mindegyik kész hárommal megverekedni.

79. v. Amirassen lovának neve *Karabul*. — Midőn I. Szelim 1511. nyarán nagyobb részt krimi tatárokból álló hadával Csorlu mellett megütközött apja, II. Bajezid, seregével, legyőzve környezetével együtt *Kara bulut* (fekete felhő) nevű lován menekült Akhioliba s onnan hajón Krimbe. Ez esemény előadása közben Leunclavius ennek a lónak nevét *Carabulyc*-nak, Jovius pedig *Charabulo*-nak írja s ez utóbbi alak magyarázza meg a Zrínyinél található *Karabul* nevet. De már a jellemzése aztán élénken emlékeztet Rajmondnak *Aquilin* nevű lovára (Tasso VII. 76—77).

82. v. *Menethám* szíriai király, fia *Hamviván*, kinek szolgálja *Kamber*, mint a VI. énekből tudjuk. — Említettem fentebb Zrínyinek azt az eljárását, hogy az eposzban szereplő török hősök jó részét az előbbi török-magyar harcokból veszi át, mivel az 1566. évi háború forrásaiban nem találhatott annyi nevet, a mennyit az epos részletező természete megkíván. Ilyen ez a három név is. *Istvánffi* ugyanis az 1541. évi hadjárat elbeszélése alkalmával (149. l.) ezt írja Ulama pasáról: Is quinquennio ante a Tachmasso Persarum rege, Ismaëlis filio, cum quatuor sociis praemeditati scele-
ris Cambere, Deriello, Memhethamo et Veligiane (qui *omnes infelicem vitae exitum Christianorum armis interfecti tulere*) ad Solimanum transierat. Más helyen (185) 1551-ből említi, hogy mikor Szokolli Mohammed a török hadsereggel Zalankemen alatt táborozott, hozzá csatlakozott: ipse Ulamanes et *Menhethames* et *Camberes* ejus populares et transfugii comites Persae, ex oppido Svornico. S végre a 290. lapon, hol Egernek 1552-ki ostromát beszéli el, azt írja hogy a tör. hadseregben voltak: Mehemetanes, *Camberes, Derielus*, qui e Perside ad Turcas cum Ulamane transfugerant, nec non *Hanvivanes* Belgradi praefectus, *Dervisius* e Quinqueecclesiis et *Arslanes* ex Alba-Regali. — Zrínyi a Perzsiából való Menhethamot szíriai királynak teszi meg, társát, Kambert,

pedig Hanviván szolgájának. Egyszersmind megtaláljuk e nevek közt a Zrínyinél szintén szereplő *Derielt*, *Dervist és Arszlánt* (a ki más, mint a Palotát vivó Arszlán pasa).

83. v. *Demirhám*. — Nagyon érdekes, hogy Demirhám valóban történelmi alak és Deli Viddel vívott párbajának is van történelmi alapja. Midőn ugyanis 1544-ben Ulama és Malkocs bégek a varasdmegyei Zagoriát dúlták, Zrínyi M. rájok ütött Szelnicze mellett (Zágrábtól északra 4 mföldnyire) s ez alkalommal száz török és száz magyar kiállt lándsát törni. *Istvánffi* ez alkalomból ezt írja (169): *Demirhamus*, insignis alae Camengradianae praefectus, in primo hastarum concursu cum Stephano Segovitio, *Zrinii Comiti equitum praefecto congressus* postremo, in acie fuerat interfectus. — Deli Vid is Zrínyinek lovas hadnagya volt, épen úgy, mint a valóságban Szegovics István s viszont a történelem Demirhámja csakugyan abban a csatában esett el, melyben Zrínyinek egyik hadnagyával párbajt vívott.

86. v. Kajer bég, az egyiptomi hadak vezére és Mehmet Junnus basa. — Zrínyi ezt a historicumot valószínűleg *Szeddeddin*-nél olvasta, kinek olasz fordítása Bratuttitól szintén megvolt a könyvtárában s aki erre vonatkozólag ezt mondja: Miután Szelim szultán Egyiptomot meghódította, ennek kormányzását *Júnisz* pasa nagyvezirre bírta. De mivel ennek rendkívüli pénzszerzési vágya és zsaroló hajlama ismeretes volt a padisah előtt: ennél fogva elmozdította állásától és Egyiptom kormányzását *Khair* bégnek adta. — Ez esemény 1517-ben történt s *Khair* bég 1522 őszén meghalt. Zrínyi mégis valószínűleg azért szerepelteti, mert olvasta *Karnarutić* költeményében, hogy a *kajeri* basa (*kajerski basa*, azaz kairói pasa, t. i. Szófi Áli) is részt vett Szigetvár ostromában és a külső vár ellen intézett egyik roham alkalmával esett el. *Budina* ezt *Miserskius bassá*-nak (=misziri) nevezi, *Istvánffi* pedig: purpuratus Memphiticus, qui Alexandriam et Aegyptum administrabat. Igaz, hogy maga Szófi Ali részt vett a hadjáratban, de egyiptomi csapatok nem voltak a török hadseregben.

89. v. *Ajgás* basa. — Ezt a nevet is az előbbi török-magyar harcokból vette át Zrínyi, még pedig *Leunclaviustól*, a ki azt írja, hogy: Turci nomen non *Aiax* (mint *Jovius* görögösen írja), sed *Aigas* enuntiant (77, 405 és 438).

102. v. »Mint eget a folyhő, ellepte az földet

Az sok roppant sereg és idegen nemzet.

Ez a hasonlat határozottan *Karnaruti*-ből való, a ki a török hadsereg leírása közben (13) ezt mondja :

A pattantyúsok előtt a natoliai sereg,
Mint eget a felhő, ellepte a földet.

II. ÉNEK.

1. és 3. v. Arszlán meghallja Sz. jövetelét és nem késedelmzik, hanem megkezdik a háborút. — *Istvánffi* (286): Nec ipse quicquam *cunctatus*, quum Solimanum propediem *exercitum moturum sciret* *praeoccupandum* illius adventum et *initium belli faciendum* praecipiti consilio decrevit.

4. v. Arszlán nem titkolja tervét, hogy Palota és Thúri Gy. ellen készül. — *Istvánffi* (286): Itaque *Palotam expugnare* constituit. Non latuere Georgium Thurium eius consilia, utpote quae ille adeo *non celanda existimabat*, ut pro temerario eius ingenio, *agresti etiam plebe audiente palam se Thurium et Palotanos* praedones ultum ire non dissimularet.

A Zrínyi könyvtárában levő eredeti kéziratban a II. ének 4. strophája után e három versszak következik áthúzva, de olvashatóan:

És ez a bátor vitéz vala Palotán
 Király hagyásából jó gondos kapitán.
 Ez Arszlánnak mérgét idején meghallván,
 Kezde szorgoskodni mindenről gondolván.

Először is íra az Salmensis Groffnak,
 Küldjön segítséget korán Palotának :
 Azért Groff meghagyá Izdenchi Istvánnak,
 Hogy száz gyaloggal segítsen Palotának.

Lén Pápáról is alkalmas segítsége,
 Mert harmadfél száz gyalog onnan eljőve.
 Túri Farkas öcsét kapitán elküldé
 Maxmiliánhoz segítséget kérve.¹

¹ L. Bibliotheca Zrínyiana. Wien 1893. a XII. lapon.

Ez a három versszak, mely a bécsi kiadásban hiányzik, azt mutatja hogy Zrínyi eleinte még szorosabban akarta követni *Istvánffit* s valószínűleg a többi írókat is, mint a mennyire a nyomtatott kiadásból láthatjuk. Ez a 3 versszak ugyanis *Istvánffi* megfelelő helyének (286. l.) versbe foglalása magyarul: Non latuere Georgium Thurium loci praefectum, praestantem militiae virum eius consilia Itaque a Comite Ecchio Salmensi centuriam peditum sclopetariorum, duce Stephano Isdencio, veterano centurione, postulavit et accepit; e Papensi vero praesidio alteram cohortem, cum ordinarium praesidium CCL utriusque ordinis militum selectissimorum inesset, hisque subsidiis adventum Arslanis parato animo expectabat. Interea Lupum Thurium fratrem Jaurinum ac deinde Viennam misit, qui auxilia postulatet.

5. v. Arszlán serege 10,000 főből áll. — *Istvánffi* (286) szerint nyolcz, vagy kilencz ezer emberből.

6. v. Arszlán hadereje és a More-bástya töretése. — *Istvánffi* (286): Protractis ex armentario Budensi tormentis, imperatoque magno jugalium jumentorum numero, quibus pilae ferreae ac sulphurei pulveris pondera veherentur. Propugnaculum Moraenum appellatum promotis tormentis, validis crebrisque ictibus verberari iussit.

24—26. v. A költő intése, hogy a hadvisető nem igyék bort. — Éppen így vonja le a tanulságot *Karnarutić* is (22) Mehemet bégnek siklósi vereségéből, egyebek közt ezeket mondva:

Hol ébren kell lenned, ott ne aludjál,
Mikor harcolnod kell, ne üríts köszöntő poharat!

27. v. » bástyán belől két árok földözte
Palotát, kapitány kit akkor vésete.

Istvánffi (286.): Verum illi [t. i. Arszlánnak két foglya Palotából] altas sub sacello concamerationes fornicesque obstare ad decem vel duodecim pedum profunditatem responderunt.

28. v. Arszlán 10 napig vívta Palotát, mely idő alatt két tűzérét vesztette el. — *Istvánffi* (286.): quibus in operibus Arslanes duos tormentorum magistros tormentis ictos amiserat Jam decimus dies irritae oppugnationis praeterierat.

29. v. Arszlán elfut Palota alól. — Ez is Istvánffi elbeszélése után.

32—35. v. Szolimán lovának leírása. — *Karnarutić* Szulejmánnak kiindulása alkalmából igen részletesen leírja a lovat s egyebek közt ezeket mondja (5. és 6.):

Személyesen kiindult Konstantinápolyból,
Egy fekete arab ló volt alatta, csődör;
 Patái magasak, lábai tiszták, épek,
Melle jól kifejlődött, húsos,
Szélesnek teremtvé, hogy jobban sem lehet.
 Nyaka vastag és széles
Sörénye vékonyszálú, rövid,
Feje száraz, kicsiny
Orra lyukai szélesek, szemei véresek,
Tajték folyik szájából, mikor a zablát rága.
Lábait szépen emelgeti; a hova az elsőkel lép,
A hátsókkal ugyanoda ér és jól oda lép.
Szelid és nyugodt volt, de gyors, mint a sólyom,
 A hogy az ember akarta, majd haragos, majd kényes.

36—38. v. Szolimán leírása. — Ebben szintén *Karnarutić* szolgált mintául Zrínyinek, a mennyiben így festi a szultánt (8. és 9. l.):

Ő pedig lovagolt egyenesen ülve, rosszkedvűen, mint ősz öreg.
 areza már halovány,
Fehér, vékony turbán volt fejére csavarva,
 Mely mellé tavaszi rózsavirág volt tűzve.
Rajta csupa aranylól szőtt hazdija;
 Selyem dolmányát levetette magáról
 És aranyból valót öltött fel fehér inge fölé.
 Stipán herczeg övét kötötte fel
 Szkender bég kardja volt oldalára kötve.
Ide-oda bólingatott fejével,
 Néze erre-arra, a kík mellett elhaladt.

Szkender-bégen az albániai Castriota Györgyöt kell értenünk, a ki némely keresztyén írók szerint elküldte kardját II. Mohammed

szultánnak, valószínűleg 1466-ban.¹ Zrínyi e helyett azt mondja, hogy az a kard volt Sz. oldalán, melyet *Musza* szultán (megh. 1413-ban) nyert a görög császártól, — erről a dologról azonban nem tudok.

39. v. »Jancsár, mint az hangya, az földet ellepte.« — Ez a hasonlat ugyanazon a helyen megvan *Karnarutić*-nál is (8. l.):

A törökök, mint hangyák, hemzsegték utána.

39—40. v. A török sereg, jancsárok, ágyúk. — A szultán leírása után *Karnarutić* is a jancsárokra tér át, azután az ágyúkra (11):

És sok *taraczkot vontattak* előbbre,

Melyek előtt sem vár, sem deszka, sem *erős fal nem állhat meg.*

41—42. v. A tábori podgyász, szekerek és igás állatok leírása. — *Karnarutić* (12—13):

Ezek után *tevék*, nagy dromedárok,

Utánok *kanczák, öszvérek és szamarak.*

Azután *szekerek*, földig megvasalva,

Melyeket *ökrök* s erős *bivalyok húznak,*

Megterhelve mennek mindenféle szerekkel.

Látnivaló, hogy Zrínyi a megindult tör. hadsereg *leírásának még sorrendjében* is követi *Karnarutić*-ot.

44—45. v. Szulejmán dicsérete. — Zrínyi ebben is *Karnarutić*-ot utánozza, a ki ezt mondja a szultánról (41. l.):

Igazán meg kell mondanom, hogy

A törököknek soha sem volt ilyen virágjok,

És mióta török szultánok uralkodnak,

Szulimán czár mindnyáját felülmulta érényeivel.

52—53. v. Petráf Gyula ostromára küldetik négyezer jancsárral s még huszonöt ezer kopjával. — *Istvánffi* (287): *Hadrianopolim pervenit et isthinc Pertaffum purpuratum, sororis*

¹ L. erre vonatkozólag: Hammer Geschichte des osmanischen Reiches, II. köt. 567.

suae filium, cum Beglerbego Graeciae ac duobus millibus Janicerorum et XXV. millibus militibus in Pannoniam praemisit, qui . . . Giulam obsidione cinctam . . . in potestatem redigeret. — *Forgách* Ferencznek ide vonatkozó adatait már idéztem föntebb (131. l.) s láttuk, hogy ő szintén *négyezer janicsárt* említ *Pertev pasa* seregében.

59. v. Midőn a szultán Belgrádnál van:

Nem tudja, keresztyénnek ártson mely felé,
Mely várat szálljon meg, Egret, Szigetet-é?

Istvánffi (288): *Solimanus . . . Nandoralbam venit atque ibi per aliquot dies stativa habuit, donec in consilio decerneret Agriamne an Sigethum oppugnari praestaret.* És alább (289): *quum hactenus in ambiguo fuisset, quamnam in partem arma essent vertenda . . .*

60—62. v. Zrínyi M. szigeti kapitány jellemzése. — A költő itt ismét *Karnarutićot* követi, a ki költeményében ilyen jellemzéssel lépteti föl Zrínyit (4. l.):

Történt, hogy ezen *Szigetben kapitány*
Zríni Miklós volt, hatalmas úr és vitéz,
Előkelő származású, karjára hatalmas,
Tisztelt nevű és tüzes katona,
Volt horvát bán
Mindennap vitézül harczolt a törökökkel,
Hébe-hóba csatára rándulva, mint gusar.
A török földet pusztítva csoda dolgot mévelt.
A bégek és basák a Dunán felül és alul
Jól ismerték őt, mikor szembe szállt velök;
Mert a hol elért valakit és megverekedett vele,
Élve nem menekült meg.

64. v. Zrínyi hajnalban, mint szokása volt, imádkozik a feszület előtt s ez szól hozzá. — Itt a költő *Tassot* követi, a ki szerint Godofréd is hajnalban imádkozik s ekkor jelenik meg neki *Gábor* angyal (I. ének 15. v.).

III. ÉNEK.

2. v. Szulimán Egerre veté gondolatját,
Hogy annak elkidöntse erős bástyáját.

Istvánffi (289): Post diuturnam consultationem *Solimano placuit, ut Agriam obsideret.*

3. v. A törökök hidat vernek a Dunán, hogy Eger felé menjenek. — *Istvánffi* (289): Mittuntur magistri fabrum ac operae quam plurimae *ad Danubium ponte e navibus facto* consternendum; ipse vero . . . isthic *cum universo exercitu consedit* ut effecto ponte mox *Agriam versus progredetur.*

4. v. Musztafa, boszniai basa, a táborba érkezik. — *Istvánffi* (289): *In ea castra Mustaphas Bosnae praefectus, capta nuper Crupa clarus, cum copiis venit*

5. v. A szultán ennek adja Arszlán vezérseget s megbizza, hogy azt ölje meg. — *Istvánffi* (289): cui *praefecturam Budensem contulit, deditque in mandatis,* ut quum primum Budam venisset, *Arslanem e medio tollendum curaret*

6. v. Szolimán haragja Arszlánra. — *Istvánffi* (289): cui propterea erat iratus, quod Palota obsessa, *bello initium dedisset eosque [t. i. Germanos] de Turcarum exercitu quicquam certi aut explorati habere falso muntiasset.*

7. v. Arszlán nem várta meg Musztafát, hanem a szultán táborába jött. — *Istvánffi* (290): Venientem *Mustapham Arslanes expectare non est ausus alia capta via se in castra Solimani iturum professus*

8. v. A szultán Mehmet Gujlirgi basát Bszniába küldi. — *Istvánffi* (290): Mustaphae successorem *in Bosnensi praefectura Mehemetem Quilergi bassam* constituit et utrumque in suam provinciam *proficisci jussit ne quid detrimenti isthic (a Germanis) caperetur.*

9. v. Mehmet Siklós alatt tábort üt. — *Istvánffi* (290): Cum Bosnam petiturus *Soclosium cum trecentis equitibus* pervenisset, *extensis in suburbano agro tabernaculis consedit.*

10—12. v. Szkender, a siklósi bég, figyelmezteti Mehmetet, hogy veszélyes künn háltni, mert közel vannak a szigetek. — *Istvánffi* (290): Quamquam a *Scandere, loci praefecto,* admonebatur, *ne se ancipiti periculo exponeret, quandoquidem Sigethani*

non procul abessent, qui saepius cruentas excursiones facere consuevissent.

19. v. »Mehmet

. nevelkedék mindenkor udvarban.«

Budina (140): Mechmet Begus consedit, quem imperator non multo ante ex aula sua ascivit.

21—22. v. Mehmet azt feleli Szkendernek, hogy csak ezen éjjel marad itt s különben is *esőre* hajlandó az idő, tehát nem félhet. — *Istvánffi* (290): Sed quia *coelum pluvium erat*, nec ipse *nisi eam noctem ibi quiescere* statuisset, in sententia permansit.

A török ifjú énekének beszövést — a mely Memhet bég biztonság-érzetének festésére szolgál — úgy hiszem, *Karnarutić*-nak eme sorai keltették föl Zrínyiben:

Feküdtek Siklós várán kívül,
Egy cseppet sem ijedve meg semmi beszéd-től.
Ez koboz mellett kiabál, amaz lantját pengeti,
 Mások *kardjokkal kérkednek, hogy éles*, mint a borotva.
 Lovaiat legelőre bocsátották.
 Ekkor a mieink rájuk ütöttek (20. l.).

V. ö. Zrínyinél:

Így *kobza* szavával nyitá *hangos torkát*.

És alább:

Van jó lovam, *éles szablyám*, szép szerelmem.

40—44. v. Zrínyi póroktól meghallja, hogy Mehmet Siklós alá érkezett, összehívja vitézeit s 800 lovassal és 1000 gyaloggal ellene indul. — *Karnarutić* szintén azt mondja (19—20), hogy mikor a pórok híriül hozták Zrínyinek Szigetbe Mehmet bégnek Siklós alá érkezését, összegyűjté vitézeit s azután:

Ezer fiatal gyalogot, kik többször mentek
 A törökkel csatározni és elraboltak belőlük,
Választ ki és a kik lovon katonáskodnak,
 Azokból ötszázat ad melléjük, hogy
 Menjenek mind Siklóshoz,
 Hol Tarali szandsák társaival tanyáz.

Istvánffi ezt a dolgot másképen adja elő (l. 290). A költő szerint maga a szigeti kapitány is részt vesz a siklói harcban. Ezt a körülményt öntudatos változtatásnak tarthatnók, mely költői szempontból nagyon helyén való. Ámde Pethő Gergely, nem tudom micsoda alapon, ezeket írja: »Adá Mehemet basának a Boszniai Basaságot, ki mikor Bosznnyába indult és Syklós-Vár alatt megszállott volna, éjjel Zrínyi Miklós, az Szigeti Vitézekkel, *reá üte* és ott Mehemet basát felveré, ő magának a Basának fiával együtt fejét vévék.« Nem azt mondom én ezzel, hogy Zrínyi ezt a körülményt Pethő G. krónikájából vette, mert hiszen ez tíz évvel később (1660) jelent meg, mint a Szigeti Veszedelem; hanem azt, hogy akkor tájban kellett lenni olyan hírnek, vagy historiás énekek, mely magát Zrínyit is szerepeltette a siklói harcban és erre támaszkodhatott mind a költő Zrínyi, mind Pethő Gergely.

49. v. A szigeti vitézek hajnalhasadáskor érkeznek Siklós alá, honnan a törökök már indulni akarnak. — Istvánffi (290): *Ante auroram* magno clamore sublato *in hostes erupere* *Quum semisopiti* arma cepissent.

52., 54., 60. v. Zrínyi két csoportra osztja seregét; száz lovast előre küld kémszemlére, maga pedig a saját csapatával azután tör elő. — Budina (139): Cumque nostri jam Siclosio appropinquassent, *praemittunt ad arcem* ducentos pedites et *equites centum*, quibus injunctum fuit, ut si Turcae fortassis sub pratis et planicie de equis descendissent, quamprimum *reliquis significarent*, omniaque circumspicerent et *ad suos deferrent*. Et posteaquam infra Siclosium ventum est, recta *ad Turcarum Castra feruntur*.

55. v. »Felrözzent az basa«

Istvánffi (290): Mehemetes *excusso sommo arreptisque armis* cum fortiter pugnaret

80., 83—85. v. Zrínyi megöli Rézmánt, Mehmet bég fiát, azután pedig levágja Mehmet jobb kezét s mikor az leesik a lóról, Zr. leugrik és lecsapja a fejét. — Hogy a költő mind a kettőt egyenesen Zrínyivel öleti meg, ez öntudatos változtatás. Istvánffi szerint csakugyan elesett a bég fia (míg Budina és Bizarus szerint mint fogoly Szigetvárba hurczoltatott), a bégről pedig ezt írja

(290): *Mann dextra* inter dimicandum *de truncata*, urgente fato *cecidit*, cadentique *caput* a peditum promptioribus *praecisum est*.¹

86. v. Mehmet halála után a törökök megfutnak, de a pécsi olajbég megállítja őket. — *Istvánffi* (290) szintén azt mondja, hogy Mehmet és fia halála után ceteri quum diu pugnassent . . . ad extremum victi fugam dedere. — A pécsi Olajbég ide kerüléséről már szoltam fentebb a 131. lapon. Szerepét azonban, hogy megállítja a futókat, az *Aeneis*ből kölcsönözte Zrínyi, melyben Mnesteus is beszéddel tartóztatja vissza a futamodókat (IX. ének, 781., 788. sor).² Valamint fentebb a 72. és 73. versszak is, melyben Zrínyi megállítja a futni készülő szigetieket, hasonlóan az *Aeneis* X. én. 369—379 soraira és Tasso IX. 47. strophájára emlőkeztet bennünket, a mennyiben amott Pallas az arkadiaiakat, emitt Godofréd a keresztyén sereget állítja meg.

¹ Különben pedig Rézmán és Mehmet epizódja az *Aeneis*beli Lausus és Mezentius epizódja után van megalkotva (X. én. 776—830.) — Azt a gondolatot pedig, hogy Zrínyit az isten anygala védi és Mehmet kezében megfordítja a kardot (lásd 82—83. vszak) *Tassotól* vette a költő, kinél Rajmondot is az isten anygala őrzí (VII. 79., 87. és 92). Végre a 85. vszak két első sora:

De ne félj, meg nem halsz nagy dicséret nélkül,
Mert lá megölettlél Zríni kezétül —

aligha szülemlett volna meg az *Aenis* X. énekének '829—830. sora nélkül, melyben ezt mondja Aeneas:

Hoc tamen infelix miseram solabere mortem:
Aeneas magni dextra cadis.

² A pécsi olajbégnak további szerepében is részint Vergilius, részint Tasso erős hatása látszik meg. Így Cserei Pál váltság-ígéréte és az olajbég szavai (94—96. vszak), nem különben a IV. énekben (48—49) az olajbég váltság-ígéréte és Zrínyi szavai az *Aeneis* X. én. 523—533. és Tasso XX. én. 142. vszakának utánzásai. — Az olajbég és Cserei Pál epizódja (97—100 vszak) voltaképen nem egyéb, mint Mezentius és Orodes (*Aeneis* X. 739—744), vagy Argillan és Ariadan (*Tasso* IX. 79—80) epizódja. Végre az olajbég és Zrínyi epizódjának (109—115) Altamor meghódolása (*Tasso* XX. 140—142) szolgált mintául. — Széchy Károly azt mondja, hogy Zrínyi, a mennyiben Ibrahim olajbéget is szerepelteti a siklósi csatában, eltér *Istvánffitól*, mert az olajbég a csata idején az észéki hidat építette (A magy. irod. tört. Szerk. Beöthy Zs. 373. l.). Széchy téved. *Istvánffi*, Budina és Karnarutic szerint *Hamza pécsi szandsák-bég* építtette a drávai hidat, még pedig a siklósi harc után (mely június 17-e után volt) július első felében, tehát bátran jelen lehetett volna a siklósi csatában. Ámde Zrínyi a pécsi *olaj-bégről* beszél, a ki pedig más, mint a *szandsák-bég*. Egyébiránt pedig úgy áll a dolog, hogy az észéki hidat valójában Áliportuk és Áli janicsár-aga építtették, — a mint a hadjáratban részt vett Szelániki, továbbá Pecsevi bizonyítják.

107. v. Farkasics, bottal fején találta, félholtan leesik lováról. Alább, a IV. ének 19. vszakban azt olvassuk róla, hogy lecticában viszik vissza Szigetbe, mert csak alig élt. Az V. ének 39. vszakában, mikor a szigeti őrség fölesküszik Zrínyinek (*Július végén!*), megtudjuk róla, hogy meggyógyult teljesen. Ámde a VII. énekben (28. vszak), azon nap, melyen a szultán Sziget alá érkezik, t. i. augusztus 6-án, illetve Zrínyi szerint *aug. 2-án*, meghal *régi betegségben* s kevéssé halála előtt ezt mondja:

Mikor megnyomattam egyszersmind húsz nyíltul.

Hogyan lehet az, hogy Farkasics P. július végén *teljesen ép* ember s már aug. 2-án *régi* betegségben hal meg? Látnivaló, hogy itt *két* emberről van szó. Zrínyi ez utóbbi körülményt *Istvánffi után* mondja (l. alább VII. én. 28. vszakánál), — de egyszersmind azt is, hogy Farkasics felgyógyult, valamint azt is, hogy nyílzápor borította el. Csakhogy Istvánffi *két Farkasicsról* beszél. Mikor ugyanis 1543-ban Zrínyi M. több vezérrel együtt meglepte a Somlyó vidékét pusztító tatárokat (Devlet giráj tatárait): *Gregorius Farcasiti*us, Zrinii alae equitum praefectus, *decem fere sagittis confixus*, ac *pro mortuo sublat*us, *postea tamen* medicorum ope *convalluit*. (167) Ime, itt a félholt Farkasics, a kit nyílzápor borított el s a kit lecticában vittek, de a ki aztán felgyógyult! Ennek a fia volt, Istvánffi szerint (279), *Péter*, a ki régi betegségben halt meg. Ez is szép példája annak, hogy hogyan csinálja meg Zrínyi a költeményét historiai adatokból. Farkasicscsal együtt Zrínyinek előbbi harcából átvett egy jelenetet a siklósi harc epizódjai közé.

IV. ÉNEK.

6. v. »Holnap vitéz fejét meglátjuk karófán.«

Istvánffi (300): *Caput Zrinii paullo post pugnam praecisum est, illudque perticae infixum Turcis et aliis spectaculo fuit.*¹

* Különbben pedig a IV. ének 6. és 7. versszaka az *Aeneis* eme helyének (X. 500—505) utánzata:

Quo nunc Turnus ovat spolio gaudetque potius.
Nescia mens hominum fati sortisque futurae.
Et servare modum rebus sublata secundis!
Turno tempus erit, magno cum optaverit emptum
Intactum Pallanta et cum spolia ista diemque
Oderit.

13. és 23. v. A siklósi harcra következő napon a szigeti lovasok és gyalogok megindulnak haza, rabjaikat vezetve. — *Karnarutić* is így kezdi leírni a visszatérést (24).

*A dobokat megverték, a zsákmányt elül vitték,
A rabokat, kiket ejtettek, megkötözve vezették.
Sziget felé haladtak lovon, hős dalokat énekelve,
A gyalogok kobzon játszva.*

21. és 23. v. A szigeti lovasok között

»Mindeniknek hátán egy haragos farkas.«

A gyalogok közül pedig:

»Van kecske mindenén, deli tekinteti.«

Karnarutić (22) ezt mondja a szigeti vitézekről:

Némelyik nyestbőrbe öltözött,
Némelyik meg farkas-, vagy róka-bőrt visel.

26. v. »Lobognak az zászlók, vannak nagy örömben.«

Budina (140): summo animi cum gaudio Sigethum revertebantur.

26—27. v. A siklósi zsákmány: foglyok, zászlók, tevék, a basa sátora, öszvérek és bivalok. — *Karnarutić* (21—22) szintén ezeket sorolja fel: a bég tevéi, ötven öszvér, hatvan ló, a bég sátora, zászlók és foglyok.

31—34. v. Zrínyi parentatioja a holtak fölött. Ezt a gondolatot bizonyára Godofrédnak Dudo fölött tartott beszéde keltette föl a Szigeti Veszedelem írójában (*Tasso* III. 67—70.) V. ö. még *Aeneis* XI. 29.

36. v. Zrínyi beszéde fiához, valamint a másik is az V. ének 76—83. vszakaiban *Aeneas*nak fiához, *Ascanius*hoz intézett szavain alapszik (*Aeneis* XII. 433—450):

Ascanium fuis circum complectitur armis, stb.

37—39. v. Lakoma Szigetben. — *Karnarutić* az ez alkalommal tartott lakomát így írja le (26—27):

Minden ennivalót sütöttek, főztek.
*Asztalokat készítettek, mindenféle bort
Töltöttek kupákba, gyöngét és erőset.
Egész estig ültek egymást felköszöntve,*

Mindnyájan ünnepélyesen étkezve.
 Köszöntöket mondtak a császár egészségére,
 Bort töltöttek a szultán vesztére.
Dalokat énekelve tánczolni kezdtek.
 Lantot pengettek
 Trombitát fújtak és némelyik danolt
Víg dalokat, mikor bort töltött.

50., 51. és V. ének 49. v. Zrínyi kiváltja Radován vajdát a török fogságból. — Ennek annyiban van történelmi alapja, hogy Zr. csakugyan kiváltotta egyik hadnagyát tör. fogságból, t. i. Farkasics Pétert. *Istvánffi* ugyanis ezt mondja 1565-ből (279): Petrus *Farcassitius*, Gregorii filius, qui capto Temesvario in *Turcarum captivitatem* inciderat, ab eique *per Zrinianum comitem redemptus*.

55., 57., 63., 65. v. A szultán egy menekülőtől értesül a siklósi vereségről s ezért lemond Eger megvételéről és visszahívja a Dunán már átkelt csapatokat. — *Istvánffi* (290): Solimanus *suorum calamitatem* ac dispensatoris miserandam caedem *ab iis, qui evaserant, cognovit*. Itaque ira doloreque exardescens *eos, qui transjecerant, revocari*, pontemque rescindi, sibique Sigethum ducturo Dravum consterni jubet.

59., 64. v. *Tajeléri* Mehmet. — Zrínyi ezt a nevet határozottan *Karnarutić*-tól vette, mert egyedül ez nevezi *Tajileri*, máskor pedig *Taralija* szandsáknak. Mehmet t. i. *tirhala*-i szandsákbég volt Szelániki szerint, s ezt a nevet ferdítette el *Karnarutić*, valamint Budina is, a ki meg *Theari*-t ír.

66—79 v. A kádilesker juhokat áldoz s Szulejmán jóra magyarázza az oment. — Zrínyi ezt az esetet bizonyosan olvasta valahol; mert hadtudományi munkáiban is (85. aphorisma) elbeszéli: »Szultán Szulimán mikor *Magyarországra indult legutolszor*, meghagyá a kádileskernek, hogy ezer juhot vágasson Isten nevében sasoknak és más madaraknak; és mikor így cselekedett volna kádilesker és sok holló, varjú kezde szállani a juhokra, akkor eljőve egy saskeselyű és mind elűzé a több madarat és maga sem evék benne, hanem eltűnök egy setét felyhőben. Ezen a rossz jelen minnyájan megijedének, de az okos császár visszafordítá a jövendőnek magyarázatját és azt mondotta: azért nem esznek a juhokban, hogy keresztyén húst akarnak enni és kíván-

nak. Azért, kapitányok, kövessétek szultán Szulimánt és jóra forgassátok a bolond vitézeknek gondolatjokat; avval bátorsága és confidentiája nő a hadának.¹ Ez a hivatkozás azt bizonyítja, hogy nem Zr. költötte ezt az epizódot, hanem vette valahonnan; hogy aztán valóban megtörtént-e, az más kérdés és itt mellékes is.

V. ÉNEK.

1. v. Zríni értesül Szulimán közeledéséről és intézkedik Szigetben. — *Budina* (142—143): Sub id fere tempus N. Serinus inter nobiles, equites et pedites reliquosque milites strenuos viros, *ut omnia ordine fiant, dispicit et procurat. Cumque iam revera certior esset factus, Turcicum imperatorem conari Sigethum obsidione cingere*

4. v. Összegyűjti az őrséget: hadnagyokat, vajdákat, a vitézlő rendet. — *Budina* (143): in arcem interiorem *Capitaneos, Vayvodas, nobiles, equites et pedites ad se convocat, qui ubi omnes convenissent, ipsemet hac propemodum oratione allocutus est.*

A költő a szigeti kapitánynak az őrség előtt tartott beszédét Istvánffi, Budina, Karnarutić és Reusner nyomán dolgozta ki, mindenesetre azért, hogy több forrást felhasználva hívebb legyen a történelmi igazsághoz.

5., 6., 7. v. Nem véletlen és váratlan, mert vártuk, hogy Sz. ránk hozza haragját, kinek reménysége a mindenünnen összegyűlt nagy seregben van. — *Istvánffi* (294): Non *inexpectatum neque improvisum fortunae casum*, sed quod diu *antea forti pectore expectastis*, bellum jam videtis, Turcarum nempe principem *magnis copiis undique contractis*, omnes vires suas *adversus nos* atque hanc arcem perdomandam *adduxisse*. — *Budina* (143): qui insolenti animo et temerario ausu *suis viribus incredulorumque hominum multitudini fidens*, in nos arma sumsit. — *Karnarutić* (30):

. Szolimán szultán,

A ki haragosan támad ránk, mint hegyi oroslán,

Kívánva minket elveszteni és ostromolni.

¹ Gr. Zrínyi M. hadtudm. munkái. Rónai Horváth Jenő. Budapest, 1891. a 301. lapon.

8—23. v. Pedig nem az emberck sokaságába, hanem istenbe kell vetni bizodalmunkat. A beszédnek ez a részlete *Budinának* eme sorain (143) alapszik: Nos autem spem et auxilium nostrum in Deo collocamus, qui nos nullo negotio defendere, ipsos vero ratione facillima pessumdare atque reprimere potest Nihil enim dubitamus, Deum, si precibus veris eum invocaverimus, opem nobis subministraturum atque clementer adfuturum.

Lássuk még közelebbről a beszédnek ezt a részletét.

11. és 23. v. Már sokszor tapasztaltuk az isten irgalmát s most sem fog elhagyni bennünket. — *Istvánffi* (295): *Aderit Deus fortiter pro patria pugnantibus et qui nos in multis et magnis saepe periculis servavit, nunc quoque ex hostium faucibus eripiet.*

12. v. Azzal az ellenséggel fogunk harcolni, kit már sokszor megvertünk. — *Karnarutić* (30):

Ti sok török csapatot megvertetek.
És azok népét rabságba hurczoltátok,
Ti sok török sereget elhajtottatok,
Basákat és bégeket megöltetek.

A beszédbe beszótt példák Zrínyinek korábbi harcaiból t. i. Ulama pasa veresége 1553-ban (17. vszak), a babócsai harc 1556-ban (18. és 19. vszak), Korotna elfoglalása 1556-ban (20. vszak), Arslán pasa veresége 1562-ben (21. vszak), továbbá alább Visegrád, Temesvár és Buda bukása (30., 31. és 32. vszak): mind *Istvánffi* előadására támaszkodnak, sokszor az eredeti szöveg kifejezéseinek megtartásával, illetve hű fordításával.

24. v. Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
Mi vitéz kezünkön van minden reménység.

Reusner (164): *Scitote nostras nunc intueri manus principem nostrum; Europam et patriam virtutem nostram aspicere.* — És *Istvánffi* (294): *Locus hic maximi ad tutandam patriam momenti, in dextris virtuteque nostra et efficacibus armis positus.*

25. v. — *Istvánffi* (295): *Virtus ac decus ob oculos statuentum, ita ut aut libertas salusque omnium vindicanda aut honestissima mors pro patria oppetenda sit; quam aeternae laudis nunquam intermoritura memoria in terris.*

27. v. — *Reusner* (164): Nec enim pro decore unico, sed *pro salute quoque patriae pugnabimus.* — És *Istvánffi* (294): Si eum [locum] conservabimus libertas, *salus, incolumitas patriae* cum aris, focus, *conjugibus, liberis nostris* cum immortali *nominis nostri gloria* una salva erunt.

35. v. Zrínyi felszólítja esküre a szigeti vitézeket. *Karnarutić* (32) így adja elő:

»Nosza lépjeteK ide mind, hittel kösséteK le magatokat,
Éles szablyát rántva esküdjeteK istenre,
 Hogy a keresztyén hitért halálíg küzdötök
 E pogány erő ellen, mely bennünket összetörni jött.«
 Ekkor *legelőször Zrínyi esküdött* e harcra,
 És *utána Alapi Gáspár*, az ő rokona,
S a többi vitézek és más népek,
 Kicsinyek és nagyok.

36—62. v. A csapatok *egymásután sorban* felvonulnak hadnagyaikkal, illetve vajdáikkal és esküt tesznek. — *Istvánffi* (295): Deinde omnes *ordine tribunos et milites* jurejurando obstrinxit. — Az esküvő hősök nevei négynek kivételével (ú. m. Stipán Golemi, Radivoj, Guszics András, Deli Vid) *Istvánffiból* és a többi forrásokból vannak átvéve, míg ezt a négyet csak a Zrínyiászból ismerjük, a miből azonban nem következik, hogy költött személyek volnának; mert ismerhette őket a szájhagyomány és historiás ének, vagy épen az a horvát krónika, melyre Zr. az előszóban hivatkozik. Radován Andrián nevét határozottan *Karnarutićból* ismeri a költő, mert csak egyedül ez nevez *Andriján*-nak, míg a többi források csupán Radovanus-nak. Hogy Zrínyi szerint mekkora a szigeti őrség száma, nem lehet pontosan megállapítani; mert az 54. vszakban említett Balázs deák, Győri Mátyás, Medvei Benedek és Bika András embereinek számát nem mondja meg. Ha azonban a következő versszaknak első sorát:

Geréczi Berta is ötven legényt vezet,

úgy kell értenünk, hogy ama négy is 50—50 legénynyel volt: akkor az őrség száma 2582, a mekkora szám — tudtommal — egy forrásban sem fordul elő; mert a szigeti kapitány katonáinak száma *Istvánffi* szerint *körülbelül* 2500, Budina és *Karnarutić* szerint 2300, Forgáchnál 2000, Bizarusnál több mint 2000.

Az már most a kérdéscsk kérdése, hogy ki az a *Deli Vid*, a »szigeti leventák virágja«? A XVI. század közepéből s épen a Dráva vidékéről öt Deliről van tudomásunk, de maga *Deli Vid* történelmileg ismeretlen. *Deli István* 1532-ben, Perényi Péter kíséretében, Szulejmán táborába ment Mohács alá 600 lovassal együtt. A mint ott Perényit letartóztatták, Deli István több társával vitézül védte magát a janicsárok ellen, de végre is elesett a küzdelemben (Istvánffi 111.). — *Deli Pál* (Istvánffinál: Paulus Delius Thrax) 1535-ben Bakics Pál lovas hadnagya volt. 1537-ben, Katzianer eszéki veresége alkalmával Murádnak, a boszniai pasa vajdájának, fogságába került, a kinek Török Bálint 1000 aranyat adott, hogy tegye el láb alól, mit Murád meg is tett (Istvánffi 129. és 133). — 1554-ből van tudomásunk *Deli Ambrus* és fia *Deli Mátyás* létezéséről (Magyar Leveles Tár I. 124). — Végre 1565-ből ismerjük *Deli Tódort*, a ki Novinak, Zrínyi egyik várának kapitánya és védője volt, de a melyet elfoglalt tőle Szokolli Musztafa boszniai bég (Istvánffi 280). Deli Vid tehát bizonyosan ennek a Deli családnak egyik tagja volt s vitéz embernek kellett lennie, csakhogy a historiában nem tudunk rá mutatni. Ha azt a bizonyos *horvát krónikát* ismernénk! Egyébiránt pedig Deli Vid személyének rajzolásakor és szerepeltetésekor határozottan Tassonak Argantja és Tankrédja lebegett Zrínyi szemei előtt, mert ezek formájára alkotta.

63. v. Az eskü: hívek lesznek az országhoz és Zrínyihez s vele halnak a várban. — *Budina* (144): *Nos omnes juramus provinciae nostrae et domino nostro Nicolao Serino Comiti nos, ut fideles et morigeros decet, obedientiam omnem praestituros; cum ipso etiam nos victuros, mortemque appetituros constanter pollicemur.*

64. v. »Mustrát elvégezvén szorgalmatos Zrínyi.«

Istvánffi (295): milites recensuit.

Ágyúkat bástyákra rendel felhuzatni,
Fegyvert vitézeknek és port osztogatni.

Karnarutić (33):

Készítsétek el a *pattantyúkat*
És a *taraczkokat* s *menjetek velők a falra.*
Vannak golyóitok és *van löporotok.*

65. v. Az őrség élelmiszerei. — *Budina* (145): *Vini quoque cuilibet in singulos dies sextarius cum pane, aceto et sale dabitur. Istis vero, qui . . . panibus carent, suillam carnem atque farinam suppeditabimus.*

67. v. Az ellenséggel senki ne beszéljen, mert nem kap kegyelmet. — *Karnarutić* (33):

Mondá:

Senki se beszéljen a törökökkel s ne fogadjon el levelet.

Mert bárki teszi ezt, vétkes lesz.

S meghal és többé nem lesz életben.

68. v. Öröket rendel a falhoz. — *Istvánffi* (295): *eosque statim ad sua quemque loca proficisci vigiliasque obire iussit. És Karnarutić* (34):

Azután fegyveresen előjöttek és a falhoz mentek.

Éjjel és nappal ott álltak, nem mentek haza,

Ott aludtak és ott étkeztek.

69. v. Zrínyi levelet ír a királyhoz. Ezen kívül még kétszer akar hírt adni a királynak (IX. és XIII. énekben), de először a hírvivők, Radivoj és Juranics, a török táborban leltek halálukat, másodszer pedig a törökök elfogják a levelét. — A történelem csak egy levélről tud, melyet Zr. *kevéssel az óváros elvesztése előtt* küldött a királyhoz. Erről *Forgách* (322) és utána *Reusner* (159) ezt írja: *Sustentatis aliquot arduis oppugnationibus adferuntur caesari litterae Zrinii, castris ad Ovarum fixis, hostium immensas vires et suorum plurimis iam amissis, paucitatem docentis; consilium se ab necessitate velle capere, ut oppido conflagrato in arce supremam fortunae aleam experiatur.*

VI. ÉNEK.

1. v. Szulimán Harsánhoz már érkezett vala,

Harmadnap táborát ott megnyugasztalá.

Istvánffi (294): *Solimanus qui jam Harsanum pervenerat, post bidui quietem militibus concessam . . .*

2—51. v. Halul és Demirhám követsége. — Zrínyi ezt az epizodot egészen *Tasso* nyomán dolgozta ki (II. 57—90), pontról pontra követve Alet és Argant követségét. Ez a dolog azonban

alapjában véve historicum; mert egészen bizonyos, hogy Szulejmán előzetesen felszólította Zrínyit a vár feladására, még pedig azon egyszerű okból, hogy ezt így parancsolja az iszlám egyik vallási törvénye, melynek minden egyes alkalommal engedelmeskedtek is a törökök. A török írók gyakran említik is ezt az előzetes felszólítást, leginkább e szokott kifejezéssel: »*a próféta szent parancsához alkalmazkodva* először felhívtak a gyaurok a meghódolásra.« Hihetetlen, hogy Szulejmán ebben az egy esetben elmulasztotta volna a vallásos kötelességet. Ellenkezőleg, annyira nem mulasztotta el, hogy az ostrom folyama alatt is megkísérelte rábírtani Zrínyit a vár átadására. *Reusnernél* (160) ugyanis ezt olvashatjuk: Interea Solimanus statuit constantissimum animum Comitum *muneribus* expugnare et spe amplissimorum praemiorum ad deditionem arcis inducere. Sagitta igitur missa cum litteris intra arcis moenia, totius *Illyrii praefecturam* et possessionem Croatiae pollicetur, *maximas opes et facultates, ingentia munera offert, si dedat arcem.* Ha e szöveg után elolvassuk a Zrínyiász VI. énekének 21., 22. és 23. versszakait, könnyen észrevehetjük Halul beszédében Reusner idézett szavainak hatását.

54. v. A szultán előre küldi Szigethez Ozmán ázsiai béglerbéget és Ali Kurtot. — *Istvánffi* (294): Solimanus penultima die mensis Julii *Asiaticorum equitum magistrum* cum suis copiis *et Aliportugum*, quem *summum tormentorum terra marique praefectum* constituerat, cum tormentis ac pilis ferreis, aliisque apparatus *praemisit.* Sem Istvánffi sem a többi kereszttyén források nem tudják az anatóliai beglerbég nevét (kit Zál Mahmudnak hívtak) s miért nevezi Zrínyi épen *Ozman* basának? Azért, mert főntebb látta Istvánffinál (290), hogy Cilicia, Cappadocia és Pamphylia beglerbégje *Oszmán* nevet viselt s azt hitte, hogy itt is erről van szó.

57. v. »Visz *tizezer* szablyát beglerbég magával.«

Istvánffi téved abban, hogy az *anatóliai* beglerbég ment előre Szigethez Áliportukkal; mert tényleg a *ruméliai* beglerbég volt az s erről mondja *Karnarutić* (34), hogy *tizezer* emberrel érkezett Sziget alá s tőle vette át Zrínyi a sereg számát.

57. v. A török sereget észreveszik Szigetvárban. — *Istvánffi* (294): ipsisque Calendis Augusti non procul ab arce, *ita ut facile ab iis, qui in ea erant, conspici possent,* consederunt.

59—115. v. Harcz az Almás vize mellett, mely késő estig tart a törökök nagy veszteségével. — E harcz ideje és eredménye megfelel a historiának. *Budinánál* (146) ugyanis ezt olvassuk: Prima die Augusti Beglerbegus se apud Simelchovum quarta parte unius milliaris ab arce in quondam colle seu monte, non procul a Sigethi vineis distante, demittunt: *ipsoque diluculo cum nostris dimicatum veniunt, cumque acriter ad vesperam usque pugnassent, ex Turcis plurimi desiderabantur.* — V. ö. 76. vszak: »Mégis, noha sötét volt« és 82.: »Zrínit az éj elválasztá.«¹

VII. ÉNEK.²

13. v. Az előhad után a következő nap a szultán is Sziget alá érkezik. — *Istvánffi* (294): *Altero, qui Calendas secutus est, die Solimanus cum tota mole copiarum propius Sigethum adventavit.* Honnan tudja Zrínyi azt, hogy a szultán reggel indult el és délután két órakor érkezett Szigethez? A költő annyira historikus, hogy ha készen nem talál valami adatot a forrásokban, több adat összevetéséből kideríti, kiszámítja. *Budinánál* (146) ezt olvasta: Eadem quoque die [t. i. mikor Sz. megérkezett] *usque ad noctem graviter dimicatum est.* *Karnarutićban* (35) pedig azt találta, hogy ez a harcz »fél napig« tartott. Ha már most egy, fél napig tartó csata az éj beálltával végződik, csakugyan délután 2 óra tájban kezdődhetett.

14—16. v. A török hadsereg közeledésének rajzához a keresztyén sereg közeledése szolgált mintául *Tassonál* (III. 9. és 12. vszak). V. ö. még *Aeneis* IX. 33—34.

¹ Az almási harcz részleteinek kidolgozásában több vonást és jelenetet vett át Zrínyi Tassótól és Vergiliustól. Így pl. Deli Vid éppen úgy rátapos az elesett Hamvivánra, mint az *Aeneis*ben Turnus Pallasra (X. 495), vagy Eumedesre (XII. 356) és Mezentius Orodesre (X. 736). Deli Vid dárdája nem Kambert találja el, hanem Zizim agát, — éppen úgy, mint Mezentius dárdája Lausus helyett Antort (X. 776), vagy Tassonál a Gvolf útése Osmidát Klorinda helyett (IX. 78.)

² A 3—8. vszakokban Demirhám megesküszik, hogy bosszút áll Hamvivánért Deli Vidon. Zrínyi e jelenetben *Tassót* utánozza, a kinél Argant szintén bosszút esküszik Klorindaért Tankréd ellen (XII. 100—104). Míg Demirhám siralma az 5. versszakban az *Aeneis* XI. én. 45—48. soraira utal, hol Aeneas siránkozik Pallas fölött.

17. v. A török hadsereg megszáll, a sűrűn felütött sátrak fehérleńek. — Ez a leírás *Karnarutić* megfelelő helyére utal (34—35):

A szultán felháborodott és lóra ült,
 Hadával megszállott és *Szigetet körülfogta*,
 A sátrakat sűrűn kifeszítették.
 A mezőt ellepték messzeségben,
 A sátrak fehérlettek, mint mikor hó csik.

18. v. Császár
 egy halmon túl szállott.

Istvánffi (294): *Ejus tentoria inter vineta et Semlicum collem, extra tormentorum jactum extensa sunt, ita ut collis objectu ex arce conspici non possent.*

18., 19. és 20. v. A szultán fogadása: Allah! kiáltás háromszor, a janicsárok kilövik puskáikat, az ágyúkkal lőnek. — *Istvánffi* (294): *Ejus adventu machinae et tormentia omnia, simul et janicerorum sclopeta displosa sunt, tanto horribilis strepitus fragore, ut terra tremere videretur et veluti tonitrua ad multum viarum intervallum . . . exaudiri possent.* — *Budina* (146): magna voce et ingenti clamore in omnibus Turcarum castris coeptum est ter Halla acclamari; idque in significationem prosperi ad Sigethum imperatoris Turcici adventus. — S végre *Karnarutić* (35):

Ekkor a tüzérek a nagy pattantyúkat
 És taraczkokat elsütötték.
 Alattuk földrengés volt

21—26. v. Zrínyi két üdvözlő lövést tetet. — L. főtebb a 131. lapon.

28. v. Farkasics P. meghal régi betegségben. — *Istvánffi* (294): *Eodem die, quo arx obsideri coepta est, Petrus Farcassitus, diuturno morbo obrutus e vivis excessit.*

30—34. v. Farkasics végső panasza Aeneas siralma után van alakítva (Aeneis I. 94—101), de Farkasics előbbi életéből beszótt momentumokkal. A mit a 32. vszakban mond, historicum; mert F. tényleg részt vett Temesvár védelmezésében (I. Istvánffi 94., 199., 200. és 202.). Rác Milák Istvánffi szerint életben

maradt, de Tinódi szerint elveszett. A 34. vszakban említett húsnyíllövés az 1543. évi háborúra vonatkozik (l. fentebb, a mit F. Gergelyről mondtunk).

38—48. v. Zrínyi parentatiója. V. ö. Aeneas parentatiójával Pallas fölött (*Aeneis* XI. 29—58) és Godofrédéval Dudo fölött (*Tasso* III. 67—70.).

Itt a költő az események folytatásában átugrik néhány napot (v. ö. »Török megszállott volt már mind köröskörül« és: »Nem késik sokáig szigeti vitéz bán«) s azt a kirohanást beszéli el, mely Radován és Dandó kiütésének felel meg Istvánffinál.

56. v. Ali Kurt sánczot ását az azabokkal ötezer janicsár őrizete alatt. — *Istvánffi* (296): Nec deerat officio suo *Aliportugus*, qui etiam ad arcem quassandam *asaporum opera aggeres* usque ad labrum fossae *constituere contendebat* Defendendis autem operis *DC janiceri praesidio adjuncti erant*.

57. v. Zrínyi ötszázad magával *este* kiüt a várból és Stipán Golemi 100 emberrel ráüt az azabokra és janicsárokra. — *Istvánffi* (296): Postridie *ante solis occasum* cum ducentis veteranorum militum egressi [t. i. Radován és Dandó], *priores impetum in Janiceros*, custodiendis operis et tormentis intentos, magno sublato clamore *faciunt*.

58. v. »Sok török elesék az száz gyalog miatt.«

Istvánffi (296): Fit magna dimicatio, *multi ex hostibus occumbunt*.

60—61. v. Többek közt elesik Rechep jancsár aga — *Istvánffi* (296): *praeter multos alios* Bulucbassam *ducentis Janicervis praepositum* in pugna *amisissent*.

Két vállára esik két felől az feje.

Nagy zörgéssel esék maga is az földre.

A mit Stipán Golemi tesz Recheppel, ugyanazt teszi Turnus is Pandarussal (*Aeneis* IX. 750):

Et mediam ferro gemina inter tempora frontem

Dividit

Sternit humi moriens atque illi partibus aequis

Huc caput atque illuc humero ex utroque pependit.

Éppen így tesz Altamor is Brunelloval (*Tasso* XX. 39).

80., 98., 99 v. A törökök futni akarnak, Demirhám a kiabá-

lást meghallva, segítségre jön. Zrínyi óvatosan üzi a törököt, mert jön Delimán, ő tehát visszatér a várba. — *Istvánffi* (296): *eosque improviso metu percussos loco pellunt ad subitum clamorem et fremitum laborantium sociorum Turcae excitati ex omnibus castrorum partibus concurrentes auxilio superveniunt sed quum nostri pauciores essent, quam tantam hostium multitudinem sustinere possent, certando ac retrocedendo sese in arcem recipere coeperunt.*

86—95. v. Deli Vid és Demirhám epizódja, illetve bemutatkozása. Demirhám dsidával megtámadja D. Videt, de eltörik pajzsán. Azután Demirhám Vid pajzsát karddal szétvágja, ez pedig karddal megsérti amannak homlokát. — Zrínyi ezt az epizódot Temesvár ostromából vette át *Istvánffitől*, a ki (201) valamely historiás ének nyomán ezt írja: *Dum in hunc modum certatur, Cúbates Blasium Pattantusium inter ceteros pugnantes, praegranda acinace in caput ferire conatus est et se Cubatem vocari alta voce dixit; verum ille ictum rotunda parma excipiens, simul Cubatem tragula per collum trajicit sibiue Blasio nomen esse respondit.*

100—108. v. Demirhám és Deli Vid párbaját félbe szakítja az éj, de megesküsznek a folytatására, — épen úgy, mint *Tasso*-nál (VI. 50—55) Argant és Tankréd.

VIII. ÉNEK.

5. v. Ihon mennyi holttest fekszik ebben helyben,
Nagy levegő eget elveszt bűdösségben.

Tudtommal erről a körülményről az összes források közül egyedül *Karnarutić* emlékezik meg (37):

*A holttestek bűze miatt, melyek a mezőt elboríták,
Maga a szultán jó messze távozott a vártól.*

11—20. v. Az a gondolat, hogy a szultán dühöng eddigi veszteségei miatt s az Ó-város elfoglalása után, de mielőtt a vár mellékéről a vizet levezették és a vár ellen rohamot intéztek volna, a nagyvezírral divánt tartat: határozottan *Karnarutić* költeményéből való, a ki ugyanezen időre vonatkozólag a következőket beszéli el (37--39): Szulimánon erőtt vett a keserűség

és düh, forrt benne a méreg, hogy a mezőn gázolni lehet a török vérben, Sziget fala vérben fürdik s a halál aratott az ő népe között. Hivatja Szokolovicsot s megparancsolja neki, hogy vezessen rohamot, égesse és rombolja le a várat. Szokolovics azután divánra hívja össze a basákat s előadván nekik, hogy a szultán a basákat és bégeket kárhoztatja, feltüzeli őket a vivásra.

14. v. »Ihon én meggyőztem az egész világot,
Ő sirván óhajtván hozott nékem adót.«

Karnarutić-nál is (28) ezt mondja a szultán:

Dicsőségesen uralkodtam ezen évekig,
Melyekben megőregedtem, hogy *félt a világ tőlem*,
Fejet hajtott és *adót hozott nékem az idegen*,
Könyörögve és sírva békét kért tőlem.
És most, hogy rajtam a vénség, hol van hatalmam?

17—18. v. A szultán panaszkodik, hogy még Demirhám, Rustán és Delimán is félnek Zrínyitől, Hamviván pedig elesett. — Ezt a gondolatot bizonyára *Karnarutić*-nak eme sorai költötték fel Zrínyiben, melyeket a szultán a nagyvezírnek mond (39):

Ha a basák, bégek és vezírek
Hűtlenné lettek
És a harctól tartózkodnak
S félelmükben halványodnak:
Én ilyen öreg létemre, fogok a sereg előtt menni.

21. v. »De a császár leülni nem akar közikbe,
Egy *röjtök sátorból dévánt titkon nézte*.«

Ez megfelel a históriának annyiban, hogy Szulejmán, uralkodása második felében, csakugyan nem szokott megjelenni a divánban, hanem úgy tett, mint Zrínyi mondja, a ki ezt a körülményt bizonyosan olvasta valahol.

22—80. v. A diván ideje és a tanácskozás eredménye, a mennyiben azt határozták el, hogy lövetni fogják tovább a várat: megfelel a historiai tudásnak. Az egyik történetírónál, *Szolakzadé*-nál ugyanis (574) ezt olvashatjuk: Az óváros elfoglalása után, mikor *még nem volt* rés a vár falán s a *víz miatt* nem lehetett a várhoz jutni: a vezírek, béglerbégek és bégek összegyűlvén,

elhatározták, hogy a várral szemben halmokat emelnek, azokra *ágyúkat állítanak és belövöldöznek a várba.* — Különben pedig a diván lefolyása Vergilius és Tasso nyomán van megalkotva. Így Rusztán beszéde (33—44 vszak) Drances (Aeneis XI. 336—375) és Orkano (Tasso X. 44) szavainak mása; Delimán haragra lobbanása (45. vszak) Turnus viselkedését juttatja eszünkbe (Aeneis XI. 376); s végre Delimán és Demirhám ugyanazt mondják (54. és 57. vszak), a mit Argant Tassonál (VI. 3., 6., 8. vszak).

69—70. v. Petráf (a ki valójában nem volt Szigetnél) föl-
említi példa okaért Kalender Cselebi lázadását, — Zrínyi ezt a
dolgot *Leunklavius* után adja elő, a kinél ez olvasható (77): *Erat
tunc quidam in Anatolia, qui Calender Zelebis adpellabatur, ex
familia Chazis Bectasis. Hic Calender Zelebis seditione mota,
cum non magno Dervisiorum numero Sangiacos aliquot fudit
et universam Anatoliam ad arma concitavit. Soleimanes Ibra-
himum bassam insigni cum exercitu misit Ibrahimes
Calenderem cum copiis adsequutus proelium iniit, quo dimicatum
ab utraque parte fortiter, eo tamen eventu, Calender ut ipse sua
cum factione victus occumberet.*

81—99. v. Delimán engedélyt kér a szultántól párbajra, de
ez megtagadja kérését. Így kér engedélyt Argant is (Tasso VI.
2—14) és ilyenforma választ ad Latinus Turnusnak (Aeneis XII.
40—51).

IX. ENEK.

5. v. Ali Kurt három helyről éjjel-nappal ágyúzza a várat. —
Megfelel Istvánffinak (296) és a többi forrásoknak.

6. v. Már két napja múlt, hogy Zrínyi nem ütött ki a várból,
noha Deli Vid sokszor kérte erre. *Istvánffi* (296): *Radovanus et
Franciscus Dando, Zrinio adito, ut sibi in opus facientes ac tor-
menta erumpendi potestatem daret, multis precibus roga-
verunt quum continuo demum triduo illum petere ac
urgere non cessarent*

7—8. v. Zrínyi veszélyesnek tartja a kiütéseket. *Istvánffi*
(296): *Qui [t. i. Zrínyi] quum excursions ejusmodi non sine
summo periculo tentari consuevisse sciret*

13—14. v. Zrínyi nem kételkedik Deli Vid vitézségében, de
nem bocsátja ki. — *Istvánffi* (296): *satis adhuc discriminis et*

laborum superesse, quibus ipsis ostendendae virtutis ac navandae operae occasio praeberetur.

15—78. v. Radivoj és Juranics vállalkozása. Ebben Zrínyi pontról pontra követi Nisus és Euryalus kalandját (Aeneis IX. 176—449). A 32—36. versszakokkal ezenkívül v. ö. Tassónál XII. 10—11.

85—95. v. Radivoj megjelenik Deli Vidnek álmában. Mint Hector Aeneasnak (II. 268—290) és Tassónál Argillán álmában (VIII. 59—61).

A 96—98. versszak szintén az Aeneis utánzata (IX. 450—456).

X. ÉNEK.

7., 8., 9. v. A külső és belső város, leégve, már török kézen van, Zrínyi a külső várba vonult. Az egyik bástya (alább 14. vszakban Henyei bástya = propugnaculum Heneianum, Istvánffinál) ledőlt s ezért a törökök készülnek rohamra. — Az eseményeknek ez a sorrendje teljesen megfelel *Istvánffi* előadásának (295. és 297.)

10. v. »Megzöndült azonban sok dob és trombita.«

Istvánffi (297): *Crepitantibus tubis et tympanis*, terribilique sublato ululatu, *primum* in arcem *impetum facere* instituunt ac audacissime provehuntur. — A támadást három oldalon (11—15), főntebb, az eposz meséjénél, már megmagyaráztuk.

17. v. a törökök az árkot eltöltötték szalmával és vesszővel s azon keresztül intéznek rohamot. — *Istvánffi* (297): *Turcae per crates, quibus fossam coeno limoque impeditam straverant . . . impetum facere instituunt.*

26—28. v. Achmedán és Radován epizódja ugyanaz, a mi Deli Vidé és Demirhámé (VII. ének 86—95), melyről már főntebb kimutattuk, hogy *Istvánffi*ből való.

Ez ének nagy része, az 52. vszaktól kezdve, epizódjaival, jeleneteivel és vonásaival, részint az Aeneisből, részint Tassótól van átvéve, vagy azok után alakítva.¹

¹ Így az, hogy Bot Péter kinyitja. Hervoics pedi később becsukja a kaput, bezárva Delimánt (52., 76., 77. vszak): nem más mint Pandarus és Bitias epizódja az Aeneisben (IX. 672—690, 722—726, 728—730), hol Pandarus épen így becsukja Turnust. Továbbá Embrullah epizódja (54—62): Lesbin és Argillan epizódjának utánzata (Tasso IX. 81—88). A kapu fölött álló torony

90. v. »Sok ezer jancsár lű partrul sűrűséggel,
Bástyán nem hágy állni senkinek lövéssel.«

Istvánffi (296): *Janiceri nostros, qui in moenibus versabantur, sclopetis et sagitis continue pelebant.*

91. v. Az őrség védekezése. — *Istvánffi* (298): Quamquam Zrínius aliquot cados minores sulphurei pulveris ac rubos fictiles laethiferum evomentes ignem adferri et projici jussisset, quibus plurimi hostium partim discerpti essent, partim faucibus fumo interclusis expirassent

94—104. v. Zrínyi maga is harczol. — *Istvánffi* (298): Ea in propugnaculi defensione ac ancipitis pugnae atrocitate Zrínius ipse imperterriti ducis munere functus interfuit, suisque non voce solum adhortator praeivit, sed etiam gladio fortiter pugnans exemplum praebuit, quum primos hostium conscendere ausos sua manu obstruncasset.

XIII. ÉNEK.¹

6—29. v. Deli Vid és neje epizódja, — Ez epizód beszövé-sének gondolatát bizonyára az keltette föl Zrínyiben, hogy olvasott *Reusner* munkájában egy igen szép asszonyról (forma praestans),

ledől emberestül, mint Tassónál (XI. 38) és az Aeneisben (II. 460—463 és IX. 540), Szvilojevics és Klizurics epizódja (68—73. vszak) megvan az Aeneisben is (IX. 544—562) Helenor és Lycus epizódjában. A benszorult Delimán viselkedésének leírásában (82—89 vszak) csaknem nyomon követi Turnus viselkedésének rajzolását (Aeneis IX. 756—761, 778—780 és 778—818). Hogy Demirhámot a futó nép viszi ki magával akarata ellenére (100 vszak), annak az az oka, hogy Arganttal éppen ez történik Tassónál (VII. 110—112).

¹ A XI. és XII. ének tartalma egészen költött, illetőleg Tasso utánzása. 8—36 vszak: Delimán megöli Rusztánt s e miatt eltávozik a táborból = Rinaldo és Gernand, Tassónál (V. 26—51). 40—51. vszak: Deli Vidot Demirhám párbajra hivatja követtel, mint Argant is követet küld Godofrédhez (Tasso VI. 14—20). 56—58. vszak: Deli Vidot 200 ember kíséri párbajra, Demirhámot pedig Amirassen, míg Tassónál (VI. 21. és VII. 83) Argantot Klorinda kíséri. 60—62 vszak: Demirhám korholja Deli Vidot késlelkedésért, valamint Argant is Tankrédot (Tasso XIX. 2—4). 75—100. vszak: Deli Vid és Demirhám párbaját hitszegés szakítja félbe, éppen úgy mint Tassónál Argant és Rajmond párbaját (VII. 99—113). 90—94. vszak: Deli Vid elvész, valamint Tankréd is Tassónál (VII. 22., 44). — A XII énekben Delimán és Kumilla szerelme Rinaldo és Armida viszonyának utánozhatása kedvéért van kigondolva és beszöve az époszba. Az a gondolat, hogy a török seregben zendülés készül (52—61. vszak) a keresz-

a ki férje iránti hűségből férfi ruhába öltözködve, lovon ülve férje fegyverével harczolt (fortiter cum barbaris dimicans) ura mellett a kirohanás alkalmával s el is esett (Reusner 165, 166). V. ö. a Zrínyiász eme soraival:

6. v. Deli Vidnak vala egy *szép felesége*,
Szebb vala mindeneknél az ő szépsége,
De még azon fölül urához hűsége.
9. v. Csak óhajtja társát, . . . bátorsággal
Fegyverezi magát ura pánczérával.
10. v. Pánczérát, *fegyverét magára fölveszi*,
Urának jó kardját oldalára teszi,
Jó lóra felugrik, kopját kézben vészi.¹

32, 34, 35. v. Azt a gondolatot, hogy a szultán elkeseredésében kész az egész sereget és magát elveszteni, — úgy hiszem *Karnarulić*től vette Zrínyi; mert az a 39. lapon ezt írja: A szultán azt mondta, hogy ő maga fogja vezetni a sereget Sziget ostromára. De a nagyvezír kérte, hogy ne tegye ezt, mert gyalázat volna, hogy az egész világ császára elvesztené életét ilyen csekély dolog miatt.

36., 37. v. Diván. — Ugyanebben az időben, t. i. a külső vár elfoglalása, illetve az utolsó roham előtt *Karnarulić* is divánt tartat a tör. pasákkal (42). A diván lefolyása azonban jó részt az Aeneis és Tasso nyomán van megalkotva. Így Áli bég és

tyén seregbeli zendülésnek (Tasso XIII. 64—67) köszöni megszületését. Végre Delimán visszahívása (62—77) megfelel Rinaldo visszahívásának Tassónál (XIV. 12—27 és XVI. 32—33).

¹ A Lugossy-Codexben (98—102) fenmaradt »Historia az Szigetvárnak veszcscről« cz. historiás ének is tud cz epizódról. Idézem belőle a következő sorokat:

Egy ifjú vitéz az várban szurult vala,
Feleségét nem régön hozta vala (36. vszak).
„Inkább mast egy lovat én alám adass" (41. v.)
Láták törökök asszon vitézségét,
Forgodását és sok török elejtését.
Ígön nézik személyének ő szépségét,
Csodálják mint embörnek vitézségét. (49. v.)
Akarnák, hogy elevenön megfognák,
De semmiképen meg nem foghaták,
Urával az törököt ígön vágák. (50. v.)

Delimán beszéde (40—57) utánzata Drances és Turnus (Aeneis XI. 336—444) beszédének. V. ö. még Tasso X. 37—51.

56. v. Delimán ezt mondja:

Küldje ki az császár meztelen szablyáját,
Avval minden népnek mutassa haragját.

*Karnarutič*nál (42) a nagyvezér ezeket mondja ebben a második divánban:

»Én most nem kérlek benneteket,
Hogy *meztelen szablyát húzzatok*; parancsát hozom nektek,
Hogy minden műszülmán menjen rohamra.«
Mind hittek *a császár haragjában*
És megrohanták a szigeti falat.

77. v. Egyik pasa ezt ajánlja:

Az árkot ki kell bocsátani folyással,
Az mi ki nem folyhat, *tölteni gyapjával*.

Hogy ezt a historicumot *Reusner*ből (159) vette Zrínyi, főtebb már mondtam (130. l.); itt csak azt akarom még hozzá tenni, hogy a tör. seregnek ezt az eljárását megtaláljuk a Lugossy-Codexbeli historiás énekben is (10. vszak):

Három ezör szekér gyapjat hozata,
Árokját az várnak azzal rakatta,
Mestörséggel az vizet fölszította,
Az árkot szintén teli földdel tölteté.

Ezzel egyezőleg *Kara Cselebizáde*, tör. történetíró, »Szulejmánnáme« cz. munkájában (187) ezt írja: Mivel a várat körülvevő mély árok akadályára volt az elfoglalásnak, a mennyiben minden roham alkalmával sok bátor harczos belefúlt a vértanúság örvényébe: ennél fogva a győzelmes sereg a mély *árkot* négy nap alatt *eltöltötte gyapjával telt zsákokkal*.

78., 80. v. Az a körülmény, hogy a törökök fel akartak hagyni az ostromlással, tudomra, csak a Lugossy-Codexbeli historiás énekben található meg (25. vszak):

Az törökök a várivást elunák;
 Az basák és békők hogy ezt meghallák,
 Császárnak hamarsággal hírré tevék,
 Hogy Zigetöt többé immár nem vinnák.

80—81. v. Ali Kurt halála: Csontos ágyúja elszaggatja a fejét. — Ez az esemény nem ekkor, hanem *Istvánffi* szerint a külső vár lövetésének kezdetén történt (297): *Colubrinae maioris*, quae Margarita vocabatur, pila ferrea ex arce emissa vulneratur, ita ut *caeteris membris integris, mentum cum promissa barba mortifero ictu abraderetur*, discerptisque et dilaceratis gutture et gula repente concideret et multo irrumpente sanguine *puncto temporis exanimaretur*.

81—82. v. Szigetből kiűtnék kétszázan, az ágyuk kerekeit elvagdadják, a gyújtólikakat beszögezik. — Zrínyi ezt a jelenetet előbbi időből, t. i. Radován és Dandó kiütéséből (még az Óvárosból) vette át ide *Istvánffitól* (296): *Cum ducentis veteranorum militum egressi . . . tormenta*, quae in proximo erant, aggrediuntur, jamque uni aut alteri *foramina fistularum*, per quae pulvis sulphureus incenditur, *clavis ferreis impactis obstruxerant et rotas axesque securibus perfringebant*.

83. v. Szulimán búsul Ali Kurt halálán, kit Hajradin kapitán-basától kapott. — *Istvánffi* (297): Ferunt *eius obitum Solimano gravem molestumque accidisse*, quod e Lusitania patria raptus *Hairadinoque* Barbarossae dono datus, ex eius disciplina . . . in egregium terra marique ducem, ac manu et consilio promptum bellatorem evasisset.

86—100. v. A Zrínyi levelét vivő galamb a törökök kezébe kerül. — Ez epizod egészen Tasso után (XVIII. 49—55.) készült.

91. és 96. v. Zrínyi levelének tartalmából az, hogy a török tábor hatodrésze s köztük basák és bégek elestek, összesen 25.000 török: historicum *Budina* előadása nyomán (155).

93. v. Tüzzel emésztenek leginkább bennünket
 Mely miatt nem találjuk schul helyünket.
 Gondoljuk végezni ott kinn életünket,
 Károljuk tűz miatt vesztenünk éltünket.

Budina (153) a kirohanás előtt ezt mondhatja Zrínyivel: *Ignem nos hostes nostri superant et vincunt . . . Cur igitur hic igne conflagrare volumus? Sinitote, exeamus foras . . .*

XIV. ÉNEK.

13—72. v. Alderán bűvésze. — Lényegében Izmén bűvölésének utánzata (Tasso XIII 5—15. vszakok.)

73. v. Járnak az lángjai Vulcanus Istennek,
Senkit az bástyához közel nem eresztnek.

Istvánffi (299): Nec iam exitus aut aditus in exteriorem arcem ullus esse poterat *Vulcano longe lateque pervagante cunctaque vastante.*

74. v. Zrínyit a tűz, a tüzes labdák hajtják a belső várba. — *Istvánffi* (198): Grassantibus in exteriori arce incendiis, *Zrinius cum suorum reliquiis* non hostium metu, sed *incendii atrocitate*, quod extingui nullis viribus poterat, *sese in interiorem arcem recepit; maiorem vero, quae exterior erat, Turcae protinus occuparunt.* És alább (299): Janiceri *coniectis* in arcem interiorem *tubis fictilibus ignem arte factum continentibus*, quamquam flammae per se furentes ultro debaccharentur, aedificia incenderunt.

75. v. De a tűz miatt ott sem lehet maradása sokáig. — *Istvánffi* (299): ubi arcem incendio conflagrare, *nec longius in ea ob ingentem flammaram vim persisti posse videret*

82. v. Hogy a tűz nem az őrséget, hanem a törököt pusztítja, ezt a vonást Zrínyi Tassóból vette át (XVIII. 85—86. vszak).

86—115. v. Deli Vid és Demirhám párbaja szintén Tasso nyomán van megalkotva (XIX. 2—28. vszak: Argent és Tankréd párbaja).

XV. ÉNEK.

1. v. Zrínyi az őrséget összehívja és buzdító beszédet intéz hozzájuk. — *Istvánffi* (299): Quod quum *Zrinius* vidisset in publicum prodiit et in hunc modum milites, qui in procinctu ejus jussa praestolabantur, allocutus esse fertur.

Az itt következő beszédet a költő Istvánffi, Budina és Reusner tudósításaiból állítja össze.

2. v. Vitézek, látjátok,

Most mi állapotban velem együtt vagytok.

Nem csak kárt hoznak ránk törökök, tatárok,

De tűz, de vas, de minden elementumok.

Istvánffi (299): *Quonam in loco res nostrae sint, commilitones, perspicue cernere potestis.* — *Reusner* (163): *Quo in loco res nostrae sint juxta mecum omnes intelligitis, milites.* — *Budina* (153): *nec tantum eorum nobis potentia et copiae nocerent, quantum ignis et incendium damni dat, nosque pessumdat.*

3. v. Mindenképen próbál az isten bennünket,

Valamint az ötvös tűzben arany művet.

Budina (153): *Cernimus omnes, qua ratione nos Deus igne hodi puniat.*

4. v. Ez isten büntetése, melylyel vétkeinkért sujtott. —

Budina (153): *Nihilio minus tamen hanc poenam à Deo immis-*
sam patienti gratoque animo perferre nos decet; hac enim non
solum ob nostra peccata, sed etiam ob provinciae hujus flagitia
punire voluit.

5—6. v. Haljunk meg, hogy örök dicsőséget szerezzünk;
a milyen vitézül éltünk, oly vitézül haljunk meg, hogy nevünknek
örök tisztessége legyen az egész világon. — *Istvánffi* (299):
Nunc hortor, ut anteactae militiae et gloriae constantissimo
vitae exitu satisfaciamus. In media arma ruamus: ita ut nos
et honeste vixisse et decoris veraeque laudis et constanciae
tenaces e vivis excessisse testemur, atque adeo apud posteros
nostros totumque orbem terrarum, gratiam et aeternam nostri
memoriam relinquamus. — *Budina* (154): *Fortiter manus con-*
seramus, ut post interitum et mortem quisque nostrum famam
sibi et gloriam comparet sempiternam, quisquis occubuerite
aevum cum Deo sine omni dubio aget.

7. v. Nem hurezol bennünket pogány eb pórázon,

Nem visz minket császár kötve triumfuson.

Istvánffi (299): *Milites a me exempla hauriatis, quibus*
nec superbi et fallaces hostes, se nobis vincula, carceres, catenas
injecisse gloriabuntur.

8. Mivel itt nem maradhatunk a tűz miatt, menjünk ki s harcoljunk vitézül. — *Budina* (153): Jam cuncti in praesentia videmus, quod *in hoc loco longius moram protrahere* et perseverare non possumus quod hic *flammis* et incendio *consumimur* *exeamus foras* in exteriorem arcem, medium digitum hostibus ostendamus et *cum his fortiter manus conseramus*.

9—11. v. Zrínyi szavait a vitézek hangosan helyeslik, a paizst, pánczélt, kardhüvelyt elhanyagják, hogy könnyebben kaphassanak halálos sebet. — *Istvánffi* (299): *Fremitus* extemplo *militum sequutus est, eundem sibi animum*, eandem sententiam *esse clamantium*, et simul *abjectis clypeis, thoracibus, galeis, loriceis ac ipsis* etiam, quo agiliores *essent* ac *vulneribus opportuniore*s (cadere enim pulchre, quam faede vivere decreverant) *gladiatorum vaginis*, ad extremum finem laborum sese parant.

12. v. Zrínyi pedig megyen az gazdag tárházban,
Minden drágaságot ő rak egy rakásban,
Visz tüzet alája osztán egy fáklyában,
Mind füstbe bocsátja az mennyi kincse van.

Itt sajátos dologgal állunk szemben. A magyar s általában keresztyén történelmi források semmit sem tudnak a szigeti kapitánynak erről a tettéről. Ujabb történetírásunk elfogadta *Hammer után*, de a kiről már 1891-ben kiderítettem, hogy tévedett a forrásul használt török irónak, a Szigetvárnál jelen volt Szelániki Musztafának tolmáclásában s így félre vezette mai történetíróinkat.¹ Tehát nem marad hátra más, mint azt hinni, hogy a költő családi szájhagyományból, vagy más úton-módon értesülhetett ősenek erről a tettéről. De a míg ez történelmileg be nem lesz bizonyítva, én részemről megmaradok ama nézetem mellett, hogy a költő — ki, mint láttuk, a korábbi török-magyar harczokból is szokott átvenni egyes jelenceteket, vonásokat és szereplő egyéneket — ezt az adatot *Szondy György*, Drégel hős védője, életéből kölcsönözte, kiről ezt olvasta *Istvánffinál* (204): Pecuniam, vestes et res omnes et quaecumque habebat militaria instrumenta et vasa argentea carioremque suppellectilem in vestibulum arcis

¹ L. »Szigetvár elfoglalása« cz. dolgozatomat a Hadtörténelmi Közlemények 1891. évf. 68. és 220. l.

comportanda curat ibique *subdita suis manibus face flammis exurit*. Lám, Zrínyi is, mint Szondi, a drágaságait összehordatta, és ő maga (*suis manibus*) vitt alája tüzet fáklyával, (*subdita face flammis exurit*)!

13—15. v. Zrínyi utolsó öltözete: dolmány, melyet ünnepeken szokott viselni; továbbá kócsagtoll sisakján, zsebében száz arany, jutalmul hóhérának. — *Istvánffi* (290): *vestes sericas breviores adferri jubet* [Budínánál: *vestem holosericam, aliamque tunicam ex serico*], *iisque induitur, capitis tegumentum ardearum pennis auro inclusis, gemmisque ornatum, quali in spectaculis et nuptialibus pompis uti erat solitus*, apponit ac *centenos aureos nummos, praemium hosti interfecturo*, marsupiis, que utroque in latere erant, *ingerit*.

17. v. A sok közül kiválaszt egy kardot. — *Istvánffi* (299): *Deinde sumpto ex multis acinace paterno*

18—53. v. Angyali sereg jelenik meg Zrínyi segítségére. — Az éneknek ez a részlete Tasso után van megalkotva, l. IX. 55—66. és XVIII. 92—96.

54. v. Zrínyi ötszáz vitézzel rohan ki. — A költő ezt az adatot *Reusnertől* vette; mert ennél olvasható (163), hogy a kirohant szigeti vitézek száma némelyek szerint 300, mások szerint 500 volt.

56. v. Ily kegyetlenül jön oroszlány barlangbul,
És ily szörnyen fénylik cométa magasbul:
Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul,
Szörnyü jövendőket hordoz hatalombul.

Ez a hasonlat szép példája annak, hogy Zrínyi hogyan olvasztja össze a historiát és poésist, illetőleg a historikusok adatait és a költőkből vett részleteket. Mert *Reusnernél* (166) ezt olvasta: *Tandemque Zrinius reseratis iam antea subito portis »Ut leo magnanimus confertum fertur in hostem.«* Azután pedig eszébe jutottak az *Acneisből* eme sorok (X. 272—276):

Non secus, ac liquida si quando nocte cometae
Sanguinei lugubre rubent aut Sirius ardor,
Ille sitim morbosque ferens mortalibus aegris,
Nascitur et laevo contristat lumine caelum.

93., 94. és 99. v. Zrínyi távolról megismeri a szultánt, akkor »egy nagy óhajtást az istenhez bocsát«, majd pedig »sietéssel megy az hon császárt lát« s mikor oda ér a szultánhoz »derekában ketté szakasztá, vérét és életét az földre bocsátá.« — Mivel nem ismerjük azt a horvát és olasz krónikát, melyre Zrínyi hivatkozik hősenek ez utolsó tettét illetőleg, be kell érnem azzal, hogy *Karnarutić* szavait (46), illetve felfogását idézzem, a ki ezt mondja Zrínyiről:

..... Hirtelen kirohant,
Hogy a szultánt megtámadja
Óhajtván hozzája jutni és agyon vágni,
A szívét átdöfni és vérét inni.

THURY JÓZSEF.

GRADECZI HORVÁTH GERGELY ES LÁM (AMBROSIUS)
SEBESTYÉN HITVITÁJA.

— Második közlemény. —

III.

Horváth Gergely az Antithesis ellen több részre oszló czáfolatot tervezvén, annak elseje *Responsionis pars prima* a bártfai nyomdából 1592-ben került ki.¹ Itt az olvasóhoz szóló előbeszédben a szerző az összeütközés kiinduló pontjául Lám-nak a keresztyén szabadságot sértő, azt az erőszakos eljárását jelöli ki, mely szerint Carlostadius példájára, ki Luther távollétében a wittenbergi templomból a képeket sietősen kidobta, Késmárkon egyházának háborítatlan szokása ellenére, a nagyobbik oltárt becsukatta és egyes dívó ártatlan szertartások gyakorlását betiltotta.

Ezenfelül gyanúba vette őt, több más súlyosabb tévelygés miatt is, a melyekről azonban némely közhivatalokat viselő barátainak sejtelmük sem volt, úgy hogy ezek Lámot az ágostai hitvallás hívének tarták. Ennélfogva kötelességének vélte egyfelől az említett erőszakos intézkedés visszavonását, valamint másfelől írásba foglalandó csendes és bizodalmas colloquium útján (ad calamum instituto colloquio) a helyzet tisztázását eszközölni.

E feladat elvállalására készítette a fenyegető közveszély s a Krisztustól híveinek engedett szabadság megvédése. Ily módon óhajtotta ellenfelét a helyes útra visszaterelni, ha pedig ezt el nem érheti, tévelygéseinek közzétételével hitsorsosait megóvni attól, hogy vak vezérüket a hamis úton kövessék. Ehhez vélt jogát a szentírásból vont számos idézésekkel is igyekszik igazolni. Mint folytatólag felhozza, Lám az ajánlott colloquiumban részvételét különböző

¹ E munka a R. M. Kvtár, II. Rész 226 száma alatt van könyvészileg leírva, de annyiban tévesen, hogy eme füzet nem 40, hanem A—F₂ signaturával ellátott 42 számozatlan levélből áll, s hogy az utolsó lap üres. E mellett a czim másolatának 7-ik sorában 'ubiqui totis' helyett, 'ubiquitatis' olvasandó. Jelen nyomtatványt illetőleg még felemlítendőnek vélem azt a sajátságos körülményt, hogy általam látott példányaiban a szöveg több helyén a Szentírásból való téves idézések fölé papírszeletek varnak ragasztva, melyekre a helyesbített szöveg rá van nyomtatva.

űrügyek alatt tagadta meg. Előbb indokul érvényesíté a rögtönzéshez való képesség hiányát és a dialectikában, illetőleg a syllogismus alakításában csekélyebb jártasságát, a mely okra, mint mellékesen megjegyzi Pilz Gáspár is hivatkozott, midőn a megelőző esztendőben a köztük megkezdett colloquiumot megszakítá. Utóbb Lám a vitatkozásra ugyan színleg készen nyilatkozott, de csak ha egyházi és politikai előjárósága abba beleegye. Mihez képest ő tekintettel arra, hogy a szépesi papok több külön esperesek vezetése alatt álló u. n. fraternitas-okba társultak, a kívánt engedély megadása végett ellenfelének fraternitásához fordult, azonban azt a választ nyerte, hogy e részben utasítás adására nincsenek hivatva. Épen ily felelet érkezett a késmárki vár magistrátusához intézett hasonirányú ismételt megkereséseire. Ekként nem érthette azt el, hogy Lám többszöri felhívásainak megfelelőleg a szabad választására bízott helyen, jelesül akár saját parochiájában, akár a késmárki várban, avagy a neerei kuriában érveit tanúk s jegyzők jelenlétében élő szóval adja elő, hanem csak itt-ott folytak köztük egyes találkozósaik alkalmával jegyző bevonása nélkül, de úgy hiszi személyére nézve nem szerencsétlenül, szóbeli csatározások. Most nagy csudálkozására ellenfele négy év eltelte után, a mi alatt kölykével teherbe járva, Németországban keresett bábát, ott Zerbstben tette közzé fenforgó munkáját, melyet, mikép dicsekvőleg maguk állítják, a legjelesebb és legtudósabb német theologusok, vagyis helyesben kalvinisták kijavítottak. Midőn erre jelenben válaszol: nem lehet szándéka vallásuk minden czikkére kiterjeszkedni s pedig annál kevésbé, mivel különben is az egyes hitelvekről már külön-külön alapos dolgozatok vannak forgalomban. Ezeknek felsorolása mellett, arra a munkára nézve, mely 1587-ben Tübingában a Formula concordiae és a mompelgard-i colloquium iránt megjelent, felemlíti, hogy a colloquiumban résztvettek közül az egyik féllel, Bézával, Genfben hat hónapon át barátságosan együtt élt, a másik féllel Andreae D. Jakabbal pedig egyizben Drezdában érintkezett. Egyébiránt czélszerűnek vélte a maga részéről is czáfolatában az *Antithesis*-nek, habár nyilván helytelen rendjét követni. Ezt szem előtt tartva, majd minden tárgyal pontnál előrebocsátja röviden Lám állítását és ezután bőven, többnyire syllogismus alakjában közli a maga érvelését.

Fejtegetései közben, melyekben egyébként csak az Antithesis első 41 levelén foglaltakig terjeszkedik, különösen hangsúlyozza készségét az egyházi béke fentartására. De ez lehetetlen Sebestyénnel szemben, a mint most a szövegben ellenfelét nevezi, mert az bűntársaival együtt összeesküvést forral Krisztus ellen, a tőle nyert szabadságot megsérti, testamentomának szavait elferdíti, s az Isten méltóságát nyomtatásban megtámadja, őt magát pedig az egész egyház előtt a legborzasztóbb hibákkal terheli. Szintúgy tiltakozik az Arrianismus vádja ellen, hisz épen jelen iratában sorolja fel Krisztus istenségének legfényesebb bizonyítékait. Ellenben

amannak szemére veti, hogy valamint atyái: Carlstadius, Zwingli, Calvin stb. az igaz hit mindegyik prófétáját folyvást üldözték, úgy erre szepesi követők karddal is készek. A végszót a szerző aláírja mint a strassburgi akadémiának mindaddig, míg az a mennyei igazság s a Concordia könyve mellett harczol, hű tanítványa, 1591 december 10-én a régi kalendáriom szerint.

Még ugyanazon évben, 1592-ben, kiadta Lám replikáját: *Defensio orthodoxae doctrinae, tum de aliis quibusdam christianae religionis capitibus, tum etiam de persona Christi, totiusque sacrosanctae Trinitatis una ac individua essentia, corruptelis Gregorii Horvath etc. opposita.*¹ A könyvön a nyomtatási hely és év nincs kitéve, de elkészülésének ideje következtethető abból, hogy az előszó 1592 szeptember hó 1-ről kelt. Itt szerzője első sorban hivatkozik arra, hogy jóllehet előbbi munkájába Horváth érveit is pontosan bevette, ez mind a mellett társai körében szavainak csonka közlését panaszolta, minél fogva feddhetetlen férfiak hozzájárulásával saját eredeti levelei alapján megállapíttatá az idézések hű voltát. E felől ellenfele jelen iratában már hallgat és ekkép ama vádat elejtettnek tekintheti.

De azért most szintén minden módon igyekszik azt megakadályozni, hogy az olvasó a vita tárgyáról tiszta képet nyerjen. Így felelete címében őt kalvinistának s munkáját kalvinismusnak nevezvén, könnyen kimagyarázható, hogy ezzel mit kíván elérni. Hisz mint a történelem és a mindennapi tapasztalás igazolja, azok, kik ügyükben nem bíznak, ellenfelüket gyűlöletes címmel szokták terhelni, s a személyes gyűlölet előidézésével kívánják a meg nem czáfolhatott ellenvéleményt gyanússá tenni. Például az újtestamentom első egyházainak üldözői előtt elégséges volt a keresztyén név arra, hogy ennek veselőit elítéljék, — a béke zavaróiu, a közbajok okozóiu s az egész emberi nem ellenségeiu kikiáltásák. Kéri tehát az olvasót, hogy a gyanúsításokra ne hallgasson és ügyökről, minden személyes tekintet mellőzésével, igazságosan ítéljen.

Erdemleges válasza kezdetén Lám újból kiemeli, hogy a rá tukmált küzdelem első tárgyát a bálványimadás kérdése képezte, most pedig Horváth épen akkor, midőn neki a *Responsio* első részét, vagyis sajátlag, ha két időközi levelét beszámítja, 11-ik iratát megküldte, készített Késmárkon, a hol isten igéjének hirdetése, törvényes meghívás következtében az ő hivatásához tartozik, az istenitiszteletnél leendő használat végett, aranyozott ezüstképet. Ez ellen köteles tiltakozni. Ez által is szükségessé vált jelen felelete, a melyben a mennyiben lehetséges, a *Responsio* sorrendét követi, mindazonáltal azzal az eltéréssel, hogy először a vita velejét, azaz a bálványimadást s az orthodox egyházak hitvallá-

¹ A nyolczadrétű munka áll a címlevélen felül 136 számozott, és a végén 2 számozatlan lapból. Egyik példánya meg van a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

sába ütköző, illetve az »Ubiquitas« bebizonyítását célzó téves véleményeket tárgyalja, míg a dologhoz nem tartozó ellenvetésekre csak azután tér át.

Ennek fonalán felvilágosításul mindenekelőtt meg kell jegyeznie, hogy a nagyobb oltár alatt, melynek becsukását ellenfél szemére vetette, az oltár fölibe helyezett faragott kép értendő. Ez teljesen hasonlít az Apocalypsis babyloniai kéjhölgyéhez, egy aranyozott öltönyű s felemelt kezében szintén aranyozott kelyhet tartó nő alakot ábrázol, mely előre hajló, aranynyal bevont s szőrös négy lábú állatra van helyezve. Egy pápista vallású, midőn e bálványt látta, többek jelenlétében maga mondá, hogy ily ocsmány szörny-alakot egyházában el nem tűrne.

Azonban ettől eltekintve sem lehetne Carolstadius esetéből ellene kárhoztató következtetést vonni, mert Luther amannál azt rosszalta, hogy a képek tekintetében nem alkalmazta a helyes sorrendet, mely szerint a bálványok első sorban az ember lelkéből üzendők ki az isten ígéje által. Már pedig ő hivatalának követelménye szerint a szószékről híveinek mindig szívére kötötte, mit kellessék a bálványokról tartaniok. De a panasz a tényleges alapot is nélkülözi. Felső előjárósága — a mely alatt a késmárki vár urát érti — kívánta a már zárva levő oltárnak zártan tartását, a miben alsó előjárósága, mely előbb a faragványt évenként helyre állította, önként megnyugodott. Egyébiránt a tiszta evangeliumot valló híveknek bírálatára bizza, vajjon közömbös dolognak tartandó-e az, ha a bálványokat öltönnnyel ellátják, évenként gyakorta kijavított koronákkal díszítik és egyik helyről a másikra átszállítgatják? a mint ez köztudomásilag a neerei birtokon részint földesurának kezdeményezése folytán, részint helybenhagyásával történik. Ezt az eljárást a keresztyén hitre nézve nem tarthatják közömbösnek azok, kik az öt szabad kir. város világi és egyházi előjáróinak Kis-Szebenben 1575-ben tartott zsinatában részt vettek, a midőn a hozott határozatok 11-ik czikkében, mint ez Lam boldog emlékü tanítójának, Fabinyi Lukácsnak, sajátkezü feljegyzésével igazolható, az oltárok becsukását s a bálványoknak eltávolítását elrendelték. Eme határozatot az 1583 junius 19-én és 20-án Eperjesen tartott nevezetes convent, a melyben maga is részt vett, megerősítette ily kijelentéssel: A képek kultusát a lelkészek kárhoztassák és írtsák ki az isten ígéjével híveik szívéből, a megfelelő egyéb rendszabályokat pedig bízzák a világi előjáróságra, kötelességeikre való figyelmeztetés mellett. Ennek ellenére Horváth nem csak saját parasztjainál növeli a babonát, a régi bálványok feldiszítésével, hanem dicsekvőleg hozza fel, hogy ilynemű, régóta elzárt bálványok nyitvatartását másutt is kieszközölte, és ezt remélhetőleg egyéb helyeken szintén még ki fogja eszközölni.

Ezután a védirat szerzője részletesen rostálgatja a Responsióban foglalt egyéb dogmaticus fejtegetéseket, és ennek végeztével áttér a beszótt személyeskedésekre. E részben valótlannak állítja

azt, mintha Antithesise négy évi késedelemmel készült volna el, hisz az abban czáfolt munka közlésétől ennyi idő mostani irata elkészültéig sem telt el. Ha továbbá elenfele a bábák alatt a nyomdászokat érti, ezzel csak azt árulja el, hogy a mennyiben hatalmában állana, meg nem engedné az igazságot védő iratok napvilágra jutását, hanem követné az egyiptomi Pharao példáját, ki a bábákat utasítá, az ujonszületett izraelita gyermekek eltávolítására. Szerencsére, ha ily iratoknak a hazában nem akadnak kiadói, léteznek azok másutt, és ha nem volnának is, az igazság mindig igazság marad. A mit Horváth az Antithesisnek állítólag más tudós férfiak által előzetesen történt megvizsgálásáról hibáztatólag mond, az reá esik vissza, ki vitairatait kiadásuk előtt fűnek-fának mutogatja. Emezeknek bírálói azonban rosszul felelhetek meg feladatuknak, mivel különben nem hemzsegne a Responsio a tiszta latinság elleni grammaticai hibáktól. Ezekből idéz szemelvényeket, melyek — úgymond, — a közönséges szóbeszédben esetleg eltűrhetők, nem azonban tanítványánál a strassburgi akadémiának, hol ilyeneket elő nem adnak, sem annál, ki a hittudomány tudoraként működik, és Cicero, Plautus, Terentius, Caesar s más hasonló nagy írók neveit folyvást szájában tartja. A mi a colloquium ügyét illeti, erre nézve kihívója egyik iratában széljegyzetileg neki a Dialecticában való járatlanságát hányja szemére. Az igaz, e szép tudományban nem tett annyi előmenetelt, a mennyit maga is kívánatosnak tart, de annyi mégis megtanult, hogy annak szabályait a való és valótlán felismerésénél alkalmazni tudja. Ellenben soha sem tanulta, de nem is szándékozik megtanulni azt a dialecticát, a mely szerint a mérközés feladata a vitatkozási ügyesség érvényesítése s nem az igazság megvizsgálása. Mindazonáltal soha sem szégyenlette bevallani, hogy nem bir oly elmeéllel, oly jó emlékező tehetséggel s oly bő tudománnyal, melynél fogva képes volna minden felmerülhető fontos kérdésre nyomban felelni, és minden sophismát kellő meggondolás nélkül azonnal szétszedni. Egyébiránt, a mint a kihívó beismeréséből is kitetszik, ő, midőn nem tudomány és elmeél fitogtatásáról, hanem a mennyei igazság bevallásáról volt szó, készségesen bocsátkozott a magánúton való vitatkozásba is. Sőt valamint azelőtt, úgy azután sem fogja megtagadni a nyilvános colloquiumban való részvétet, ha ennek feltételei a dolog méltóságához mérten felsőbbségével egyetértőleg megállapíttatnak. De nem akarja magát annak kitenni, a mi már többször történt, hogy Horváth diadalmasan rákiáltsa: Íme most megfoglak, — s hogy főleg csak nevetségessé tételüket czélozza. Végül majdnem esdekelve kéri ezt, vegye tekintetbe az annyi oldalról zaklatott egyház és haza súlyos állapotát, szüntesse meg a theologiai harczot, s ne szennyezze be saját hírnevét azáltal, hogy lelkenek harczias indulatát, nem mint atyja a keresztyének esküdt ellenségeivel, a törökökkel, hanem az isten szolgáljaival érezteti csak azért, mert a felismert igazságot az emberek kegyeiért fel nem áldozzák.

Lám eme munkájára nézve a R. M. kvtr. II. R. 234. sz. a. azt a megjegyzést olvassuk, hogy ez szintúgy mint másik két vitairata, Zerbst-ben nyomtatott. E feltevést nem tudom helyesnek elfogadni, mert a *Defensio* s a kérdéses két zerbsti kiadás nyomdászati kiállítása között semminemű hasonlatosságot sem fedezhetek fel. Ellenben az amannak előszavában látható »Q« kezdővel, és középnagyaságú antiqua, úgy nagy olasz typusokkal, valamint a szövegben felváltva előforduló kopott apró cursiv betűkkel találkozunk a R. M. kvtr. II. R. 295. sz. a. ismertetett *Panharmonia*¹ előszavában, s errata-iban is, a *Defensio* szövegében vegyesen alkalmazott kisebb antiqua betűket pedig feltaláljuk a R. M. kvtr. I. R. 275. sz. a. leírt *Index biblicus*ban; a mihez hozzájárul, hogy mindhárom munkában a lapszámozásnál használt arabsszámok szintén ugyanazonosak. Ez alapon tehát biztosan vélem megállapíthatni, hogy Lám könyve épen úgy, mint az azzal most összehasonlított két nyomtatvány, a *vizsolyi* nyomda terméke.

A *Defensio* egy példányát szerzője Horváthnak az 1593. évi február hó végén megküldvén, ez már a következő hóban közzétesz egy rövid *Admonitio* című dolgozatot, mellyel hat tételre nézve — mint mondja — ellenfelének megfogását és törbeesését saját hitvallásából kimutatja.

E mellett egyidejűleg az olvasóhoz 1593 márczius 20-án intézett előszó kíséretében kiadja a *Responsio* második részét (pars. altera).² Ebben egyfelől felsorolja különösen a *Defensio*ból azokat az állításokat, melyeknek bebizonyítása a szentírással meg sem kíséreltetett, vagy a melyekre nézve az idézett szentírási helyek szerinte valódi értelmükből kiforgattattak; míg másfelől folytatja az *Antithesis* elleni polemiát. A munka eme részében a becsukott egyházi képek kinyitását tárgyzó vádponttal szemben gúnyosan felemlíti, hogy e miatt néhány évvel ezelőtt az ellentáborból egy nem annyira vallásosságával, tudományával és tekintélyével, mint inkább testi súlyával feltűnő egyházi férfiú a megye gyűlésén hevesen megtámadta az időközben elhalt Creutzer Györgyöt, és vele is érezteté haragját; de neki sikerült a bősziültet úgy megszeliidíteni, hogy a megye részéről is megpendített Colloquiumba nem merészelt bocsátkozni, sőt megfélekedezett a megyétől kapott felelet megköszönéséről. Egyuttal figyelmezteti az olvasót, ne kérjen felvilágosítást az oltárképeket tárgyzó városi szabályokra nézve a sacramentariusoktól, hanem maguktól a sz. kir. város lelkészeitől. Befejezésül biztosítja Lámot, hogy ha köztük a colloquium a kívánt módon létrejő, nincs oka aggódnia udvariatlansága vagy illetelensége miatt. Az úrvacsora kérdésében ily vitatkozás volt 1585 július 10-én Cabbatheus, másként Thoraconymus Mátyással saját, úgy Pilcz Gáspárral 1590 szept. elsején a hely-

¹ Gönczinek eme munkáját utóbb bővebben ismertetem.

² E két munka a R. M. könyvtár 234 és 235. sz. a. van leírva.

ség házában. Mindketten az illető actákat aláírták és nála hagyták. Az előbbi, a míg életben volt, úgy leveleiben, mint szóval, folyton dicsérére ez alkalomból tapasztalt udvariasságát; de Pilcz is bizonyíthatja, hogy a vita közben tőle egy élesebb szót sem hallott. A colloquium feltételeit Lám bizonyára már ismeri; mindenesetre pedig magának könnyen megszerezheti, miután ő azokat a megelőző évben, midőn egy előkelő férfiú felhívását a Tisza melletti magyar egyházak papjaival való vitatkozásra vette, az illetőkkel előzőleg közlé.

A tollharczat emez állásában a felek egyelőre abban hagyják, mert Horváthnak óhajtása, a Lámmal való colloquium, részben teljesedésbe ment.

Az ellenfelek első összejövétele 1595-iki december hó 5-kén a késmárki várban történt, a hová e napra a vár ura, Thököly Sebestyén, Horváthot ebédre meghívta. Ez hivatlanul még magával hozta neérei gymnasiumának úgy rectorát Erhard Miklóst, mint tanárai közül, az ide csak néhány hónap előtt érkezett Grawer Albertet, úgy Lányi Éliást, továbbá Tutkino Péter neérei s Ábrahám keresztfalui uradalmi lelkészeit.¹ A másik részről Horváth kívánata a házi gazda Lámon felül Mylius János lőcsei lelkészre is kiterjeszté meghívását.

A vitatkozást az ebéd befejeztével s a szokott ima után minden ünnepélyesség nélkül kezdték meg, és fesztelen módon folytatták. A Horváth párt részéről a vezérszerepet csakhamar Grawer vette át; ellenben Mylius, ki különben is elkésetten érkezett, a vitába bocsátkozást megtagadta. Miután az idő haladtával a szóváltások az említett napon véget értek: Grawer búcsuzás alkalmával meghívja Lámot ahhoz a vitatkozáshoz, melyet közelebb a neérei tanodában tartani szándékozik, a mit ez megtagad. A távozáskor Horváth bocsánatot kér, ha ő és társai valakit megsértettek.

A colloquiumot folytatták 1596 január 29-én, ugyanazon helyen és módon. Az ekkori vendégek között egy heidelbergi tanuló is jelen volt nevelőjével Tribelius Gáspárral együtt. Attól Grawer kérdi: él-e még Paraeus? ennek igenlő válaszára pedig hozzá azt a további kérdést intézi: vajjon várja-e Hunnius feleletét? A tanuló ismét igenlőleg válaszolván, emez oda veti: Fog bizony kemény választ kapni, s már eddig is kapott volna, ha ezt sokoldalú elfoglaltsága és ellenségeinek nagy száma nem késleltette volna, miután ellene Pistorius, Hubertus s mások is írtak. Erre a tanuló mondja: E tekintetben nem azok száma, kik ellene írtak, hanem az a kérdés fontossága jó latba, a miről írnak. Paraeus egyedül is képes megfelelni Hunniusnak. Viszont Grawer e fölötti kétséget nyilvánítván, minden átmenet nélkül csudálkozását fejezi ki, hogy Calvin

¹ Ez Cristiani Ábrahám utóbb bártfai lelképásztor, és a R. M. Kvtár II. 288. és 332. sz. a. leírt munkák szerzője. L. Klein I. 28. l.

nem átalított maga sz. Pál mondataiból hamisan idézni. Ez ellen felszóllal a házi úr, kiemelvén, hogy néhány hónap előtt Horváth bizonyos tételt idézett mint Kalvintól eredőt; holott később kitűnt, hogy ellenkezőleg ép az utóbbi azt kárhoztatá. Így vonatott be a helvét reformator neve is a vitába. Ennek folyamát megszakította Szentiványi János megérkezése, s utóbb megint Grawer fogta fel fonalát. A többi között ezután Lámnak ellenfelei szemére hányják, hogy az első napi vitát jegyzékbe foglalta, s több példányban lemásoltatta. Ő a többszörösítés indokául felhossa védelme biztositásának szükségét, mert mint tudomására jutott, amazok dicsekedtek azzal, hogy őt teljesen elnémiták, s ezenfelül Grawer a szóváltásról egy nyomtatásra szánt munkát készít elő. Midőn ezután Horváth erőltetésére eme jegyzékét felolvassa: majdnem minden pontját kifogásolják, ő pedig feljegyzésének hűségére nézve a házi úrra hivatkozik. Ekkor egyáltalában személyeskedések s összekocczanások fokozottabb mérvben merültek fel.

A szóvita bezárása után Grawer ismételten felhívja Lámot a neerei vitatkozásban részvételre. *Ez feleli*, hogy hivatottnak nem találja magát idegen helyen való felelésre, hanem feladatát az Isten ígéjének saját késmárki egyházában való hirdetésében keresi. *Amaz visszavág*: A ki tanítási tisztének helyesen akar megfelelni, kell hogy az ily vitatkozást kötelességeül tartsa, mert ép oly szükséges a hamis tanok megczáfolása, mint az igazság tanítása. *Ez válaszolja*, hogy a mennyiben ereje engedi, ő is így jár el, de nem szokása más egyházak ügyeibe beavatkozni, a mit amaz vitatkozásaival célba vesz. *Grawer* e váddal szemben főnökére hivatkozik, a ki őt a szóváltásban való részvételre felhívta; mire *Lám* ellenveti, hogy felhívott szavatosa nem püspöke sem előjárója Késmárk városának, s egyháza nyugalmát minden jog nélkül zavarja. Ekkor maga *Horváth* beleszól és e miatt komoly neheztelésének ad kifejezést. *Ellenfele* azonban nem tágit, s mondja, hogy ha ily felszóllalásoknak nem akarja magát kitenni, szorítkozzék saját ügyeire, nevezetesen harczoljon a törökök ellen, mint atyja tette, és a törököktől fenyegető veszélyekkel szemben veszekedéseivel ne gátolja őket imáikban s ájtatosságuk gyakorlásában. Ebből igen kellemetlen jelenet fejlődött, a mely csak a vár urának közvetése folytán ért véget.

Ekkép a felek közvetlen érintkezése az ellentétek kiegyenlítését épen nem mozdította elő, sőt a kedélyeket még jobban felzavarta, és az írásbeli harcznak megújítását eredményezte.

Az első, ki tollával a küzdelmet felveszi, Grawer vala. Ürügyül szolgál az az állítólagos körülmény, hogy Lám az első napi szóváltásról készített és 8 példányban sokszorosított feljegyzéseiben azokat az érveket mellőzte, a melyekben legyőzetését megállapítja. A vita eme részét tehát tárgyalja a Bártfán 1596-ban kiadott, s *Argumenta de persona Christi* címmel ellátott dol-

gozatában.¹ Ajánlja azt volt wittenbergi tanárainak és jóltevőinek: Hunnius Egyed szász hercegségi fő superintendensnek és Volckmar Györgynek, különösen az elsőnek mint pártfogójának, ki őt Horváth Gergely felhívása folytán jelenlegi állására kijelölte. Munkájával kívánja irányában igazolni, hogy itt mily tanokért harczol, s hogy megfelel feladatának. Az ajánlás 1586 február 8-káról szól, tehát csak néhány nappal a második szóváltás után készült, a mi Lámnak ekkor előadott feltevésének helyességét igazolja.

De Grawer ezzel meg nem elégszik, s ugyanazon évben ellenfelét német nyelven még durvábban támadja meg. Itt maga hozza fel, hogy az úrvacsora iránt évek óta tartó vitában Luther, Chemniczius és újabban Hunnius iratai után, a velük egyetértőknek nem igen lehet további mondanivalójuk; még is Lám megátalkodásánál fogva fellépését szükségesnek tartja. Mert cz, ki az ország egyházaiban a gyalázatos és istentelen Kálvin-féle tanokat becsempészni merészkedik, hiú kifogásokkal visszautasítá az ő és más előkelő férfiaknak nézeteik nyilvános megvitatására és barátságos megbeszélésére való felhívását, holott csak ily úton lehetne az említett hitágazati kérdésre nézve a keresztyén egyetértést elérni, és a felesleges irka-firkának véget vetni. Ennélfogva nem mellőzheti azt, hogy Lám latin munkáiból istenkáromló állításait kiszedje s azokat a latin nyelvet nem értő alsóbb néposztály elé német nyelven terjeszsze. Így mindenki, a ki a lelki boldogságot elérni kívánja, tudni fogja magát ezektől megóvni. Hisz a kalvinisták nem csak az úrvacsora kérdésében tévednek, hanem Krisztus személyiségére és a keresztelezésre nézve is gyalázatos tanokat vallanak.

Eme szintén Bártfán nyomtatott munkáját a következő czímmel látá el: *Kurtze aber doch gründliche Entdeckung und Widerlegung etlicher gräulichen calvinischen Irrthumer, so Sebastian Lam Calvinist in Kesmark von dem Abendmal des Herren Christi in seinen lateinischen Büchern ausgesprengt und zu vertheidigen sich noch heutiges Tages untersteht.*² Az ajánlólevelet intézi az öt város előljáróságához, miután tudja, és úgy Sculteti esperestől, mint egyéb helyek kiválóbb theologusaitól hallotta, hogy az öt város mindég a tiszta és hamisítatlan ágostai vallástételt követi és a kalvinista hittanokat elveti.

A czáfolat kezdetén Grawer céljául jelöli annak kimutatását, hogy Sebestyén nyomtatott irataiban az Üdvözítőt mindenhatóságától megfosztja és meghazudtolja annyiban, a mennyiben határozott állításait tagadásba veszi. A német szöveget latin idézések és jegyzetek kísérik.

Másfelől Horváth Gergely is elérkezettnek látta az időt, hogy czáfolatának már régebben előkészített harmadik része napvilágot lásson. Mint az ehhez írt s a keresztyén olvasóhoz 1596 novem-

¹ Régi M. Könyvtár II. 258. sz.

² R. M. Könyvtár II. rész 259. sz.

ber hó 13-án intézett külön előbeszédben felhozta, a két év előtt elkészült munkának kinyomatását folyton halasztgatta, mert eléggé alapos reménye volt arra, hogy ellenfelet mégis rábírhassa egy, választott jegyzők jelenlétében tartandó colloquiumra.

Végre rájött az okra, a miért ez nem akar ily vitatkozásba bocsátkozni. Az a szokása ugyanis, hogy midőn olyan férfiakkal van dolga, a kik a legélesebb karddal, az isten ígéjével szedik szét a kálvinisták gonosz vélekedéseit, Németországban egy kálvinista orvosnál keres menedéket. Ez felfogadja a nyomorult embernek nyomorék szülöttjét, alapot vet alája, felemeli, gyengeségét búzgón gyógyítgatja, költ hozzá és fest rajta a mennyire csak lehet. Az ekként kikészített elmeszülött kerül azután a nyomdába. S e közben tapasztalni lehet, hogy a kálvinisták győzelmüket biztosnak vévén, ahhoz egymásnak szerencsét kívánnak.

Mindezt nem írná, ha nem tudná, hogy így van. Egyébként ezt már a colloquium folytonos halogatása bizonyítja, ha figyelem nélkül hagyatik is az a támadás, a melyet két ízben Grawer Albert úgy intézett nyilvánosan azon ember ellen, hogy kálviniz-musa, mind a filozófiából, mind a theológiából vett okokkal teljesen tönkre tétetett.

Igazán, — úgy mond — érdekes volt a fenebb leírt második magán összejövetelkor Lam arcát megfigyelni. Vidáman és nevetve ült az asztalhoz. Miután azonban bizonyos szerzőből (talán Sadee-leből) merített tudományát kipökte s oly feleletet nyert, mely minden más értelmezéshez való menekvésnek útját vágta, mily csend s mily színváltozás állott be. Ebből mindnyájan megtudhatták, hogy ez az ember szülötteinek világra hozásában nagyon is rászorúl mások bábaságára.

Ily körülmények között, mivel ellenfele sem a kijelölt módon eszközlendő vitatkozást el nem fogadja, sem a helyes útra nem tér, nem marad más hátra, mint felelete harmadik s utolsó részének is kinyomatása. Őt a lábbadozó beteget a halál fenyegeti, s ha az műve kiadása előtt meglepné, Lam dicsekedhetnék nyert ügyével, s a halottat az igaz vallás kisebbitésére gúny tárgyává tehetné.

A felelet eme része az *Antithesist* tárgyalja az előbbi részek módjára, s pedig annak 177. lapjától kezdve. Előre vannak bocsátva a czáfolt munkából idézett s három osztályba sorozott mondatok, melyek közül az első osztálybelieket már Horváth is alkalmazta, a másodsorban idézettek pedig az Isten ígéjére való hivatkozás nélkül fordulnak elő, míg a harmadik helyre osztályozottaknak a szentírásra való alapításuk megkiséreltetett. A füzet végén a szerző visszatér az úgynevezett bálványimádás vádjára, de a gladiatori ugrások címe alatt intézett személyes megtámadásokat nagyjában mellőzi.

Ezt a munkát Horváth meghitt emberének, Erhard Miklós rectornak adta át a végből, hogy olvassa át és a végső simítást megadva, Bártfán nyomassa ki. Alig fogott ez azonban az olvasás-

hoz, pártfogója 1596. évi karácsony utáni hétfőn betegségbe esett s nyomban feltámadt lelkében a közel halál sejtelme, a melyről fenebbi előszavában is említés történik. Betegágyából azonnal figyelemzteté kedvelt iskolaigazgatóját munkája kiadásának gyorsítására, értekezik vele gyermekei gyámsága kérdésében és újból felkéri elsőszülött fiának, Marknak nevelésére. Elhivatja továbbá neerei lelkipásztorát, ki az udvarba jöve, előtte prédikációt tart, meghallgatja gyónását, feloldozza s megáldoztatja. Azután magához kéri barátját, Palocsai Horváth Györgyöt, kinek Mihály nevű fia tanulás végett nála tartózkodott, s a vele való beszélgetésből, valamint írásbeli válasza tartalmából nagy mérvű vigaszt merít. A mint utolsó óráit közeledni érzi, gyermekeit megáldva tőlük elbucszúzik és felolvastatja maga előtt a szentírásból, jelesül Ezsaiás és Jeremiásból kiszemelt vigasztaló mondatokat, melyeknek sorozatát maga jelöli ki, sőt midőn a felolvasó megakad, azokat emlékezetből folytatja. Ekkor még meglátogatja München Pál szt.-györgyi lelki pásztor, kit nagyrabecsült és »verus Israelitá«-nak szokott nevezni. Ez, miután imádkozás és vigasztaló szavak mellett bűneinek bocsánatát tudtára adja, kérdé tőle, hogy bízik-e Krisztus érdemeiben? Ő azt feleli: Hiszem, hogy Jézus Krisztus a haláltól megváltott engem. Kimulta ugyanazon napon, — 1597 január 4-én — esteli 9 órakor következett be, Christiani Ábrahám keresztfalui uradalmi papja, Erhard, Grawer, Matus s több személyek jelenlétében, a kik szemeit bezárták.

Ekkép adja elő Erhard, pártfogója halálának körülményeit a Sculteti Szeverin bártfai lelki pásztorhoz és akkoron már espereshez 1597 ápril 27-én kelt levelében, és az apróbb részletekre kiterjeszkedését azzal indokolja, mert a szentemlékű férfiú betegségében történetekről egy kalvinianus érzelmű, hazug ellensége a leggyalázatosabb rágalmakat költi. Már pedig, hogy mindaz való, amit e részben felhoz, ellenben mindaz valótlan és költött, amit bárki eltérőleg állít arra, az élő, szent és három — egy Istent, Atyát, Fiút és Szent Lelket hívja tanunak.

Egyúttal megküldi a kérdéses kéziratot, melyben csak másolási hibákat kellett kiigazítani az esperesnek, és ezt kinyomtatásának eszközzésére felkéri annál fogva is, mert elhalt szerzője árváinak gyámjául Bártfa városa tanácsát és közönségét rendelte. A kiadás szerinte mi nehézséggel sem fog járni, miután közös barátjuk, a feddhetetlen erkölcsű Gutgesel Dávid mintegy születve látszik lenni arra, hogy Krisztus dicsőségét és a tanulók kiművelését előmozdítsa.¹

Eme levél és Horváth előszava kíséretében a könyvecske

¹ Gutgesell Dávid bártfai nyomdásznak eme jellemzése is megerősíti Pilcz nyomtatott munkái ismertetésénél kifejtett azt a véleményemet, mely szerint fel nem tehető, hogy amaz sajtóit az általa szintén kárhoztatott sacramentariusok rendelkezésére bocsátotta volna.

csakugyan még ugyanazon évben Gutgesel nyomdájából látott napvilágot a következő címmel: *Posthumus Gregorii Horvath hoc est Responsionis pars tertia: Reliquum quod adhuc in Sebastiani Lam Calvinistae Kaismarcensis Antithesi expendendum erat, discussiens.*¹ Hozzá Epigrammákat csatoltak: *Malus »Pro innocentia generosi ac vere magnifici piae m. domini Gregorii Horvath«* címmel, továbbá Zaborszki János neérei provisor és D. G. junior (ifj. Gutgesel Dávid?).

Ugyanazon évben maga Erhard adta ki Gutgeselnél a Horváth Gergely második neje temetésénél 1596 november 18-án és a férj fölött 1597 január 19-én tartott gyászbeszédeit, valamint az ez alkalmából a neérei gymnasium tanárai és tanítványai által írt gyászoló verseket.² A gyűjteményt ajánlja növendékünk, Horváth Márknak, hogy szent emlékü atyjának élete mindenkor szeme előtt lebegjen. Mindazokra talál abban fényes példát, a melyek csak ösztönözhetik a valódi erényre. Úgy töltötte be ő életét, hogy sem az erkölcsöket el nem hanyagolta, sem a tétetlenségre nem adta magát, hanem az igazi jámborság buzgalmával művelte ki lelkét. A pénzt nem szerette szerfelett, sőt jövedelméből a tudományok előmozdítására s az ifjúság nevelésére évenként mintegy 600 forintot fordított. De ennek daczára nem élt fösvényül, hanem barátai irányában bőkezű és kegyes indulatú vala; a mellette és az igaz vallás mellett buzgólkodókat pedig többre hecsülte, mint a származásra nézve hozzá közel állókat. Barátai megválasztásában nem nézett a születésre és egyéb külsőségre, hanem a személy belső becsére. Ennek tulajdonítja Erhard, hogy őt az idegent s társadalmilag mélyen alatta állót, bizalmas barátai sorába vette fel. Azért fenforgó beszédeinek s az összegyűjtött költeményeknek kiadásával egyfelől háláját akarja kifejezni, az elhunytak által reá halmozott jótéteményekért, másfelől növendékét szülei erénycinek követésére buzdítani.

Az első gyászbeszéd szerint Horváth Gergelyné az előkelő és ősrégi nemesi családból származó Sembery Boldizsárnak volt a leánya. Túlélte két testvére Pál és István, kik habár hozzá meleg szeretettel ragaszkodtak, a háborús viszonyok miatt temetésénél jelen nem lehettek. Az elhunyt mint szerény nő, okos tanácsadó, fáradhatatlan, éber és kitartó gazdaszony van jellemezve. Kiváló gondossággal őrködött ő a fölött, hogy férje tanulmányaiban ne legyen háborgatva. Rendszerint vele együtt volt jelen az egyházi beszédeknél, mély tiszteletet tanúsított a szentségek iránt, cselédeit és gyermekeit maga vezette vasárnaponként a vallási oktatásra, s legkisebb leányát, Katalint, ölében vitte a templomba. Erhard gyakran közvetlenül hallotta áhitatos fohászatát s kísérte, midőn a szülőkölködők segítségére sietett.

¹ R. M. Kvtár. II. 267. sz.

² L. R. M. könyvtár. II. 266. sz.

A hozzá intézett s a halotti beszéd után olvasható elegiák, sirversek és epigrammák szerzői: Erhard s Eybisch; továbbá Horváth tanítványai sorából: a selmeczi Rosenberg Tamás, a neérei Tamariscus István, a thurócsmegyei Bartholmaei László, Veress Melchior, a bártfai Lang Tamás, a kassai Matern János s a landi-bergi Corner Jakab; nemkülönben a nemes származású Szentiványi Pál, Poturnay László, Berzeviczy Bálint s Michael, mindnyájan a második osztály növendékei, végül Nádasdy Ferencznek két tanítványa: Zvonarich Imre¹ és Siwflko Mátyás.

A Horváth Gergely ravatala fölött tartott beszédbe ennek részletes életrajza van beszöve, a melyből a lényegesebb adatokat már fenebb ismertettem. Mint itt még felemlítetik, az elhunyt első ifjúságát többnyire együtt töltte a vele hasonrangú hőssel, Nádasdy Ferenczczel. Midőn utóbb külföldről házi tűzhelyéhez visszakerült lelke sugallatát követve ott megmaradt, jóllehet tekintélyes és kiváló férfiak sürgették, hogy a császári udvarba menjen. Pedig mindenütt és mindenha kitűnt jellemsszilárdság, bölcsesség és józan erkölcsök által. Olaszok, francziák, németek, magyarok és a szomszédos népek egyaránt dicsőíték, a mint hogy mindnyájuk nyelvét tökéletesen birta. Az emlékbeszédben különösen hangsúlyozva van lángoló buzgalma az igaz vallás iránt. Ennek alapját, a szentírást, majdnem éjjel-nappal forgatta, s abban oly jártasságra tett szert, hogy összehasonlítható Alfons kastíliai királylyal, kiről mondják, hogy a szent könyveket 14-szer olvasta át. Minden 3—4-ik héten részesült az urvacsorában és azt vallá, hogy ezáltal csodálatosan felüdül s megerősödik.

Ő az igaz vallás terjesztése végett rendkívül nagy költséggel alapított Neérén gymnasiumot, hogy az itt kiképzendő ifjak a hit védői legyenek. A máshunnan meghívott tanítókat bőkezűen díjazta, sőt maga is tanított s theologiai kérdésekről szóval és írásban vitakozott. Oh — kiált fel a parentáló — csudálatos bölcsesége e férfiúnak! Oh feltalált üdvös eszköz! Oh legnagyobb bőkezűség! Lázongjon bár az alvilág, dühöngjön Calvin, zúgolódjék Zvingli, őrvöngjön a szomszédos Lám, törjenek bár be ezeknek tanítványai s kovácsoljanak új evangéliomokat és állítsanak fel új Krisztusokat: a mi Gergelyünk egymaga szétte, és legázol bennetek ti éjjeli rablók, — a Magyarország eme részeiben felállított nevelő-intézetével, mint a hit termő szántóföldjével, elzárja az utat követőitek elől, és titeket tanítványaival saját határaitok között ostromolt, ostromol és fog ostromolni!

Horváthnak még érdeméül van róva, hogy irataiban nemcsak az új, hanem a régi tévelygők (Nestorius, Entyches stb.) ellen is küzdött. E mellett törekedett arra, hogy az egyházi szer-tartások épségben tartassanak, a miről kevés napokkal halála előtt

¹ Zvonarics Imre utóbb csepregi prédikátor lett és 1614-ben Keresztúron kiadta Haffenreffer Mátyásnak a szentírásról írt munkáját magyar fordításban,

egy értekezést írt, melyet ki akart nyomtatni. Továbbá hűségesen szolgált tanácschal az egyházaknak és iskoláknak, a minek tanúi a szomszédos városok és a nemességnek számos tagjai.

Mi volt ő Szepes megyének, azt mutatja az elhunyt hallatára hangoztatott fájdalmas felkiáltás: Ledől a megye oszlopa! Benne a muzsák hívei elvesztették állandó pártfogójukat, mert ezeket, a világnak bármely részéből keresték legyen fel, minden irányban a legnagyobb vendégszeretettel fogadta. Szintúgy jötevője volt ő a pórnépnek, és igen nagy azoknak a száma, kiket közülük tanácschal és tettel, ruhával és étellel segélyezett. Velük együtt áldják emlékét az árvák, betegek, jövevények és szegények, kikkel bőkezűségét éreztette, — a feldúlt hazájukból menekült, vagy más okból megszorult tanulók, kiket segélydíjjal támogatott. Hogy pedig e kegyes életű férfiú a halálra el volt készülve: erre bizonyíték-kép felemlítették az a körülmény, hogy elhunyt után mindennapi öltönyében az *Ars bene moriendi* című könyvet találták.

Pártfogójuk elveszte miatti fájdalmuknak ezúttal szintén közzétett versekben adtak kifejezést: Erhard maga, továbbá Mokoschius Lénard, a lipótmezei egyházak seniora, Stauffius Tamás lomniczi iskolamester, Horváth-Mladossevith Miklós az ifjú Mark tanítója és ifj. Gutgesel Dávid Bártfáról. Ezekhez csatlakoztak a neerei gymnasium tanítványai: Mezleniaden Bálint, Bartholomaei Márton, Mokoschius Joakim, nemes Seget Ferencz és Uszfalvi Usz János, úgy Horváth svabóczi uradalmi iskolájának növendéke, Herceek Ferencz.

A sorozat élén áll Scultéti Szeverin gyászéneke, melyben párhuzamba állítja a harcias erényekben gazdag Márkot fiával. Gergelyvel, az üdvözítő katonájával. Amaz a császári szablyával a török zsarnokokat győzte le, emez Krisztus kardjával leterítette az eretnekeket, sőt annak élet éreztette már ifjú korában Genfben, a harnis kalvini hitelvek követőinek vezérével, Bezával, kit vitatkozva legyőzött. Majd hosszabb »Quaerela ecclesiae« című költeményben panasolja el Záborszky János neerei provisor az egyház sirlmát vezérférfiának kora kimulta miatt, a melyre a halott felel. Végül Malus Páltól találunk gyászfűzérben sírverset és epigrammákat, melyek elsejében Horváth Gergely külföldi tanulmányi útját imigyen írja le:

*Extincto genitore licet Germanidos urbes
Lustrarit, nec non jura sacrata soli.
Argentina dedit sedes cui prima, sacrisque
Brudiit studiis, moribus, arte, fide.
Charus erat juveni longis convictibus aevi
Sturmius et contra charior ille Seni.
Charior at Pappo, quem religione secutus,
Fallacem Sturmii credidit esse fidem.
Hinc Genevam veniens Bezanibus vocibus aures,
Nec non praebebat, Calve Danace, tibi:
Hinc, anni media labentis parte peracta
Ivit in Euganeas territus ille scholas.*

*Dumque sacrosanctis sic doctus in artibus esset,
 Ut posset patriae commodus esse suae:
 Ad patrios remeans magna cum laude, penales,
 Adduxit Musas ex Helicone Strasan.*

Erhard Miklós a pártfogója emlékét megörökítő eme gyűjtemény kiadásakor már visszatért Bártfára, hol a rectori tisztet ismét elnyerte. Előzőleg a bártfai tanácsnak mint gyám és gondnokoknak utasítása következtében az elárvult gyermekek gondozása s háztartásuk rendezése végett részletesen intézkedett.¹ Jótevőjét azonban csak néhány évvel élte túl, s őt is mint számos más társát, az 1600-ban dühöngött pestis ragadta el az élők sorából.

Egy évvel előbb Bártfán adta ki Erhard a Dersfi Ferencznek ajánlott költeményét Krisztus feltámadásáról, mely elé van bocsátva 4 distichonból álló verse: *Votum ad deum ter optimum et ter maximum pro pace Anno 1599.*² Alkalmi verseiről, melyeket a kérdésben levő hitviták ötletéből írt, említést teszek az illető vitairatok ismertetésénél. Egyébként költői összeköttetésben állott Bocatius Jánossal, kihez üdvözlő verset intéz, midőn ez Wittenbergába rándul a bölcsészeti magisterség megszerzése végett,³ ennek *Hungaridos*-ában pedig szinten őt dicsőítő verseket és egy érdekes válasziratot a tanítói tiszt nyomorúságairól tesz közzé.⁴ Kéziratban maradt fenn egy költemény-ciklusa, melynek tárgyai a bibliából merítvék.⁵

IV.

A vallási viszályok a Szepességben mélyebb gyökeret vertek s a kedélyek sokkal jobban el voltak keseredve, mintsem hogy az uralomban levő párt vezérférfiának elhalálózása a tollharcz megszűnését idézhette volna elő.

Horváth Gergely elhunytá után megint Grawer lépett ki

¹ Erhardnak eziránt Bártfa város tanácsához 1597. január 4., 15., 22., február 4., 8., 23., márczius 29., 30., és május 20. s október 24. írt levelei az ottani levéltárban.

² Régi M. könyvtár III. 289. sz.

³ E vers közzé van téve a Wittenbergában 1596-ban megjelent ily című munkában: Gratulationes pietate, eruditione ac doctrina ornatissimo, domino Johanni Bocatio P. L. scholae epperiensis in Hungaria superiore rectori dignissimo, cum ei summus in Philosophia gradus, Decano . . . Antonio Evonymo ad tertiam Calendas Aprilis anno 1596 decerneretur, Scripta ab amicis. 4-rét 8 szűlen levél A—B signaturával. Az általam látott példány a többször említett késmárki colligatumban foglaltatik.

⁴ A R. M. kvár 287. sz. a. leírt eme munkának 11-ik számozatlan, s 483. és 486. számozott lapján.

⁵ A nemzeti múzeum kéziratárában Quart. lat. 744. jelzéssel ellátott ily című kézirat: Sylloge Poematum Alexandri Szamosközy, Clementis Lipschensis et aliorum. Az első helyet foglalják el Erhard 7-rendű költeményei, Nuptiae regiae, Matth. 22, Herodis Aulicus Joh. 49 sat. címmel.

elsőbben a küzdterre. Ő e közben a kassai iskolánál a rectori állást nyervén el, első pártfogója Hunnius, midőn neki ehhez 1597. márczius 23-kán kelt levelével szerencsét kíván, és a sacramentariusok elleni harczban való igyekezetét méltányolja, egyszersmind hangsúlyozza abban való bizodalját, hogy az ügyet bölcsen, a kellő óvatossággal és mérséklettel tárgyalandja, s hogy építeni nem pedig rombolni fog.¹

A figyelmeztetésnek nem igen volt sikere, mert közvetlenül azután jelent meg tőle Bártfán Klósz Jakabnál, a nélkül, hogy erre az ellenfélnek valamely újabb lépése okot szolgáltatott volna, hírhedt munkája: *Bellum Joannis Calvini et Jesu Christi Nazareni Dei et hominis*.² Szerzője a Kassa város bírájához és tanácsához intézett előszóban két színes okot hoz fel, mely őt a könyv megírására indítá. Egyik az, hogy a kálvinianus irányú férfiak, minő Lám a késmárki egyház farkasa, Kálvin tanát felkarolják, mindamellett pedig a kavinista nevet maguktól elhárítják, — a másik az, hogy vidékeiken ama téves hit terjedt el, mintha a kalvinisták csak két hitágazatra: Krisztus személyiségére és az urvacsorára nézve térnének tőlük el, s egyebekben köztük a legszebb összhang léteznék. Első sorban tehát azt kívánja megczáfíthatlanul kimutatni, hogy a sacramentariusok helyesebben nevezhetők kalvinistáknak mint keresztyéneknek. Eme dolgozatát azért vélte előjáróságának ajánlhatni, mert az a valódi lutheránus vallást tiszta szívből felkarolja, és az ágostai hitvallást tanító egyházakat és iskolákat tart fenn, nemkülönben őt mostani alkalmazása alatt kegyeivel elhalmozta.

Hozzá külön bevezetést ír Scultéti, mint bártfai lelkész és esperes, *Anno militiae Ecclesiasticae 5560, Christi Dei incarnati 1597, Belli Sacramentarii per Carolostadium renovati anno 75.* kelettel. Ő viszont fejtegeti, hogy az a harcz, melyet az Apocalypsis szerint az ördög és Jézus vezetése mellett már a paradicsomban megkezdtek, 5559 év óta folyton tart, s nincs kilátás arra, hogy az utolsó ítélet előtt megszűnjék. Ily küzdelem folyik a világ kezdete óta az Isten egyháza és a zsarnokok, cretnekek és hypocriták között. Ezek az ellenségek közül a legutólsók a legveszedelmesebbek, a mint hogy Luther is mondja: Rosszak a zsarnokok, rosszabbak az eretnekek, legrosszabbak a hamis testvérek. Ilyenek ma a titkos sacramentariusok, mert az egyház s a gyengébbek előtt Luther valódi és megtisztított tanának követését színlelik, mihelyest azonban tehetik Zwingli, Oecolampadius és Kalvin dogmáit hordozzák ajkaikon. Nagy dicséretet érdemelnek tehát azok, kik Isten egyházának az eretnekekkel és Krisztus ellenségeivel vívott küzdelmeit hűsége sen leírják, amikép ezt most a titkos és nyílt kalvinistákkal való vitára nézve Grawer cselekszi.

¹ Ribini I. 292. l.

² R. M. Kvtár II. 268. sz.

Maga az értekezés, címének megfelelőleg Congressusokra, vagyis ütközetekre oszlik, melyeket egyfelől Calvin, másfelől Krisztus mint vezérek, s mind kettőjük harczosai vívnak. A lutheranistmust képviselő Üdvözítő katonái: Moises, Esaiás, Dávid, az Evangelisták, az Apostolok stb.; az előbbeni katonái pedig a helvét hitvallású theologusok: Ursinus Zacharias, Pezel Kristóf, Bilstenius János, Grynaeus, Zwíngli, Beza, Bullinger stb. A tárgyalt összesen 6 ütközet közül az első a harczban használandó fegyverekről, vagyis argumentumokról, a második az Atyaistenről, a harmadik Krisztus személyéről, a negyedik az urvacsoráról, az ötödik a keresztyénségről, a hatodik a praedestinációról szól. A bevezetések után Veres Melchior, a kassai iskola növendéke, hexameterekben üdvözlí az olvasót, a könyvet pedig berekeszti Bocatius Jánosnak mint eperjesi iskolaigazgatónak a szerzót dicsőítő epigrammája.

Jelen nyomtatvány címlapjából egyébként látjuk, hogy Klósz Jakab nem mint Németh (Memoria typographiarum) s mások vélték, 1598-ban, hanem már egy évvel előbb kezdett Bártfán nyomtatni. Birtokomban levő példányát, a címlapján olvasható sajátkezű feljegyzés szerint, maga Grawer ajándékozta barátjának, Wagner Jakab váraljai lelkipásztornak.

Az 1598. évben négy idevágó további sajtótermékkel találkozunk. Hosszas hallgatás után megszólal Lám úgy latin, mint német nyelven, de mindkét munkájával még a *Bellum Calvinii* megjelenése előtt készült el, s így arra egyikben sem terjeszkedik ki.

Az első 1596 márczius 5-én fejezte be és 1597 február 1-én kelt előbeszéd kapcsában megtekintés végett elküldötte a pozsonyi országgyűlésen tartózkodó Thököly Sebestyénnek. A könyvecske címe: *Declaratio circumstantiarum gemini colloquii, alterius 5. Decembris Anni 1595, alterius 29. Januarii Anni 1596. in arce Keismarcensi habiti Ad magnificum dominum Dn. Sebastianum Theökeöli, dominum in Keismarck etc. in comitiis Posoniensibus versantem missa.*¹ Eme nyilatkozat közzétételének elkészését szerzője a keresztyén olvasó előtt azzal indokolja, hogy midőn Grawernek *Argumenta* röpirata megjelent, Thököly Sebestyén, a kinek jelenlétében a kérdéses szövéáltások történtek, távol volt, utóbb meghalt neje, majd résztvett a törökök elleni hadjáratban, és súlyos betegségekben ment keresztül. Nem találta pedig illőnek felvilágosításait a nagy közönség elé bocsátani azelőtt, mielőtt efelől az, kit a dolog leginkább érdekel, tudomást nem nyer. Később fő ellenfelének elhunyna után, a köztük tíz évig tartott harczot befejezettnek szerette volna tekinteni, ha közbe nem jó az az eszt, hogy két praedicatiojának tartalmát

¹ 8-rét 75 számozott lap. Ezenfelül elül Czim, Auctuarium ad lectorem című vers és proemium 18, hátul Epigramma ad mercenarios milites belli theologici a Gregorio Horváth etc. inchoati, non confecti 2 szítan lap. Colophon: Servestae. Excudebant Haeredes Bonaventurae Fabri, anno 1598.

ellenfelei, részint a szószékről, részint egy halotti beszédben teljesen elferdítik. Ennélfogva, s mert különben is nem csak az országból, hanem külföldről is többen Grawer csonka és hamis előadásával szemben a történt szóváltások teljes és hű ismertetését kívánták, többé nem mellőzheti a már régebben írottaknak kiadását. Az ily tartalmú előbeszéd után a szerző részletesen s úgy adja elő a két colloquium folyamát, a mint azt ez alapon fentebb ismertettem; befejezésül pedig foglalkozik az *Argumenta* czáfolásával.

Lám, az ugyancsak Zerbstben 1598-ban Schmidt (Faber) Bonaventura örököseinél kiadott német dolgozatát Grawernek hasonnyelvű támadó irata (Neue Neerische Schmähkarte) ellen intézi a következő cím alatt *Kurtze Wiederholung der reinen und gesunden Lehr, wie dieselbige in der Kirchen und Schul der Stadt Keiszmärk geführt wird*¹ Erre a megelőző év február hava 1-én kelt előszava szerint azért találta magát kész-tetve, mert köztudomásúlag a rágalomból mindig valami ragad, s ha az azáltal előidézett seb begyógyul is, fenmarad forradása. Kétségtelenül ezt akarták elérni a kérdéses gyalázó irat koholói. Mert az annyi zavart okozott Formula Concordiae-nek a hazai egyházakra rátukmálását, a mi mindaddig nem sikerült, csak az esetben remélhették, ha szándékuk ellenzőit, istenkáromló tanokkal gyanúsítva, elnyomják. Ezért, a mint a gyalázó skarteta elibe került, nyomban elkészíté védelmét, felolvasá tanácsa előtt, és közlé minden-kivel, a ki kívánta. Mielőtt azonban azt a nyomdába elküld-hette volna: bekövetkezett Egernek ostroma, bevétele és a törökök-nek győzelme. Eme szomorú körülmények között felfüggesztette a célba vett kiadást mostanáig, a midőn őt erre azok a mérges rágalmak kényszerítik, melyeket ellene fő-ellenfele temetése alkal-mával, úgy a gyászbeszédekben, mint a halotti torban ismét terjesztgettek.

Védiratát szerzője két részre osztja. Az elsőben kimutatni törekszik, hogy az el nem választható isteni lénynek három külön-böző személyiségére, az Üdvözítőnek egy és osztatlan személyében egyesült két különböző természetre, és az urvacsorára nézve a szentírásból és egyéb ezzel összehangzó hasznos iratokból a késmárki templomokban és iskolákban ugyanazt tanulta, a mit az iskolában egy ideig maga tanított, s azóta a templomban folyton hirdet. E tekintetben a többi között hivatkozik az utasításra, melyet pappá avatásakor a briegi lelkészi kartól kapott, továbbá szó-szerint latin és német nyelven közli az esperesi prédikatori tiszt elvállalásakor általa aláírt hitvallást, nemkülönben idézi Luther és Bucerus ama mondatait, melyeket ő és Bels Benedek esperes az 1583-iki eperjesi zsinaton a *Formula concordiae* fölött támadt vita közben felolvastak, a minek eredménye lett a régi városi

¹ 4-rét 127 számozott és elül cím s előszó 9 számozatlan lap. Colophon: Gedruckt zu Zerbst Bei Bonaventur Schmidts Erben, im Jahr 1598.

hitvallások változatlan fentartása. Hogy mint lelkész ugyanily irányban 14 év óta oktatja a népet: ezt igazolja Eperjes városának kezei között levő elbocsátási bizonyítványa, és tanusíthatják mindennemű hívei, sőt az egész ország.

A második részben Lám visszatorolja a személye ellen intézett támadást, és álláspontja helyességének vitatása mellett részletesen czáfolgatja az az ellen felhozott érveket. Itt is mindennek előtt felhányja a viszályok mesterének, a mint Grawert nevezi, hogy ő a maga részéről neki legkisebb okot sem adott nyilvános írásbeli fellépésére: különben a miatt, mert ez ismételten említést tesz bizonyos prédikációjáról, korántsem neheztel, sőt inkább örül, miután az általa ekkor elmondottak teljesen megdöntik azt a vádat, mintha ő Krisztus testének és vérének az úrvacsorában való valóságos jelenlétét tagadásba vette volna. Ellenben nem vállalhat felelősséget az irat széljegyzéseiben foglalt idézésekért, melyek majdnem kizárólag idegen írók munkáiból merítvék. Hogy ellenfele minő szándékkal viseltetik irányában, mutatja már dobálózása a gyűlölt kalvinista czímmel, a mivel utánozza a 42 gyermeket, kik a szentírás szerint Elisaeus prófétát kopasz gúnynévvel illették. Ezzel azonban nem fog célt érni. Hisz már Melanchtont is nyugtalan, és a békét gyűlölő személyek a kalvinista névvel akarták kisebbíteni. S köztudomásúlag, valamint Lutherhez képest a pápisták az oly tant, melyet érvekkel meg nem czáfolhatnak, Wickleffistának vagy Hussitának és eretneknek bélyegzik, úgy az Ubiquitás védői is, a mennyiben okokkal nem tudnak boldogulni, a kalvinista névvel való gyanúsítás útján akarnak hatni. Ő azért nem veszi igénybe e nevet, mert ismeri Sz. Pál tilalmát az elien, hogy vallási ügyekben valamely ember nevét használják, sőt maga Luther is eltöltá híveinek a lutheránus név viselését; folytatólag ismét bizonyítgatja azt, hogy nem ő terjeszt új tanokat, hanem a Formula Concordiae emberei teszik ezt. Ha eme szabályzat helyes: miért nem fogadják el azt nyilvánosan? Ha pedig, a mennyiben új tanokat tartalmaz, nem az, miért akarják a formulát csalárd ármányokkal az egyházakba becsempészni, s miért nem veszik eme praktikák ellenzőit, mint istenkáromlókat, üldözés alá?

Egyéb hosszadalmas okoskodásai közben Lám, annak igazolására, hogy ellenfelei mily lelkiismeretlenséggel járnak el a vitakozásban, a következő esetet említi fel. Egy ízben ő Literatus Tamás küssőczi bírtokossal szóba eredvén, ez kíváncsún jelzi ellenfelével leendő kiegyezését. Erre ő feleli, hogy a kibékülés nem rajta múlik, csak ne háborgassa amaz hitvallása követésében. A folytatólag hozzá intézett további kérdésre: Sajátlag minő tehát saját hitvallása? — azt a választ adja, hogy hite és meggyőződése épen nem új, s ezt kész ellenfele előtt is nagy becsben levő írók munkáiból bebizonyítani. Midőn pedig társa ezt tőle kívánja: elhozatja Luther, Brentius és Andreae Jakab több munkáját és azokból felolvas néhány hosszú mondatot, melyekben, mint hitval-

lásával megegyezőkben, maga is teljesen megnyugszik. Ezután a mondatokat az illető író megnevezése nélkül leírván, átadja a jegyzeteket a közbenjárónak, a kitől ellenfele kezeibe kerülnek. S íme, mikép nyilatkozik az utóbbi eme mondatok felől? Nélkülözik azok, — jelenti ki nyomban minden meggondolás nélkül — a szentírásból való bizonyítást, s így semmi másnak nem tekinthetők, mint szétfeszülő buboréknak.

A czáfolat a zsoltárokból való idézésekkel, és nevezetesen eme mondattal végződik: Az istentelenek beleesnek saját hálójukba, én pedig mellette haladok el. Előre van pedig bocsátva a szerzőnek latin gúnyverse a mesterhez, ki a versengésnek szóval és tollal leendő növelésére bérbe fogadtatott.

Az ugyanazon évben — 1598-ban — napvilágot látott másik két latin vitairat ismét Grawer műve. Egyfelől ő közzé teszi a kassai iskolában tanítványai előtt előadott két disputatióját »*de orali manducatione corporis Christi in coena sacra*« és »*de passione et morte domini nostri Jesu Christi*.« Erre nézve 1598 márczius 29-én kelt előbeszédében dicsekvőleg hangsúlyozza, hogy tanítványait nem szokta, mint mások teszik, haszontalanságokkal terhelni, hanem oktatja őket hitük legfontosabb czikkeiben, s így, midőn a kérdéses hitelveket veszélyeztetve látta, azokat előttük magyarázá. Ebbeli első előadását mely 65 tételt tartalmaz, ajánlja Wenczel Márton és Herczog István kassai tanácsnokoknak s az ottani iskola felügyelőinek; a 34 tételből álló másodikat pedig Artner Szebald városi szószóllónak és közjegyzőnek, kik őt, midőn Németországba visszatérni készült, egyetértőleg rábeszélték jelenlegi állása elfoglalására. Egyúttal még dicsőíti Artnernek széles tudományát és éles ítélőtehetséget.¹

Másrésről Grawer ellenfeleinek két rendű colloquiumukat tárgyazó munkájára nyomban felel ily című replikával:

Declarationis circumstantiarum gemini colloquii in arce Keismarcensi habiti, evulgatae a Sebastiano Lamio, Pastore Calviniano Keismarcensi-et oppositae consignationi quorundam argumentorum M. Alberti Graweri, de persona Christi: solida et modesta confutatio in qua ostenditur Sebastianum Lamium ad argumenta M. Alberti Graweri de Persona Christi, neque tum in colloquiis, neque modo in declaratione sua quiquam solidi respondisse. Pro necessaria deffensione Magnifici et Generosi Domini Gregorii Horvath etc. piae memoriae et M. Alberti Graweri, scripta per eundem M. Albertum Grawerum, scholae Cassoviensis, in superiori Ungaria Rectorem, et dedicata generoso ac egregio adolescenti D. Marco Horvatho, D. Georgii, piae memoriae, filio, modo in schola Bartphensi sub clarissimi viri D. M. Nicolai Erhardi disciplina scholastica et domestica

¹ L. Régi M. kvár II. 278. sz.

*viventi. Ignatius: Maledicta sit omnis concordia destituta sinceritate doctrinae. Bartholae David Gutgesel excudebat.*¹

Az 1598-ik évi július 23-án kelt előszóban Gráwer, jelen válaszát az ifjú Horváth Márknak ajánlja, mert — ugymond — azzal beváltja boldog emlékü atya irányában tett ígéretét s megvédi ennek hitvallását Lám mérges mardosása ellen. Ha Márk munkája tartalmából valamit meg nem értene bővebb felvilágítást nyerhet tanítójától Erhard Miklóstól, a szerző különös barátjától, ki a kérdéses első colloquiumnál jelen volt. Befejezésül kívánja az ifjúnak, hogy Isten segélyével atya nyomdokain, a mint már megkezdé, sikeresen haladjon.

Magában a munka szövegében Gráwer, szokás szerint bonczolgatja a *Declaratio* címét, az azt követő verset s előszavát: az érdemre nézve pedig lapról lapra követi a czáfolandó vitairatot. Saját személyét illetőleg felhossa, hogy a *magister* címmel jogosan él, mert azt a wittenbergi akadémián elnyerte. Majd tiltakozik az ellen, mintha bérért fogadtatott volna fel, a vizsály növelésére. Díjjait előbb Horváth Gergelytől, mint általa meghitt theologiai és bölcsészeti tanár s utóbb Kassa városától ép oly jogosan húzta és húzza, mint ellenfele a maga járandóságait Késmárk városától. A többi között csudálkozását fejezi ki ennek a *Kalvinista* elnevezés miatti panasza felől is. Miért ragaszkodik tehát — veti szemére — Calvin tanához, ha nevének reá alkalmazását annyira sérelmesnek találja. Egyébkint tagadja Lámnak azon állítását, hogy az úrvacsoráról való hitelvét Melanchtontól tanulta, a minék megdöntésére az utóbbinak számos nyilatkozatát idézi.

A könyvhöz még csatolva van Hunniusnak a szerzőhöz 1597. márczius 23-án intézett ismert levele.¹

Ráth György.

¹ A R. M. könyvtár II. része 279. sz. a. ezen munkának csak csonka czíme van Horányi után közölve. Egy példányát azonban időközben feltaláltam egy colligatumban, mely b. Podmaniczky Géza kis-kartali könyvtárában őriztetik. A 4-rétű könyvecske A—E signaturával ellátott 20 levélből áll. Vajjon a lapok számozvák-e? meg nem állapíthatom, mert az említett unicum felül élesen van megvágyva, s a felső sor majdnem végig el van metszve.

Handwritten mark or signature.

HUGO KÁROLY IFJUSÁGA.

Hugo Károly családi nevén *Bernstein Fülöp* 1808-ban született Pesten.¹ Apja *Bernstein Salamon*, vagy ahogy közönségesen hitták: a Schapsel, akkoriban zsidárús volt,² akinek csak a héber tudományokban volt némi jártassága,³ ebből állott egész műveltsége. Anyja *Loos Eszter* szelídlelkű, jó asszony volt s egy 1820-ból fennmaradt arcképe⁴ után ítélve feltűnő szépségű nő lehetett. Házasságukból négy gyermek származott,⁵ kik közül Fülöp kor szerint második s egyetlen fiugyermeük volt. Éppen azért az anya nagy gondot fordított egyetlen fiának nevelésére. Elemi ismereteit a pesti luteránus iskola magyar osztályaiban szerezte meg, aztán a piaristák gimnáziumába került, hol 1820/21-ben a II. grammatica, a következő évben pedig a III. grammatica classisba járt. Osztályfőnökei Constantinus Eschner és Paulus Reisner voltak.⁶ Bizony a szegény zsidó gyerekek nem lehetett valami fényes dolga ebben az iskolában, melynek padjain kivüle még csak egy-két hitsorsosa ült. Előkelő családokból származott iskolatársai nem egyszer éreztették vele megvetésüket. És nagy szorgalmával mégis annyira vitte, hogy már az első osztályokban Wenckheim Béla gróffal versenyzett az első pad első helyéért. Pedig a gimnáziumi bizonyítványokban az ő neve mellé nincs odajegyezve, mint csak-

¹ Pontosabb adatot nem sikerült megtudnom. A pesti zsidó hitközségnek csak 1820-ból van egy összeírási lajstroma, előbbi évekből egyáltalán nincs anyakönyve. Legtöbb irodalomtörténetben 1816. v. 1817. van születése éveül felvéve. A tévedés Toldytól ered (Toldy F.: A magyar nemzeti irodalom története. 1878. 378. l.), ki egy 1864-ki levelében (özv. Sesslerné birtokában) Hugótól önéletrajzot kért. Hugo csupa hiuságból fiatalabbnak mondta magát vagy 8 évvel, épúgy, mint az 1863-ban megjelent *Calderonhoz* csatolt arcképéhez megjegyzi, hogy mikor e drámáját írta, 1840-ben, akkor 24 éves volt. A kibe — hite szerint — oly magasrangú nők voltak szerelmesek, mint ő belé, az nem vallhatta meg, hogy 1863-ban már jóval túlhaladta az ötvenet. Testvérhugának rokonainak egybehangzó állítása, meg a sokkal régebben (1849-ben és 58-ban) róla írt életrajzok s végül a többi életrajzi adatok alapján (1820-ban II. gimn. osztályba járt) egész határozottan állíthatjuk, hogy 1808-ban született.

² *Falk Miksa* közlése.

³ özv. *Sessler Henrikné*, Hugo unokahugának közlése.

⁴ özv. *Steinerne* sz. Bernstein Regina tulajdona.

⁵ A négy gyermek: Róza, Fülöp, Regina, Lotti.

⁶ A piaristák gimnáziumának osztálykönyvei szerint.

nem minden társánál a korrepetitornak neve. A szegény Schapselnek nem jutott ilyen kiadásokra. Ő még a gimnáziumi taníttatást is sokallotta. Kereskedőnek, aminek ő szánta fiát, mire való a latin tanulás. De hát az anya gondos keze vezette továbbra is a fiú neveltetését. Azt akarta, hogy Fülöp jól tanuljon meg magyarul, ami pedig Pesten általában, s különösen abban a körben, melyben a fiú élt, nem igen volt lehetséges.¹ Kivitte, hogy a fiút 1823-ban cseregyerekként Szegedre küldték magyar szóra. Itt egy évet töltött s bizonyítványa tanúsága szerint meg is lett a várt eredmény, mert a magyarból, épúgy mint a többi tárgyakból eminens jegyet nyert.² Aztán visszajött Pestre s a két classis humanitatis bizonynyal már itt végezte.³

Pályát kellett most már választania. A választék nem volt ugyan nagy, mert hisz a tudományos pályák közül zsidók előtt csak az orvosi állott nyitva, de mégis elég arra, hogy az apa és anya között viszály támadjon miatta. Az apa hallani sem akart tudományos pályáról. Tudomány, irodalom iránt nem igen volt érzéke. Jellemző műveltségére, hogy mikor fia már jóhírű poéta volt s drámái nagyrészt nyomtatásban is megjelentek, így dicsekedett el a dologgal: »Az én Fülöp fiam már öt *lexicon* írt,« — lévén a *lexicon* az ő szemében az első és egyetlen irodalmi mű.⁴ Mindenképen a kereskedésre akarta szorítani fiát. A derék anyának pedig legfőbb vágya volt, hogy Fülöpből orvos legyen. De a fiúnak magának egészen más tervei voltak. Színész szeretett volna lenni. Már diák korában kedvvel szavalgatott, most pedig egészen határozottan kelt fel benne a vágy a színészpályára. Szenvedélyesen tanult verseket, jeleneteket drámákból, különösen Schillerből és Shakespereből. Bezárkózott szobájába s fel-alá járkálva szavalta felváltva Don Carlost és Hamletet. Egy ilyen alkalommal történt hogy kis huga, az akkor tizenkétéves Regina a másik szobában az ajtón keresztül hallgatta bátyját, amint az tűzzel szavalt valamit Don Carlosból. Mikor bevégezte monológját, a lányka kezdte el ugyanazt. A fiu csak eltűrte egy ideig, de mikor aztán pár szót kihagyott, másokat meg felcserélt, kirohant szobájából s megverte kis hugát.⁵

De ily hirtelen felindulás akkoriban még csak ritkán fordult elő nála. Anyja és testvérei nagy szeretettel csünggtek rajta, s ő

¹ Rokonainak közlése.

² Az, hogy Hugo Szegeden az eminensok közé tartozott, az egyedül eddig ismeretlen adat, melyet *Mócsár József* ez év folyamán megjelent *Hugo Károly* és színművei (Szeged, 1894.) cz. értekezésében közöl. A benne foglalt életrajz híven követi adatról-adatra *Törs Kálmánnak* a *Vasárnapi Ujság* 1877. évf. 47. számában Hugóról írt életrajzát. Fenti cím alatt szerző Hugónak összesen három drámáját ismerteti, tehát még azokat sem mind, melyek a nemzeti színházban színrekerültek.

³ Ez évből hiányoznak a piar. gimn. osztálykönyvei.

⁴ *Falk Miksa* közlése.

⁵ Az akkor 12 éves kis lány, most 82 éves öreg asszony közlése.

szintoly gyöngéd és kedves volt a lányakkal és főképp anyjával szemben. Anyját mindenek fölött szerette; nem csoda hisz a szellemi tőkét, amit eddig magának megszerzett, mind az édes anyja állhatatosságának köszönhette. A pályaválasztásnál nem is ellenkezett vele sokáig; elfojtotta vágyait, meghajolt az anyai akarat előtt. Akkor aztán nagy nehezen a férj is belenyugodott neje választásába. Az egyetemre ment tehát. Miután félesztendeig természettudományi tárgyakat hallgatott a bölcsészeti szakon, beiratkozott az orvosi fakultásra. Két éven keresztül nem igen volt nála szorgalmasabb hallgatója az orvosi karnak, de mikor aztán a szigorlatokra került volna a sor, nagy buzgósa egyszerre megcsökkent, mert hiányzott a szigorlatok letevéséhez szükséges pénz. Apja az időtájt, úgy látszik, még rosszabb anyagi viszonyok közé jutott, mint volt akkor, midőn fia az alsóbb iskolákba járt. Hirtelenében nem tudtak jobbat s a tizenkilencéves ifju beállott katonának a 7. huszárezredbe. Husz hónapot töltött a katonaságnál, hol nagyon sanyarú lehetett helyzete, ha meggondoljuk, hogy csekély lénungjából még annyit kellett megtakarítania, amennyi szükséges volt két szigorlat letevésehez. Mert ezalatt az idő alatt, míg katoná volt két szigorlattal végzett,¹ úgy hogy már csak az utolsó volt hátra. Ezt azonban már nem Pesten tette le.

Európa abban az időben forradalmak és felkelések színhelye volt. A görögök szabadságharca még javában folyt, mikor kitört a juliusi forradalom, melynek sikere az orosz elnyomás alatt keltezett s már évek óta lappangó lengyel lázongást nyílt felkelésre birta. 1830 végen nyúltak fegyverhez a lengyelek. A fiatal katonához és orvoshoz eljutott a leigázott nép harckialtása. A lealázó helyzetben, melyben ő és hitsorsosai voltak, szabadság után vágyódott mindenkoron. Nem csoda, hogy szívében a részvét és lelkesedés érzését keltette fel egyfelől a bizonytalan sors, melynek a nemzet elébe nézett, másfelől a bátorság, melylyel a bizonytalan sorssal szembe mert szállani. Érzéseit gyors elhatározással nyomon követte a tett is. »Minden akadály ellenére — írja ő maga² — követtem a sok bajjal küzdő és orvosi segély nélkül szenvedő lengyelek fájdalmas hívó szavát, azért is, hogy ott a kolera gyógyítása terén tapasztalatokat szerezzek.«

1830. márcziusában elhagyva ezredét Varsónak tartott. Maga írja meg egy versében, mint jutott át a Visztulán, melynek hidját

¹ *Der Wanderer*, im Gebiete der Kunst u. Wissenschaft, Theater etc. Redacteur: Ferdinand Ritter von Seyfried. 1849. 26. sz. Gallerie biographischer Skizzen. Eröffnet von dr. H. Meynert II. Carl Hugo. Adatait hiteleseknek tekintetjük, mert Meynert a 40-es évek elején Bécsben Hugóval közelebbi ismeretségben volt (Hugo is említi, *Spiegel* 1847. 108.) s az élettrajzot a költő saját elbeszélése után írta meg.

² *Der Saphir*, geschliffen u. à jour gefasst von Meister Bernstein, Leipzig, 1839. 67. l.

az osztrák határőrök őrizték. Csónakot és evezőst kerített magának s éjnek idején lopva szökött át a folyón:

Mein Jüdchen flink macht Rudergriffe,
Der Mond ist mit im Bunde;
Still lieg' ich auf dem Bauch im Schiffe,
Ha! ha! — schlägt an Jagdhunde!

Varsóban ujjongva fogadták az idegen nemzet fiát s rögtön be is osztották orvosként a hadseregbe. Mielőtt azonban kivonult volna a táborba, Varsóban letette utolsó szigorlatát.¹ De már vágyódik a csatazaj után. Ki Varsóból a küzdelem terére!

Hinaus! hinaus!
Mögen die Feinde mit Stürmen anrücken,
Mögen die Donner mich immer verrücken,
Hinaus! hinaus!
Werd' ich betrauert von himmlischen Blicken
Will ich vergehen in seel'gen Entzücken!
Hinaus, hinaus!

A csatákban többször adta tanujelét önfeláldozó bátorságának, különösen a betegek és sebesültek ápolásával. Ennek köszönhette, hogy háromszor előlépett s végül törzsorvosi rangot nyert. Annyira szerették, hogy a seregben mindenki csak »*nas wenger*« (a mi magyarunk) néven ismerte őt. Két ízben megsebesült s a rövid ideig tartott háborúban két érdemjelet kapott.² Nem egészen bizonyos, de egy verse alapján (Geisteraufstand bei Wola) valószínűnek tartjuk, hogy a híres wolai ütközetben (1831. szept. 6. és 7.), melyben az ostromló oroszok közül több, mint tizezren estek el, ő is részt vett. November 29-ről kelt versében a közvetlen fájdalom hangján emlékszik meg azokról, kik kedveseiket veszítették el Wolánál és éjjelenként hőstettük színhelyére járnak el őket megsiratni. S felkelnek sirjaikból a hős negyedik hadtestnek lovasai, ölelni akarnák árván maradt nejüket, gyermekeiket, de »felhő választja el testüket egymástól, a szellemeket elfujja a szél és sirjukba hullanak vissza«.

Die Nacht erbleicht vor Kummer,
Vor Kummer der Morgen ergraut,
Er sieht im Todesschlummer
Die Witwe, die Waise, die Braut . . .

¹ *Wanderer* 1849. 26.

² *Saphir* 68. l.

Megérthetjük e költemény sötét hangulatát, ha tudjuk, hogy a lengyel felkelés a költemény keletkeztekor már teljesen el volt nyomva. A hadsereg és kormány viszálykodása siettetve vesztüket, melynek csekély hadierőjük folytán előbb utóbb úgyis be kellett volna következnie. *Krukowiecki* átadta Varsót az oroszoknak s ekkor került Bernstein Fülöp is az oroszok fogságába.¹ Életének bizonynyal csak azért kegyelmeztek s azért is nem küldték Szibéria hómezőire vagy bányáiba, mivel orvos volt. Mint ilyennek nagy hasznát vehették, mert az orosz hadseregben a kolera járványa pusztított. *Diebitsch* az osztrólenkai győztes vezér is a járvánnak esett áldozatul. Bernstein a lengyel seregben viselt rangjával beosztották az orosz csapatokhoz, majd később a pétervári gárda-ezredkórházába helyezték át. De itt nem volt sokáig maradása. Magyarországon is rémesen pusztított a kolera. Inkább hazájának akart segítségére lenni, mint ellenségeinek; mindenkép azon volt, hogy megszabaduljon.² Végre sikerült *Rechner* pétervári osztrák konzul közbenjárásával Pétervárról eltávoznia és 1832-ben visszatért hazájába.

Pesten nagy feltűnést keltett érdemrendjeivel s volt része egy kávéházi ünnepeltetésben is. A »Fehér hajó«-ban egy csomó lengyelbarát magyar ifjú lelkesülten hallgatta elbeszéléseit s végül néhány ráczot, kik az oroszokat éltették, kidobtak a kávéházból. Egyelőre nem maradt Pesten, hanem lement vidékre. Zalamegyében az Inkey család birtokain telepedett le,³ de orvosi tehetségét és készségét azon a téren, a melyen gondolta, nem érvényesíthette. A kolera ugyanis folyton folyvást csökkent s a vidéken lassanként meg is szűnt. Minthogy pedig főleg a kolera tanulmányozása és gyógyítása czéljából ment Zalamegyébe, rövid idő múltán visszatért Pestre és itt kezdte meg orvosi működését.

Ez időbe esik első nyilvános irodalmi föllépése. Versírással, mint láttuk, már a lengyel harczok idején foglalkozott, sőt még korábban, mint egyetemi hallgató, írt egy szatirikus költeményt, melyért az egyetemen megrovásban részesült,⁴ de nyilvánosan nem a szépirodalom terén jelent meg először. A kolera fordította figyelmét *Hahnemann Sámuel*nek, a híres homoeopathának működése felé, ki az orvosi tudományok terén a *contraria contrariis curantur* elvének elvetésével s a *similia similibus* elvének felállításával valóságos forradalmat idézett elő. Tanának hamar akadtak követői, sőt első híveinek legtöbbje valóságos apostola lett az ő eszméinek. Magyarországi tanítványai közül egyike volt a legelsőeknek Bernstein Fülöp. A lengyel és orosz hadseregben szerzett orvosi tapasztalatai, melyek szerinte támogatták Hahnemann rendszerét, indították őt

¹ U. o. 49. l.

² U. o. 68. l.

³ *Steinerné* közlése.

⁴ *Wanderer*, 1849. 26. sz.

arra, hogy gyakorlati megfigyeléseit már rövid zalamegyei tartózkodása alatt papírra vesse. Pesten aztán ki is adta első orvosi röpiratát »*Mozaik von Bernstein*« cím alatt. Röpirata orvosi körökben feltűnést keltett, minthogy a Hahnemann irányának hathatós védelmén kívül az egyetemi orvosi tanításról is több helyen elítélőleg nyilatkozott. Az allopathia táborából szintén egy pesti orvos *Saphir* dr. felelt az ő támadásaira, gúnyos és sértő hangon.¹ Feleletének *Bernsteiniana* címet adott pendantjaképen a Berlinben megjelent *Hahnemannianak*. Erre írta aztán »*Der Saphir, geschliffen und à jour gefasst von Meister Bernstein*« című polemikus röpiratát. Kiváló szellemmel és rendkívül ügyesen gúnyolja egy ouvertureön s öt felvonáson keresztül az allopathiát s kivált *Saphir* orvost dr. Notus (*Saphir*) és dr. Motus (*Bernstein*) vitatkozásaiban.

E röpiratának előszavából azt következtethetjük, hogy akkoriban jövedelmező orvosi gyakorlata volt. De meg más oldalról is tudjuk,² hogy soha életében később nem volt oly rendezett anyagi viszonyok között, mint ez években 1834-től 1839-ig. Nem is csodálhatjuk, hogy a csinos megjelenésű, szellemes és ügyes fiatal ember, aki azonkívül egy új, akkoriban felkapott iránynak volt híve és terjesztője, keresett orvosa volt Pestnek. A legszebb reményekkel lehetett eltelve jövője iránt. Családja körében élt s édesanyja büszkeséggel nézte szeretett fiának emelkedését.

Orvosi működése közben ismerkedett meg életének egyetlen komoly szerelmével *Mandello Minával*. Szerette a leányt s nőül akarta venni s csak fiúi gyöngédségén múlt, hogy a házasság megghiúsult.³ A leány, ki jobb modú családból származott, nem adta meg udvarlója anyjának azt a tiszteletet, mint a minő megillette volna. Büszkeségében elmulasztott az egyszerű zsidó asszonynak kezét csókolni, vagy tán más módon is kifejezést adott fennhéjázásának. A gyöngéd fiút, ki édes anyját páratlan szeretettel és figyelemmel vette körül, mélyen bántotta ez a tiszteletlenség. Nagyon rövid ideig tartott a küzdelem az anyja iránti szeretet és választottja iránt érzett szerelme között. Az előbbi győzött. És a fiatal orvos, bár szívének áldozata árán, szakított a szeretett leánynyal. Pedig menynyire epedett már akkoriban szerelem után s hányszor érezte később hiányát a szerető hű társnak élete sok szenvedése között. Lehet, hogy más sorsra jutott volna a későbbi költő, ha nem kellett volna rideg egyedül-létben országról-országra bolyongania. De a szerető nőt megtagadta tőle végzete. Első és utolsó komoly szerelme volt az, mely őt *Mandello Minához* fűzte. Ennek felbontása után hiába epedett; hiába fordult Istenhez:

¹ *Falk* Miksa közlése.

² *Rokonainak* közlése.

³ *Steinerné* közlése.

Behalt die Wahrheit, Weltenherr!
 Mein Kopf ist voll, mein Herz ist leer
 Doch gieb' ein liebend Weib mir her!
 Ein liebes Weib mit zartem Fühlen,
 Stets heiter in der Mühe Schwülen,
 Die heisse Stirne mir zu kühlen! . . .

Igaz nőnek igazi szerelme sohsem jutott többé neki osztányrészeül.

A Saphiron kívül még a *Doctor Ego*val s több kis czikkel védelmezte nagy mesterét, Hahnemannt s ügyes dialecticája nem különben tagadhatatlan tudománya előkelő állást biztosítottak neki. Terve volt, hogy a homoeopathia népszerűsítésére egy orvosi irodalmi vállalatot alapít, melynek *Korrespondenz der Homoeopathen Ungarns* címet akart adni.¹ Ekkor érkezett hozzá Hahnemannnak egy levele, ki a fiatal és tehetséges magyar tanítvány irodalmi működéséről és sikereiről értesülve és a megjelent röpiratokból azt is látván, hogy őt személyesen többször és igaz meggyőződéssel vette védelmébe, magához hitta Bernsteint Párisba.² Egy perczig sem habozott a megtisztelő megbízást elfogadni. Elutazott Párisba s Hahnemann örömmel fogadta a magyar orvost házába. Rövid idő alatt annyira megszerette, hogy egészen magánál akatta tartani. De az ő lelkében régi vágyak, régi tervek ébredtek fel Párisban tartózkodása alatt. Amit Pesten látott abban az időben, mikor ő színész akart lenni, nem igen volt alkalmas arra, hogy e hajlamát táplálja és erősítse. Nemzeti színpad nem volt még, a német színház meg nem állott magas művészi színvonalon. Egészen új és megkapó volt a kép, mely Párisban tárult fel szemei előtt. Színpad, jeles művészerőkkel, színműírók kiket megbecsülnek és megtapsolnak, nagyszabású irodalmi élet: szinte elbódították az első pillanatra. Elfeledkezett arról, amiért tulajdonképen ide jött; ott maradt ugyan egy ideig Hahnemann oldalán, de nem igen foglalkozott orvosi dolgokkal.³ Igazat szólva semmit sem dolgozott, csak színházba járt s elmerült a nagy város irodalmi mozgalmainak szemléletébe.⁴ Mindaz, amit hazájában és most legutóbb Párisba jöttekor Németország nagyobb városain átutaztában látott, szegényesnek, semmitmondónak tűnt fel előtte. Összehasonlította a német színpadokat a Théâtre français-val s reformeszmék támadtak agyában. Kettős pályára a színműíróira s a színészire érezte magát hivatottnak. Félévi Párisban tartózkodás után búcsút mondott Hahnemannnak. Párisból rövid időre Angliába ment át,⁵ honnan aztán határozott

¹ Saphir, 8. l.

² Wanderer, 1849. 26. Vasárnapi Ujság, 1858. 38. sz.

³ Psalmen eines armen Poeten előszava, XXII. l.

⁴ U. o. XXIII. l.

⁵ Hogy Hugó Angolországban is járt, azt csak a *Schmucksklänge*ből tudjuk. E verskötet egyik részének címe (120—166. l.): Der Grübler, Vierte Wanderung. In England.

terv, kitűzött cél nélkül Németországnak vette útját s megkezdte bolyongásainak később oly szomorúvá lett sorát.

* * *

»Már első lépésem, melyet későn — de még mindig elég korán — megkezdett nyilvános költői szereplésem alatt német földön tettem, tövisre talált. Vértettem és feljajdultam. S fájo szívvel bár, de nem veszve bátorságomat néztem vissza nemsokára, korábbi napjaimra, melyek, mint sűrűn elhullatott rózsalevelek hevertek az elhagyott úton« — így ír¹ maga a költő, Hugó Károly, pár évvel azután hogy Párist s az orvosi pályát elhagyta. De nem is csoda, hogy mellőzés jutott mindjárt első fellépésekor osztályrészeül. A Németországban még csaknem teljesen ismeretlen nevű költő, alig hogy első kötetét Hamburgban kiadta, színpad-felforgató tervekkel ront Berlinbe. Shakespere darabjait saját felfogása szerint, új beosztással és rendezéssel akarja előadatni, de úgy hogy a főbb szerepeket Hamletet, Shylockot, Leart ő maga játszotta volna bennük.² Természetes, hogy ajánlata nem talált kedvező fogadtatásra. Egyedül *Armin* helyettes intendans vette pártfogásába a különös tervet, a rendezők azonban hallani sem akartak az egész dologról. Még csak egy próbát sem engedtek meg. Most Hamburgba tér vissza még mindig avval a föltett szándékkal, hogy színészi képességeiről fog meggyőződést szerezni. Minthogy azonban Hamburgban pár hónappal ezelőtt megjelent verskötete révén, melyet a kritika elég figyelemre méltatott, ismerősökre, barátokra tett szert s azonkívül meg attól félt, hogy mint dilettánst itt is el fogják utasítani, részint hírének kimélése, részint meg óvatossági szempontból merész tréfát gondolt ki. A hamburg-altonai színházban, mint *Bern*, jónevű linci színész kopogtatott be s ennek neve alatt lépet föl Calderonnak élet álmójában.³ Oly biztossággal mozgott a színpadon, hogy senki sem ismerte fel, bár több barátja, irodalmi emberek, mint Gutzkow, Töepfer is jelen voltak a színházban.⁴ Felléptével sikert aratott, de nem olyat, hogy kedve lett volna tovább is egyszerű színésznek maradni meg. Különben is befáta, hogy ily ingatag alapra épített tervekkel (röpiratot is akart kiadni a német színház állapotáról, de erről barátai lebeszélték) semmire sem fog menni. Komolyabb eszközökkel, komolyabb téren kell működnie. S most már nem meggondolatlan hévvel, hanem jól megfontolt elhatározással indult el Bécsbe, a német színészet

¹ *Psalmen eines armen Poeten* előszava, XXIII. l.

² *Wanderer*, 1849. 26.

³ *Wanderer*, 1849. 26. szerint *Roderik* szerepében. Az élet álomban pedig Roderik nevű személy nem szerepel, hacsak a német fordító nem csinált tán Zsigmondból Roderiket. Vagy lehet a dolog Meynert tévedése, melyet aztán minden életrajzíró utánjárás nélkül helyesnek fogadott el.

⁴ *Gutzkow* levele Hugóhoz, 1864. jan. 24-ről (Sesslerné birtokában).

középpontjába, hogy ott mint orvos letelepedvén, irodalmi munkásságnak szentelje idejét.

Ez évnek eseményeiből csak egy figyelemreméltó dolog emelkedik ki: addig írt verseinek kiadása. Kötetének *Sehnsuchtsklänge eines wandernden Hagestolzen* a címe. Több tekintetben érdekes ez a könyv, írójának költői és egyéni jellemére nézve. Mindjárt az előszó: »nem ismerek politikai gátokat, erkölcsi zsilipeket és iskolás sánczokat,«¹ a későbbi drámaköltőre vall, ki 1844-ben Bécsben szabadsághősökről s a királyság megbuktatóiról énekel, szakít drámaiban a feszes erkölcsi nézetekkel s nem hódol teljesen egy irodalmi iránynak sem. Később megint mikor a líráról kezd elmélkedni, teoriákat állít fel, mint néhány évvel azután a drámáról, majd megint a tartalom és vers-mérték harmoniájáról beszél s felkér bennünket, hogy ugyan nézzük meg milyen más a *Bedlam* hangja és verselése, mint a *Haremé*, milyen különbség van az *Olga* és *Marion* versek között; az első kettő nyugat és kelet, a másik kettő észak és dél ellentétére vall. »Szinte azt hinnók — mondja ő maga — mintha nem egy szerzőtől lennének, pedig éppen a külső megjelenés különbsége az egyesnek egysége mellett mutatja azt, hogy mindezek alanyiasult tárgyak, melyekben az egyéni az általánossal olvad össze.«² Mindenesetre kissé szokatlan az irodalmi bemutatkozásnak ez a formája! És pedig azok között a versek között, a melyekről itt szó van, nem nagyon sok olyan akad, amely felcsigázott várakozásunkat kielégitené. Kétségkívül megragadja figyelmünket a versformáknak az a rendkívüli változatossága könnyűsége, dallamossága, a melylyel költeményeiben találkozzunk. Gördülékenyen, hangzatosan folynak sorai, tiszta, szép németül írt verseiben.³ Akinek ilyen érzéke volt a verselés és nyelv iránt, milyen sokat tehetett volna a magyar nyelv és verselés érdekében, ha véletlenül nem a német Pesten, hanem valami vidéki városban született vagy állandóan tartózkodott volna. Mikor aztán később a körülmények kényszerítő hatalma Magyarországra hozta vissza, akkor már annyira vérévé vált a német nyelv, hogy semmiképen sem tudott egészen magyarrá lenni.

De a versformák gazdagsága és szépsége még nem elég arra, hogy a dél és észak, a kelet és nyugat közti ellentétet éreztesse velünk. Kelet ragyogását és színpompáját, észak borongós homályát kell annak nyelvével kifejeznie, aki erre vállalkozik. És

¹ *Sehnsuchtsklänge eines wandernden Hagestolzen*, Hamburg, 1840. Hoffmann & Campe. Előszó XI. l.

² U. o. XV. l.

³ Nem érijük, hogyan állíthatták Hugóról, hogy még németül sem ír tiszteségesen (Ágai: Fővárosi Lapok 1877, s újabban: Por és hamu 1893.) Egy német bíráló (Ernst Rose) így ír Hugó nyelvéről: »Orientalisches Prachtkleid der schönsten Bilderpoesie, seine Diction ist schön u. wohlklingend, so bilderreich als begeisternd.« *Wanderer*, 1845. 49.)

ez nem sikerült a költőnek, szép németiséggel, de mindig német légkörben és szellemben írja verseit.

Kétségkívül legérdekesebbek kötetének azok a versei, melyeket a lengyel felkelésben való részvétele alatt írt. Nem mintha valami első rendű költői alkotások volnának. Legtöbbje balladaszerű elbeszélő költemények, de a balladai előadásnak kevés nyomára akadunk bennük. Majd mindegyikben találunk lírai helyeket, melyek azonban mesterségesen kerülnek beléjük, mikor saját állapotára, saját érzéseire vonatkoztatja az elmondott történetet (Des Pul-kowniks Weib; Olga, die Heldenbraut, Emilie Plater). Nem is annyira művészi szempontból érdekesek a lengyel tárgyú versek. Érdeket keltenek már tárgyuknál fogva. A közvetlen szemlélet és együttlétből keletkezett mély és igaz rokonszenvnek termékei, sokkal meghatóbbak, mint azok a fohások, melyeket később Istenhez intéz Zsoltáiraiban.¹ Komor, sokszor vigasztaló hangulat ömlik el a verseken, már a csatazaj is oly rémesen hangzik felénk, mintha előre tudná a költő azt, aminek előbb-utóbb be kell következnie. S mikor ez csakugyan megtörténik, mintha szíve legmélyéről tépnék ki a dalokat. Ugyanaz a keserv, mely Tompát és Vörösmartyt néhány hasontárgyú vers megírására készítette.² A lengyeleket ért megdöbbenő nagy csapásban osztozott minden nép, mely csak kissé is ábrándozott a szabadságról. Hogyne sírtak volna a sírókkal a magyar költők! És két ily tárgyú magyar költeménynek megtaláljuk hasomását Bernsteinnál:

Es irrt in weiter Welt umher
Auf fremder, finstrer Bahn
Mit cinem Herzen, leidensschwer,
Ein armer, kranker Mann, —

ha nincs is annyi erővel s oly művészi formában megírva, mint Vörösmarty *Hontalanja*, nem egy vonása egyezik vele. Épügy a *Polens Witwe*ben a helyzet, a gyermekéhez beszélő anya ugyanaz, mint Tompa *Temetésében*. Csakhogy míg ez utóbbiban az anya komor kétségbeeséssel temeti fiát a holt apa mellé, addig amabban még mindig remél az özvegy, még mindig bosszúra gondol:

Wecke nicht die Wächterohren
Mit dem Jamerruf, mein Sohn!
Einst zu rufen sei erkoren
Mit der Freiheit Orgelton:
Noch ist Polen nicht verloren!

Kötetének legnagyobb részét szerelmi dalok töltik meg. Dalai-ban csak elvétve találunk megkapóbb érzéseknek közvetlen kifeje-

¹ *Psalmen*, 1843—46-ból.

² A német költészet *Polenlieder*-jei.

zcsére. Változatos életének bajait, szenvedéseit nem igen tudja oly formába önteni, mely általános érdeket kelthetne. Dehogy tudja az »egyéni az egyetemessel egyesíteni!« Már az a tény maga, hogy legtöbb dalának tárgyát egy ideál után való vágyódás és annak fel nem találása képezi, unalmassá teszi e sorozatot s szinte lehetetlenné teszi, hogy az egyetemesség tudjon felemelkedni. Igazán sikerültnek csak azokat mondhatjuk, a melyek Heine modorában egy-egy találó élcczel, önmagára vagy a keresett ideálra vonatkozó gúnyos ötlettel fejeződnek be (Der Spleen, Verzweiflung). Ugyancsak Heine hatása alatt készült a *Harem*, melynek mesteri formája (14 szonett) is figyelmet érdemel. A vándorló aglegény — akkor még fiatal költő — szívét egy ideál foglalja el. Vándorlása alatt Pannoniában, Lengyel-, Franczia-, Angol- és Németországban mindig csak ezt keresi. Néhol felcsillan a megemlékezés egy-egy szikrája a kedvesről, kit elhagyni volt kénytelen, de a megemlékezés érzése nagyon gyöngye a vágyhoz képest melylyel új, hozzá méltó szerelem után eped. Mert hisz a szerelem köznapi örömeit ő is elég gyakran élvezte s nem egy csintalan pajkoskodó dalban emlékszik meg a »könnyű szerelemről«. De ez nem elégíti ki. Mikor a kiéhezett, elrongyollott, üzőt sereg Varsóba bevonul s jönnek az asszonyok, lányok, mindegyik katonának hoznak mi enyhítse és felüdítse őket, akkor fájlalja legkeservesebben elhagyottságát (Rückzug). És az elhagyottságot tovább is kénytelen érezni. Amivel kezdte, avval végzi a *Letzte Klagen*ben költeményeinek sorát:

Allein zurück ich wieder keh'r
 Aus deiner schönen Welt,
 Allein muss wandern daher
 Durch's Leben trüb erhellt,
 Denn was ich suchte, fand ich nicht
 Der Sonnen Herz, der Wonnen Licht! . . .

Vándorlása véget ért. Ő legalább azt hiszi, mikor Bécsbe zajtalanul, csendben megérkezik. Egyelőre főgondja, hogy megélhessen és idejének jó részét orvosi gyakorlata foglalja el. Az a szándéka, hogy magasrangú előkelő házakba mint orvos bejuthasson, lehetett oka, hogy nem sokkal Bécsbe megérkezése után a zsidó hitről a luteránusra tért át.¹ Hogy nem belső meggyőződés, hanem inkább kényszerűség vitte rá e lépésre, csaknem egész világosan kimondja a költő a Világ színjátékának egy jelenetében.² Sancho azt hiszi magáról, hogy zsidó s a királyi udvar jelenlétében

¹ Rokonainak közlése. Maga a költő említi a *Das befreite Paradies*ben (1862. 74. l.): Ich bin eigentlich ein Jud, und war, wie alle meines Stammes, gut. Auf langen Reisen nahm ich Luthers glauben« . . . etc.

² *Das Schauspiel der Welt*, III. fv. 7. jel.

egy hitsorsosának védelmére kel. Ezért börtönbe kerül. Ott aztán megtudja apjától, ki a vén zsidó képében követte fiát az udvarhoz, hogy ő nem zsidó. Megőrül, de aztán mindjárt így szól:

Mi voltam, az maradtam. Mert lovag
 Avagy zsidó, az nálam egyre megy.
 Csak ujjongok, hogy e nagy gyermek
 A dörén bitorolt előítélet
 Ingó alapján sem tarthatnak engem
 Maguknál bármivel lejjebb valónak,
 S hiú gögjüknek legkisebb parányát
 Sem szórhatják rám. Ó hát újra büszkén
 És bátran léphetek most már eléjük!

Keresztneve: Károly az ugyancsak ez időben felvett Hugo vezetéknévvel alkották írói nevét, mely legelőször az 1844-ben megjelent *Schauspiel der Welten* látott napvilágot. Vallásának megváltoztatásáról s ennek okairól nem igen tudunk többet. Ő maga sohasem említette később e dolgot még legközelebbi rokonai előtt sem.

Bécsben írta első drámáját a *Calderont*. Saját elbeszélése szerint,¹ ez időben *Henszlmann* Imre és *Heckenast* Gusztáv, a pesti könyvkiadó, látogatták meg. Hugo felolvasta nekik drámája első felvonását s vendégeinek annyira tetszett a töredék mű, hogy buzdításukra két hét alatt befejezte a színdarabot. Ettől kezdve minden ideje orvosi és drámaírói működése közt oszlott meg. Természetesen a folyton tartó költői munkálkodás csakhamar háttérbe szorította orvosi hivatását.² Elhanyagolta betegeit, mulasztásai miatt sok család nem is járatta többé házába, úgy hogy csak nagyon nyomoriságosan élhetett meg jövedelméből.

Lázás izgatottsággal, gyorsan dolgozott, szinte nem győzve várni az időt, mikor nyilvánosan felléphet. A 40—41-ben írt *Calderont* a *Das Universelle* s tán *Das Eheewehe* (kéziratban maradtak) majd 42-ben a *Schauspiel der Welt* és a *Bankár és Báró*, 43-ban a *Stein der Weisen* követte. Minden ellenkező vágya mellett is, míg írt, távolmaradt az irodalmi köröktől, úgy hogy nem igen sokan tudták, hogy az egyszerű orvos irodalmi munkálkodással van elfoglalva. De önmegtartóztatásának (tán első és egyetlen eset, hogy nem hajhászta a feltűnést!) véget kellett egyszer érnie. A szellemi eredmény megvan. Drámái készen. Színpadra jutni s műveit kiadni, most már ez a célja.

Egymásután tesz próbát darabjaival a Burgtheaternál. Saját állítása szerint³ hat drámáját nyújtotta be az igazgatósághoz s

¹ *Vasárnapi Ujság*, 1858. 38. sz.

² *Wanderer*, 1849. 26.

³ *Brutus és Lucretia* német kiadásának előszava V. 1.

ugyanannyival utasították vissza. Nem oly érthetetlen s nem oly igazságtalan volt e visszautasítás, mint amilyennek az a költő előtt látszott. Első drámáinak gyöngeségét ő maga is beismerte azáltal, hogy nem nyomatta ki egyiket sem. Nagyobb igényekkel léptek fel a Világ színjátéka és a Bölcsék köve. De tény az, hogy eredeti alakjukban e drámák nem valók színpadra. A sok lírai, a sok didaktikai elem nem engedi eléggé éreznünk azt, mi e művekben tényleg drámai, s a képzelet merészsége, mely Calderon és Shakespere módján egyik helyről másikra viszi gyors egymásutánban drámája személyeit, magára a színpadra nehéz feladatokat ró. Nem mintha a Burgtheater színpadjának csakugyan »reformra lett volna szüksége, hogy e drámákat sikerrel színrehozza,«¹ de értjük, hogy az igazgatóság, míg egyrészt nem bizott a művek színi hatásában, másrészt nem akart annyi gondot, fáradságot, költséget fordítani egy kezdő drámaíró darabjára, mint pl. Shakespere *Viharjára*.² »Ismerje el a korlátokat a fiatal író, ne akarja, hogy mindjárt először kedvéért az egész színpadot ujja alakítsák³ — volt az általános vélemény.

Ismerje el a korlátokat! De ez azt is jelenti: alkalmazkodjék a körülményekhez, az uralkodó ízléshez. És ezt Hugo nem tudta megcselekedni. Nem vette tekintetbe azt a közönséget, melyet a Birchpfeiffer Sarolták beteges, rajongó, hamis érzéseinek irányához szoktattak hozzá. Ő szenvedélyeket akart színpadra hozni, igaz és erős szenvedélyeket, aminőkkel Raupach és Birchpfeiffer nem igen dolgoztak.

Kedvetlenség, némi csüggedtség vett erőt rajta. De csak rövid időre. A visszautasítás, ha elkeseredést szült is benne, felkeltette önbizalmát. Hátra van még a másik forum, a közönség. Szolgáltasson a közönség igazságot. S míg megszívlevle a jó tanácsot, hogy színpadra alkalmas drámát írjon, 1844. elején belekezd a Brutus és Lucretia megírásába, addig aláírásokat gyűjtve, saját költségén kinyomatja a *Schauspiel der Welt*-et.⁴

A *Schauspiel der Welt* elég volt arra, hogy írója költői hírnévre tegyen szert. A bécsi lapok nem fogadták ugyan valami nagy lelkesedéssel, sőt legnagyobb részük mintegy elutasítólag bánt el vele,⁵ amennyiben éppen csak megjelenéséről adtak hírt, de az olvasó közönség körében feltűnést, érdeklődést keltett és elismerést nyert. A tiszta költészetnek az a varázsa, mely az egész művet áthatja, tervezésének nagyobbszerű volta, a gondolatoknak mélysége és újsága meglepte az olvasókat. Sanchonak erőteljes

¹ A *Wanderer* véleménye, 1849. 27.

² Akkoriban adták elő, *Wanderer*, 1844. 152.

³ *Der Humorist* von M. G. Saphir, 1844. 148. sz.

⁴ *Das Schauspiel der Welt* von Carl Hugo (Subscriptions Auflage, Wien, 1844).

⁵ *Wanderer*, 1844. 152. szerint.

alakja mellett a Griseldisek halovány, elmosódó árnyként tűntek fel mindenki előtt s növelte az érdeklődést, hogy a költő nevét addig nem hallotta, nem ismerte senki sem. Pár hónap alatt elfogyott az első kiadás.¹ Mikor aztán a második megjelent, akkor már Hugo a sajtó körében is pártfogásra talált. A *Wanderer* magasztaló bevezetés után részleteket közöl a drámából s mint valódi költőt üdvözli szerzőjét.² Hugo nem késett sokáig másik drámájával. Csakhamar kiadta a *Stein der Weisen*-t, mint a Fíbel der Ehre-nek második felét.³ E mű elől már nem zárkozhatótt el egy lap sem. A vélemények megoszlottak ugyan. Nem mindegyik lap üdvözölte Hugot ilyformán: »Halleluja ein Dramatiker!« (mintha csak az *Életrajzok* bírálatának előhangja volna!) — de tehetségének általában elég elismerést juttattak.⁴

Sikerei írói körökkel hozták kapcsolatba. Szakítva immár teljesen az orvosi pályával mindinkább azon volt, hogy minél több és befolyásosabb ismerősre tegyen szert. Mert írói siker nem elégítette ki. Egyetlen és főcélja: színpadra jutni. A drámaírók közül Bauernfelddel és Castellivel érintkezett, az újságírókkal a Concordia egyetben jött össze s mindent megmozgatott, hogy célját elérje. Törekvése jogos volt, de a modor, melyben jogának érvényesítésére tört, visszatetsző. »Alázatosan koldult dicséret alamizsnáért« — mondja róla egy kegyetlen kritikusa.⁵ Tulságosan erős, de sok igazság van benne. Saját műveit személyével egyetemben mindig előtérbe állította. Nemcsak maga foglalkozott mindig önmagával, de megkívánta volna, hogy mások is folyvást vele foglalkozzanak. A mellőztetésnek keserűségeért elégtételt akart szerezni minden áron. Szép reményekkel biztató pályáját ott hagyta egy másikért s a másik meg őt hagyja cserben? Nem!... Akik ismerték és becsülték nem tudtak vele lépést tartani az ő önbecsülésében és magasztalásában. De néhány jó barátja iparkodott legalább. Sürgetik darabjai színrehozatalát. »A nagy tehetségnek távoltartása oly fordulatot adhatna működésének, mely végképen elterelné őt a színpadtól, amit bizonyára mindnyájan sajnálnánk.«⁶ Hiába! *Holbein* egyszer visszautasította már darabjait, ugyanazokat nem fogadhatta el többé. Ismétli tanácsát, írjon színpadra alkalmasabb darabot. És Hugo csakugyan nagyban dolgozik már új darabján a Brutus és Lucretián. Már el is készült az első felvonással⁷

¹ U. o. 1844. 57.

² U. o. 1845. 49.

³ *Der Stein der Weisen*, von C. H. (Subscriptions Auflage, Wien, 1844.)

⁴ L. *Der Telegraph*, 1844. 85., *Sonntagsblätter*, 1845., *Zuschauer*, 1845., *Der Humorist*, 1844. 148. sz.

⁵ *Hieronymus Lorm*: Wiens poetische Schwingen u. Federn, Leipzig, 1847. 236—237. l.

⁶ *Wanderer*, 1844. 152.

⁷ U. o. 1849. 27.

1844. márczius 30-án került színre a Burgtheaterben *Ponsard* *Lucretiája*.¹ Ez az előadás volt Hugo életének egyik nagy szerencsétlensége, de egyszersmind közvetlen oka annak is, hogy neve a magyar irodalomtörténet lapjaira került. Ha Ponsard nem vág drámájával Hugónak ugyanolyan tárgyú már megkezdett darabja elé, akkor a Brutus és Lucretia, mely, ha nem is hódol a színi hatás elvének, de összehasonlíthatatlanul alkalmasabb a színre, mint szerzőjének összes előbb írt drámái minden valószínűség szerint színre kerül a Burgtheaterben s biztos alapot ad a költőnek arra, hogy Bécsben maradhasson. Akkor pedig nem igen jutott volna eszébe, hogy hazájába térjen vissza, melynek irodalmát nem igen ismerte, sőt nyelvét is már csaknem elfeledte.

Ponsard *Lucretiája* nagy feltűnést keltett megjelenésekor Franciaországban. Ez a dráma volt az első, mely a Victor Hugo és Dumas romanticizmusával szemben ismét visszatért a francia klasszikusokhoz. Maga a francia kritika sem tartja nagybecsűnek e munkát. De a reakciónak fel kellett támadnia a romantikával szemben s ha ez bármilyen gyöngé darabbal történik is, biztosan diadalt arat. A zúgó fogadtatás, mely osztályrészeül jutott, hangos tiltakozása volt a francia közönségnek a romantika uralma ellen. A darab hamar eljutott Németországba. Hogy a hír, mely jöttét megelőzte, mily sikerről regélhetett, mutatja az a körülmény, hogy egy év alatt *hét* német fordítója akadt a darabnak.² Eljutott a dráma Bécsbe is. Itt ugyan nem volt szükség visszahatásra, mert hisz a Burgtheater fagyosan, mereven zárkozott el az új irodalmi iránytól, 1831-től 1843-ig egy francia romantikus tragédiát sem találunk repertoárján.³ Mindamellet szívesen fogadják Ponsard darabját. Előadják, csekély sikerrel, hisz a Burgtheater közönsége nem érezhette oly elevenen a különbséget Victor Hugo és Ponsard iránya között. Sokáig nem is tudta magát a színpadon fönntartani.

Mikor Hugó arról értesült, hogy a francia költő műve színre fog kerülni, félbehagyta munkáját. Végignézte azt a pár előadást, melyet a Lucretia a Burgtheaterben megért s aztán a sikernek nem sok reményével befejezte és kiadta a maga darabját. A *Humorist*⁴ jó előre elhíresztelte már, hogy Ponsard drámájával akar versenyre kelni s bár ő maga tiltakozik e feltevés ellen,⁵ mégis meglehetett valóban e szándéka. S ha meg volt, sikert aratott vele. Épúgy, mint a maga idejében magyar és német sajtó, az utókor is fölébe helyezheti drámáját Ponsardénak. Mit

¹ Dr. E. Wlassack: *Chronik* des k. k. Hofburgtheaters, 1876. 215. l. A darab Seidl fordításában került színre s 1847 apr. 16-ig 9-szer adták. Aztán letűnt a műsorról.

² *Sonntagsblätter*, 1844. 46. szerint Ponsard darabját lefordították: Philipp, Krause, Schrader, Zündt, Rihlo, Stolle, Seidl.

³ Wlassack: *Chronik*, 186—234. lapig

⁴ *Der Humorist*, 1844. 149.

⁵ A *Brutus és Lucretia* német kiadásának előszavában.

használt azonban a költőnek a sajtó dicsőítése, a tanulmány,¹ melyet művéről írtak, mikor a színpad a véletlen csapás folytán, mely igazságtalanul érte — mikor igazságos a véletlen? — ismét nem fogadhatta őt be falai közé. Ismerősei biztatták ugyan, de neki magának nem volt reménye többé.

Elhatározta, hogy elhagyja Bécsset. Meddő kísérleteket minek tovább folytatnia? Érezte talán maga is, hogy nincs elég kitartása hogy nyugtalan szelleme ismét űzi őt, el az osztrák fővárosból! De nem volt türelme várni. Négy évig várt hiába, most már szabadulni akar. Csakhogy hová? A világváros, melyet pár évvel azelőtt hagyott el, tűnt fel először lelkében. Egyideig tényleg Párisra gondolt.² 1845. első havában pár jelenetet írt a *La comédie infernale*ből.³ Talán Párisban majd nem talál elfogult színigazgatókra, rosszakaratu hírlapírókra, talán sikerül, amire itt hiába várt. Ugyanekkor azonban más gondolatok foglalkoztatták. Hazája merült fel képzeletében. A bécsi lapok már akkoriban élénk összeköttetésben állottak a magyar irodalommal. Ennek mozgalmairól, nevezetesebb eseményeiről lelkiismeretesen számoltak be. Ily közvetett s bizonynyal közvetlen úton is tudomást szerzett arról az irodalmi életről, melynek Pest lett a középpontja. Nem nagyon sokáig tartott ingadozása. Páris meg Pest között az utóbbi győzött. Betegen bár — munkában való megerőltetés, csalódott reményeknek, gondoknak fájdalma megingatták erős egészségét — hozzá fog a magyar nyelv tanulásához. Barátjai tartóztatják, de őt Pest felé vonják már vágyai. Április havában fellábad s bár még néha láza van s teste erőtlen, bágyadt,⁴ távozni készül. Április 19-kén *magyar* vers csendül meg ajkain, mikor *Bucsújában*⁵ így szól Bécshez:

Szép asszony, kedves asszony, bucsút veszek.

Mosolygj, midőn elhagylak, haza megyek.

Elhagylak, édes asszony, bár szép szemed

Gyakorta felderíté bús álmetet — — —

A hölgyhöz visszatérek tőled megint,

Ki rég szerelmem s édesbb keblére int — —

Mint ifju ezt szerettem szűm hölgyekint,

Mint férfi visszavágyok hozzá megint

DR. KÖRÖS ENDRE.

¹ *Brutus u. Lucretia*, Studie von E. Rose, 1845. 49.

² *Wanderer*, 1849. 27. szerint s azonkívül a Br. és L. első kiadása: Den Akademien der Wissenschaften u. schönen Kunst in Paris u. Pest ehrfurchtsvoll gewidmet. (Wien, 1845. Als Manuscript.)

³ *Das befreite Paradies*, 125. 1. Commentar Proben aus der *Höllenscomédie* (La comédie infernale) geschrieben in Wien u. Pesth, 1845.

⁴ *Steinerné* közlése.

⁵ Megjelent a *Pesti Divallap*, 1846. 24. számában.

ADATTÁR.

GELEJI KATONA ISTVÁN LEVELEI RÁKÓCZYHOZ

I. 1638. december 2.

Illme princeps dne clementissime etc.

Az úr Isten Ngodnak e kiforgandó ó esztendőnek farkát boldog successusokkal koronázza meg.

Épen ma jutának kglis uram Belgiumból Molnáréktól a Ngod alumnusától levelek, melyekben szűkült állapotjokat jelentik, Tsulai uramnak adtam a Molnár levelét in specie, és szorgalmaztatnak bennünköt több segítségnek Ngodtól való impetralásáért. Örömet Ngodnak nehézséget nem szerzenénk ennyiszor való búsításunkkal, csak hogy nyavalyások mi hozzánk esnek, és mivel immár elküldöttük oda, tartatásokra és hazajövelekre is gondot kell készkételen viselnünk. Láttam a Ngod jegyzését mennyit adatott volt nekik Vásárhelyivel együtt, nem mondhatom, hogy elég nagy számu nem volna, de én mit tehetek róla, ha meg nem érik véle, nagy a drágaság mostan azokban a tartományokban. Ez az scotus legény a mint jelenté hamar üdön ismét visszafordul Danczkában, ha Ngod mit akarna nekik küldeni, elvihetné, mert ha tavaszra hagyja Ngod, ismét pünkösztig alig érkeznek oda véle, mivel mind földi s mind tengeri járárok alkalmatlanok lesznek, és felette nagy adósságban esnek. Ez elmúlt nyáron Alting D. uram is írt vala nekem Groningából egy levelet, mivel Heidelbergában jó akaró ismerős uram volt, és többi között ő rólok is emlékezik, mert Vásárhelyi ugyan ott ő kglme alatt lakik, commendálja őket, és majd mintegy exprobrálja is szoros markuságunkot, hogy alumnusinkot olyan szűken tartjuk költséggel. Ngodnak azért alázatosan jelentvén szorult állapotjokat, instálok könyörgésemmel mellettek, hogy ha mit még nekik küldeni rendelt, ne halaszsa, mert immár elégge megtanultuk, mit hozzon a' béli késedelem; ha pedig Ngod immár többel őket nem méltóztatik értetni, Ngod kegyelmesen adja értésünkre, ne búsítsuk Ngodot alkalmatlanul felőlők, s tudjunk provideálni üdején korán haza szabadulások felől. A Molnárból lenne valami ha tovább oda lehetne, mely felől instál is, de mi Ngodot nem merjük véle bántani. A híreket a miket írnak, tudom Ngod immár ezelőtt régen megértette,

mindazon által az ecclesia alumnusinak is egyikének levelét Tsulai uramnak adtam, csak a végre, hogy ha Ngod érteni kívánja, megjelenhesse. A mi scholánk a mennyiben volt is, szegény Aistedius uram halálával igen alá szállott, főképpen ha Bisterfeldius uram késik, az ifjúság meg kezd oszolni. Visitálni kell vala mennem kglis uram, de nagy szükségem volna egy mandatumra, sok helyeken az ecclesiának kicsiny proventuskáját az egyházfiak, bírák, nemes emberkéek elköltik, s nem vehetem ki kezek közül, s a templumok elromol, mint nevezet szerént imitt Karkóban, Borberekben etc., néhol erkölcstelen ministereknek és mestereknek ellenem pártjokot fogják, mint Tövissen Torda Zsigmond egy részeges szélhajtotta czudar mesternek etc., néhol pedig templumokat, praedikátor, mester házaít, temetőket, mint a feirváriakkal is, meg nem keríttethetek, a mi temetőnk csorda-déllés etc. Ngod méltóztatnék kegyelmesen specialiter a tiszteknek demandálni, hogy a hol ebbéli megáltaikodott emberek találhatnának, és az ecclesiastica disciplinával semmit sem gondolnának, requisitiókra adnának executorokat, birságolnák meg őket illendőképpen, toties quoties megintetvén nem cselekeszik, az elköltött ecclesia pénzéért pedig exequálnának annyi erőt rajtok. Az ide betartó feirvári és alvinczi jóságban, Ngod kegyelmessége, kikre dirigálná a mandatumot. A typographusok fából fogyatkoznak gyakorta meg. Ngod méltóztatnék tiszt uraimot meginteni, ne hagynák a nélkül őket, mert a hidegben nem munkálkodhatnak. Az úr Isten Ngodnak engedje e következő új csztendőnek kezdetit boldogul és békével, a mi kglis asszonyunkkal ő ngával, és a Ngod szép fiaival s minden igaz hiveivel egyetemben megérhetni, a szent üdnepeket az ő szent tiszteletiben elmúlathatni, és több sok új esztendőkre jó szerencsésen juthatni. Amen. Albae, anno 1638. 2-a Decembris.

Ngodnak alázatos caplanja

Geleji István m. p.

P. S. A Ngod levele minek előtte érkezett volna, immár ez levelemet bepecsétlettem vala, reménlvén Tsulai uramnak elébb való indulását, de meggátolódék ő kglmének útja ez szomorú alkolmatlanság miatt. Én bizony kglis uram, kisírhatnám mind a két szemeimet a szegény Aistedius uram halálán való keserűségemben, ugyan nem igen is száradtak még eddig meg, de mi haszna? Megharagudt az Úr Isten reánk, látom, és valami nagy gonoszt szánt reánk, s az előtt szedegeti ki az ő kedvesebb emberit. Vagy pedig, hogy az derekasabb lehessen, azért rángatja el mind a politiaból s mind az ecclesiából az elébb kelhető személyeket, hogy ne legyenek, a kik magokat sem a testi sem a lelki üldöző ellenségeknek opponálják. Jaj mi nekünk, mert vétkeztünk! Temetése szegénynek elég tisztességes lőn, melyet Tsulai uram élő nyelvvel referálhat. Ngodot az úr Isten megáldja árváihoz ajánlott kegyelmességeért, szintén azon módon assecuráltuk szegényt betegségében a Ngod maradékihoz való kegyelmessége felől, és kértük, hogy minden azok felől való szorgalmatoskodását szíveről letegye, maga is testamentumában Isten után a Ngod kegyelmes protectiója és providentiája alá ajánlotta őket. Halált soha emberi állat szeppet az övénel nem láthatott, igazán megmútata, hogy tökéletes

orthodoxus és tudós theologus ember lőtt légyen. Tsulai uram mindeneket Ngodnak megbeszélhet. Az Úr Isten szent fiáért oltalmazzon ennél is nagyobbtól bennünköt, és Ngodnak ezen való szomorúságát más valami nagy jön való öröm által enyhítse meg Amen.

Nem óhatom, hogy Ngodnak meg ne jelentsem, tudom másoktól is meghallja. Ez egy fogyatkozást tapasztaltuk boldog emlékezetű atyámfának utolsó szavaiban és cselekedetiben meg, hogy a manuscriptumit sub anathemate hagyá, hogy megégessük, de mi mondánk: távol legyen az mi tőlünk, s mi onnan eljövén, elől vétette és egynéhány részre metszette egy itt-való nagy testes munkáját, és tisztességgel legyen írva, az árnyék székben vettette; én midőn megértettem volna, búsultam rajta és Ferencz uramra bízam, hogy egy mendicanssal kivétesse, a mint hogy ki is vétette, de fel kellett fogadnom az asszonynak, egyébként ki nem hagyta volna venni, hogy mi hozzá sem nyúlunk, hanem Bisterfeldius uram haza jövén, adják ő kglme kezéhez, s ő kglme lássa, ki mire való benne, csak ne vesszenek annyi éjjeli gyertyázási és nyughatatlansági olyan gyalázatosan el. Mitől viseltetett légyen szegény, sokra gondolom. Csak immár ezután el ne rekkentenék ismét, talám valami részt még kitisztíthatnának benne. Eszében fogta volt szegény venni a zajból, hogy kivöttek, de immár igen elnehezedett volt és azt mondta, hogy megveri a gyermeket a ki kivötte.

Kivül: Illustrissimo principi ac dno dno Georgio Rákoci, Dei gratia principi Transylvaniae, partium regni Hungariae Dno et Siculorum comiti etc. dno mihi clementissimo.

(A gyulafehérvári Batthyány könyvtárban őrzött eredetiekről.)

II. 1639. január 23.

Illme princeps dne ac Maecenas clementissime etc.

Az felséges úr, ki az egeknek tengelyit egy megmozdúlhatatlan sarkon forgatja, a napot, holdot a nekik kezdetben kerekített cicalomban tévedezés és akadozás nélkül jártatja, járások, kelések és enyiszések által a nappalokat az éjszakáktól megszaggatja, az esztendőket meghatározza, és mind négy öregb részekre, tavaszra, nyárra, őszre és télre, a nap által, s mind tizenkét apróbbakra, úgymint holnapokra, a hold által, osztatja, és a mely punctról elindúltanak, azon punctra ismét esztendőszakai folyvást való járások után elvételtenül visszahozza; ki az ember életének nyúlását bizonyos határra szabta, az egészségnek és betegségnek sáfároltatását maga mellett tartja, az jó és gonosz szerencsét kinek-kinek a mint akarja úgy méltatja, a birodalmaknak zabolájokat saját kezével igazgatja, az állapotokat bírja és szabad kénye szerént szolgáltatja, a királyok és fejedelmek szíveit az ő tetszésére hajtja, mint a kertész a víz folyamat, a mely felé akarja, arra árkolja, ők gondolnak ugyan valamit, de Isten az, a ki az ő gondolatjokat boldog végre, gyakorta elintézett szándékok ellen is, vezérli és juttatja etc. Ez mondom, a minden felségek felett való felség és minden uraknak ura, Isteneknek Istene dicsőíttessék örökké minden felkes és lelki állatoktól érette, hogy Ngodot mind világra

való születésének perczentésétől fogva, s mind a felül kiforgott ó esztendőnek részeiben minden szomorú, kedvetlen és ellenkező esetektől kegyelmesen megóttá és oltalmazta, sőt ellenben minden örvendetes, kedves és javára szolgáló előlmenetekkel megáldotta, életét, egészségét a mi kgl-s asszonyunkkal ő ngával és nagy reménségünkre sugáron felhuzalkodott s mind testek állásában s természetben, s mind eszoknak, elméjeknek, itéleteknek gyarapodásában napról napra emberkedő két szép fiaival egyetemben megtartotta, istenes szent szándékát régen kívánt üdvösséges véggel megkoronázta, általa a megért magvú, terjedékeny dögleletességeknek konkolyit avagy gyökerestől kiszaggatta, avagy csak magvoknak kiljebb kiljebb való pergéseket az Urnak mezejében és szántott földében megátolta az igaz üdvözítő mennyei szent tudománynak lehorgadt, szarvát egyenesen felemelte, lábra állatta, a hol mintegy fogva tartatott is, vallóival együtt fényes szabadságban állatta; ellenségeinek ügyet adott, gonosz szomszédit véle megbarátkoztatta, alatta lévőeknek nyakokat megnyomta, hűségekben megmarasztotta etc. és ez immár beállott, s folyini indúlt új esztendőnek küszöbére hajtatta etc.

Ezen hatalmas, bölcs, jó és kegyelmes isteni felséget az ő egyetlen egy szülött fiának, mi nekünk penig egyetlen egy közbejárónknak nevében, naponként való alázatos könyörgéssimmal szorgalmaztatni meg nem szünöm, hanem az ő könyörületességének tárházát zörgetem, hogy ennek az útra eredett 1639. esztendőnek is minden czikkelyit, holnapit, heteit, napjait, étszakáit, óráit, fertályit, perczentésit Ngodnak a mi kgl-s asszonyunkkal és nevendékeny szép fiaival, s minden jámbor híveivel együtt, tegye boldoggá, egészségessé, békességessé, üdvösségessé és jó szerencsössé, oltalmazza Ngodot mint a szeme fényét, mind jártában, költében, vesztég laktában, mulatságiban és minden ő utáiban, váratlan, reméntelen és szomorú történetektől, vessen melléje őrizőköt szolgáló szent angyali közzűl, hogy semminemű foglalatosságiban lábai valami gonosz szerencsétlenségnek kövében meg ne botoljanak, életét sok esztendőkre nyújtsa, annak fonalát az irégy és kedvetlen s kedvezetlen Parcáktól elszakasztatni ne hagyja, akaratját, tanácsát és eltökélt szándékát az ő igaz tiszteletinek gyarapodására, az ő kegyelmének országának, az földön viaskodó ecclesiának és annak veteményes kerteinek, a scholáknak épületekre és virágzásokra, s szegény elaljasodott nemzetünknek és megezondorlott s csaknem kapzsíra vettett hazánkknak oltalmára és békéséges megmaradására fordítsa és igazgassa, fejedelemségének székit itélettel és igazsággal megtámaszsa, országának s birodalmának határát, mesdjét nemcsak beljebb szorúltni ne hagyja, hanem sőt inkább küljebb küljebb terjeszse és bővitse és mind azokkal a kellemetes jószágokkal felöltöztesse, a melyek mind e világi életnek boldogságára, s mind a léleknek üdvösségére kívántatnak. Amen. Aibae Juliae anno 1639. 23 Januarii.

Ngodnak

alázatos caplanja

Geleji István, m. p.

ezeket Ngodnak teljes szívéből kívánja.

P. S. A Ngod kegyelmes parancsolatja szerint egész Fel-Enyedet a mézes ember felől megvallattam és a relatóriát Tsulai uramtól elküldöttem. Ha parancsolatunk lőtt volna, azt is megbizonyíthattuk volna enyedi nemes emberekkel, hogy a tisztartó azt a Cicero Pétert annak az embernek mézével megkénálta, de nem volt kedve hozzá, hogy megvegye, hanem csak vonni akart veszetten, a mint sokakkal cselekedeznek. Ngod méltóztassék kegyelmesen a Ngod kegyelmes collatióiról való leveleknek elkészíttetések felől parancsolni. Hunyad vármegyéről feltérven, holnap Isten velem lévén, ez ide fel való vármegyéken lévő estperestségeknék visitatiójokra indulok. Hozza az úr Isten Ngodot jó egészségben hozzánk, hogy örvendeztessünk meg a Ngod egészséggel virágzó orczálatjának nézésével.

A zsidózásból megtért csecsemő ecclesiáknak jó karban való állatások ugyan alkotmányosban lehet a Ngod közelletében, mely felől őket ugyan meg is bízattam.

Kivül: Illmo principi ac dno dno Georgio Rákóczi, dei gratia Transylvaniae principi, partium regni Hungariae dno et Siculorum comiti etc. dno mihi clementissimo.

III. 1639. december 12.

Illme princeps, dne clementissime etc.

Hogy az úr Isten Ngodot mind ennyi fő-szédítő, elme-fárasztó és erő-lankasztó szorgos gondjai és foglalatossági között is kíváncsi egészségben ekkédiglen megmarasztotta, és a szomszédságban tempestással, zivatarral fenyegető fellegzést az ő gondviselő kegyelmének sugarival elosztatta, s Ngodot mindnyájunkkal együtt annak hallásával megvidámította: méltó az Ur a kinek jóvoltából mindezek lettenek, tőlünk való háláadásra, de legkiváltképpen hogy a mi klgs asszonyunkot mindnyájunknak szomorúságos betegségéből megkönnyebbítette, áldassék az ő szentesége neve érte. Ő szent felségét mindennapi imádságimban szorgalmaztatni meg nem szűnöm, hogy továbbá is ezen ő kiváltképpen való, s örök emlékezetre méltó csudállatos gondviselését Ngod és minden Ngod igaz hívei felől le ne tegye, hanem sőt inkább hova tovább mind öregbíteni öregbítse, és szívének kiváltképpen való jó kívánságának is beteljesítésével tetézzé meg, és Ngodot a mi klgs asszonyunknak derekas gyógyulásával velünk együtt örvendeztesse meg.

Ngodnak ennyi sok felé való vonatattási között noha talám kedveznem kellene, mind az által mivel nekünk nincs Isten után, s ne is legyen bár, míg Isten Ngodot élteti, kinek nyavalyánkot jelentenünk, szükségesképpen meg kellett Ngodnak jelentenem minemü illetlen dolog történt legyen a felül lévő napokban Rápóton az Isten házában azok miatt a visszafordult elméjü Macskásiak miatt. Macskási György adta volt hajadon leányát egy Balog Máthé nevű ifjú legénynek, avagy inkább csak ígérte volt, de a haza adását húzta-halasztotta, akarta is megadni nem is, amazok pedig mivel a leány is megnőtt, a halogatást nehezen szenvedték s egymáshoz nagy kedvek volt, ment hozzá a veji, hogy bizonyos nap

felől végezzenek, s azonban a pestesi praedikátort elvitte is véle, hogy vagy adja meg akkor vagy nem adja, de mégis eskedjék meg véle, mivel hallatott, hogy másnak is akarja adni, hogy osztán nagyobb számot tart-hasson reá. Másnap praedikatióra harangozván, felmentek a templumban, s a leány is bement, s azonban hirt tettek Macskási Jánosnak és Györgynek hogy mind Balog Máté atyjafiaival, s mind a leány ben vagynak a templumban és meg akarnak esküdni; mely hallva, felugrik Macskási János, be a templumban, még a praedikatio előtt való éneklés alatt, és kezd kiáltozni erőssen: mit akartok, hallgass te mester etc; félbe hagyatta az éneklést, és rútul szitkozódott, verekedett, vért ontott, ott a szent helyen, holott még semmi jelét nem látta az esküvésnek, és így profanálta az Urnak házát, a felgyülekezett népnek botránkozására és religiónknak gyaláztatjára; mely tragoediának nézője és hallója volt Uzoni uram a cancellárista, másokkal együtt, ki mint testáljon e dolog felől a dévai es-pe-restnek, im Ngodnak elküldöm, noha viva voce is referálhatja. Mit kellessék e felől cselekednünk kglis uram, Ngodtól akarok érteni, csak abban hagyjuk-e vagy megkeressük érette? de mi mit tehetünk Ngod nélkül? Ekkédig is ez egész országban sem hallatott több prédikátor s mester- verés s fosztás, mint abban a Hunyad vármegyében, mindenik felől panaszlottunk mind Ngodnak s mind az országnak, de soha egy sem büntetődék meg benne, a melyből immár nagy bátorságot vötenek. Úgy vagyon kglis uram, hogy azután osztán a leányt egy étszaka elvitték, maga menvén ki hozzájuk az apja híre nélkül, mely társaságban a pestesi praedikátor is jelen volt, melyet tisztí küvöl cselekedett és nagy haragom vagyon reá érette, s nem is hagyom büntetés nélkül, alig ha el nem vesztí papságát miatta, a mint e napokban hozzám feljöttekor kemény comminációkkal neki denunciálék, a seniorjának is megírtam, hogy depo-nálják érette a generalis synodusig, de immár ekkor meglőtt volt amaz templumbéli csetépaté. Ngodnak alázatosan könyörgök mint kglis uramnak, hogy ne szenvedje semmi nélkül ezt az illetlen dolgot, ne vegyék mások is példájul, mert ez semmiben múlván végre osztán csak úgy tartják az Isten házát, mint a korcsomát. Ha az adókot vevőket Christus urunk olyan nagy zelussal kicsapkodta, mely az ő szelídségéhez képest majd mint egy csudás dolognak látszott, a jeruzsálemi templumból, azt adván okúl, hogy azzal az ő házát latroknak barlangjává tették, bizonyára inkább illik a külső keresztyén magistratushoz, hogy az ő Istenének házáért szólaljon, mert az a verekedéssel inkább tétetik latroknak barlangjává, mint az benne való kufárkodással.

Halihatta Ngod, kglis uram, az én szomszédságomban lakó patika-riusoknak is rút illetlen magok viselését, mivel egy öreg leány szolgálójok itt Sebesban a tőlök vött terhét letette, becsülettel legyen Ngodnak írva, melyet egyik a másikra adja, de elég hogy ő tőlök való, mert közönsé-gesen abutáltak véle. Ez penig kglis uram, nem első dolog ő köztök, sokat láttam, hallottam én, de mivel ez immár ennyire kinyilatkozott, Ngod istenfélő s tisztá életü fejedelem lévén, salva conscientia csak hallgatással el nem mulathatja, mert sok emberek vigyáznak reá, mi lesz a büntetése, és ha semmi sem lesz, kinek egy s kinek más ítéleti lesz

felőle, és nagy alkolmatosság adatik s tágas ajtó nyitattik a gonoszszágnak szabados cselekedetire. Merő bordélyház, klgs uram, az a patika, ez Istennek nagy tűrése, hogy eddig mind tűzzel nem emésztett meg benünköt vele együtt, oly szabados fertelmeskedés vagyon abban, mint akár Velenczében s akár Rómában és egyebütt. Azt az Andrást jámbor embernek tartottam, s az is volt míg özvegygyé nem marada, de immár az is a Gáspár után indult el. Nem panaszolhatnék klgs uram, reájok örömet, mert gyenge egészségű ember vagyok, s azt sem tudom mely órában szolgálatjok nélkül szűkölködöm, de az egészségnél a lelkiismeretet feljebb valónak tartom, melyet ha én megsértek, ők meg nem gyógyíthatják, sőt még csak a testemet is Isten áldása nélkül, mely miképen lehet olyan tisztátalan életű embereknek munkájokon? Mind azon által azt itélem, Ngod nem én tölem őrti ezt elsőben, és én reám, ha szintén hírekkel lenne is, méltán nem haraghatnának. Ngodnak jelentettem volt, Bisterfeldius uram által az én concióimnak nyomtattatásokban való nagy fogyatkozást, de a Marci Brassóból eljött, s Istennek hála Albert is ismét feléledett, most megint hozzá kezdtek, ha Isten egészségét immár megvastagítaná, s fájokat kiszolgáltatnák, talám az ekkedig való haladékat kipótolnák.

Az úr Isten Ngodnak szokott jó egészségét kegyelmesen tartsa meg, életét hoszszabbítsa, szent és istenes ügyekezeti boldog előlmenetelessé tegye, s a mi klgs asszonyunkot ő ngát is megbontakozott egészségéből építse fel az ő anyaszentegyházának dajkaságára; ez következő szent üdnap napokat is engedje Ngodnak egészséges és örvendetes állapattal megérhetni s el is múlathatni az ő szent tiszteletiben. Amen. Albac, anno 1639. 12. Decembris.

Ngod

alázatos caplanja

Geleji István m. p.

Kivül: Illmo principi ac dno dno Georgio Rakoci, Dei gratia Transylvaniae principi, partium regni Hungariae dno et Siculorum comiti etc. dno mihi clementissimo.

IV. 1640. január 4.

Illme princeps dne clementissime etc.

Humilima officiorum meorum exilium commendatione praemissa etc.

Az meghatározhatatlan birodalmú és végetlen kegyelmű Isten, ki az egek tengelyit forgatja, a planetákat kerekdeden és circalomban járattja, s azok által az esztendőket részekben szaggatja, az földi állapotokat is szabados urasággal változtatja, sáfárolja, az ő választott hiveinek üdvösségekre és nevének dicsőségére: áldassék érette, klgs uram, minden ő teremtetett állattól, angyaloktól és emberektől, menyeeiktől és földiektől, hogy az elfordult és kifolyt 1639. esztendőnek is, minden czikkelyiben Ngodot mind maga személyében, s mind hozzá tartozó szerelmesiében szenyvedhetetlen erőszakos gonoszoktól megoltalmazta, életét megtartotta, egészségét kiszolgáltatta, fejedelemségét minden az ellen tusakodóknak

bosszúságokra megtámasztotta, és a szomszédságban serkedező zűrzavart is kíváncsiságból, mint mi remélhettük volna, lecsillapította, gonosz akaróinak nyakokat szakasztotta, és a mely tört Ngodnak vetettek volt, abban az önnön lábokat akasztotta, és az 1640. esztendőnek első napjaira Ngodot ilyen boldog állapattal juttatta, jó híreknek hallásával, s a mi kglis asszonyunknak is nyavalyájából való könnyebbedésével megörvendeztette. Szenteltessek és áldassék az ő dicsőséges nagy neve mind örökké érette: hogy nem cselekeszik mi velünk a mi érdemünk szerint, hanem az ő kegyelmessége és irgalmassága szerint.

Ő felségét alázatos buzgósággal könyörgésimben szorgalmaztatni meg nem szünöm, hogy ennek utána is annyira ne fogja el az ő Ngdra való vigyázását és kiváltképpen való gondját, hogy sőt inkább öregbítse, és ez új esztendővel együtt újítsa, és annak Ngodon kiváltképpen való jeleit műtogassa, mindennyi dögleletes betegségek között is egészségét bontakozástól oltalmazza, életének határát nyújtsa, kglis asszonyunkot betegségéből gyógyítsa, szép felserdült fiait testeknek és természeteknek öregbülésével elméjekben és ítéletekben is ölelje, és földi életeteket vénségeig terjeszse, szent szándéki és ügyekezeti elől minden akadékokot mozgasson el, és a mely kegyes és ő szent tiszteletinek gyarapodására tartozó dolognak véghez vitelre Ngodot rendelte, arra irtson és nyisson tágas utat, s engedjen Ngodnak sok új esztendőket ez életben boldogságosan érhetni.

Ngodnak minapában is Tsulai uramtól küldöttem volt egy levelet, főképpen két dolgok felől, úgymint a Macskási János cselekedeti és a patikáriusok gonoszsága felől, kérvén mind azon által ő kglmét, hogy alkotmatlanul Ngodnak be ne adja, főképpen az utolsó dologra nézve, asszonyunknak ő ngának betegsége miatt, mivel tudom mostan kiváltképpen szolgálatjok szükséges. A Ngod kegyelmessége ha akarja a dolgot érteni, talám még a levél Tsulai uramnál leszen, a rápóti dolog felől Pünkösti uram oculatus testis lehet. Mostan legfőképpen csak akarám Ngodot alázatosan köszönteni és üdvözleni az új esztendőben, mind azon által vagynak néminemű aprólékos dolgocskák, a melyeket Ngodnak ez alkalmatossággal akarok jelenteni, ha Ngodnak nehézségére nem lennék. Az hidasí erdő felől, kglis uram, azelőtt is búsítottuk Ngodot, mivel ez a falu Aranyas-székhez tartott, az erdeje köz volt, s most is azon módon az egész Aranyas mellyéke szabadoson akarja bírni, mint szintén ezelőtt, sőt ugyan bírja is, mert táborral megyen reá a szekér, noha egy falkáig igen eltagultak vala róla. Egyebet nem kívánnánk, kglis uram, Ngodtól, hanem csak hogy tiltaná el őket róla törvényig, akár a Ngod székin, s akár vármegye székin látnák meg, hogy ha most is szintén olyan jussok vagyon-e az aranyasszéki uraimnak ahoz az erdőhöz, mint mikor az a falu ő kglk közzé való volt. Ha a törvény megítéli, nem tehetünk róla, csak hogy örömet kivennők kótségünköt belőle. Az a falu kglis uram csak az erdőből él, és attól szolgál, mert inkább mind szénégetők, és karót mit hasogatnak pénzre, ha az erdek elpusztúl, magoknak is el kell pusztulniuk, mert ő nekik se mezejek se szőlejek nincsen. Alázatosan vesszük Ngodtól, kglis uram, hogy Bisterfeldius uramot oda jártáról contentálni méltóztatik, csakhogy akarnám, ha Ngod kezemhez szol-

gáltatná elsőben, mivel e napokban is ő kglme az oda való létére a debreczeni adóból flor. 481 vött fel, még pedig attól fogva, hogy Ngod ő kglmének offerálta az primátust, a szerént vötte a cantor pénzt, a mint a szegény Alstedius uram, mely énnekem vélekedésem kívől lött, mert én úgy gondolkodtam felőle, hogy megjövetele után kellene ő kglnek a szerént fizetni, s az oda létére pedig előbbi conventiója szerént contentálni, de immár az a Ngod kegyelmessége. Még az ötödfél száz forint is ő kglnél vagyon, a melyet Ngodtól felkért volt, és Ngod a mi summánkban írta. A szegény Piscator uramot féltem, hogy elhal, szintén neki bágyadt immár a negyed napi hideg miatt. A könyvnyomtatók, klgis uram, immár Istennek hála, neki gyógyúltanak, és a mi keves papiroskát az üdő alatt gyűjtögethettem volt, im szintén felnyomtatják, s a mint udvarbíró uram mondja, materiájok immár nincsen a miből papírost csinálnának, s ismét egy nagy akadály leszen, s nem leszen mire nyomtatniok. Ngod méltóztassék parancsolni a hova illik materia felől, s míg pedig az elérkeznék, adasson a másféle papirosból, hogy ne muljék az üdő hijában, lenne vége immár egyszer, kivehetnők klgis uram, azt itélem, belőle, a mit Ngod rá költött, ha Isten engedné, hogy végeződhetnék. Egy bizonyos embert kellene, kglmes uram, négylovu szekérrel rendelni, a ki a materiát keresné és hordaná, mert az százszok a tűzre hányják inkább a féle rengye-rongyát, hogy sem mint magokkal hordassák ide. A nyavalyás harangozók panaszkodnak, klgis uram, hogy verő marhácskájokat udvarbíró uram ki nem adta, praetendálván azt, hogy az harangoknak elég jövedelmek vagyon, s vegyenek abból. Ha vagyon, klgis uram, s ha nincsen, néha a halál megszűnvn, csak annyi is alig vagyon, hogy a magok pénzbeli fizetéseket az egyházzal együtt kivehetnék belőle, a harangok is ottan ottan megbontakoznak, ácsoknak, kovácsoknak sokat kell fizetnünk, emlékezhetik Ngod reá, hogy egy pusztát itt ben 80 forinton vettem vala belőle, a mit gyűjtögettünk volt, a cantorsághoz való házacska udvarának bővítésére. Ha Ngod parancsolna kegyelmesen ő kglnek felőle, alázatosan vennők Ngodtól. Az úr Isten Ngodot ezeknél is jobb hírekkel örvendeztesse, főképpen pedig a mi klgis asszonyunknak derekason való felgyógyulásával és valami nagy szomorúságtól Ngodot ő felsége oltalmazza fiáért az Úr Jézus Christusért. Amen. Albae anno 1640. 4. Januarii.

Ngodnak

alázatos caplanja

Geleji István m. p.

Kivül: Ilmo principi ac dno dno Georgio Rákoci, Dei gratia principi Transylvaniae, partium regni Hungariae dno et Siculorum comiti etc. dno meo clementissimo.

V. 1640.

Klgis uram, a szegény Pécsi uramnak e levelét biztomban küldém Ngodnak, nem kívánván Ngodot jelen levelemben sok dolgai között bántani; ha Ngod valami jó módot látna a dologban, az előnkben jövő alkalmatosságot nem kellene elmúlatnunk, mind az által a Ngod bölcs ítéleti rajta; tisztartója által Ngod és Rédei uram által szép praetextus

alatt offerálhatna a lakosoknak orthodoxus praedikátort, talám a Ngod kegyelmességét nem vetnék meg. A megfogott embert, klg's uram, talám olyan hirtelen nem kellett volna a hitre bocsátani, mert azt el kell hidni, hogy azt soha ez meg nem mondja, a ki dolga, ha más reá nem vallja, de ahhoz felette nagy gyanúság vagyon, igen utálatos levél klg's uram, én az én részemről örömet elszenyvedem, mind azon által a Ngod kegyelmessége.

Ngod

alázatos cáplánja

Geleji István.

Kivül: Az én kegyelmes uramnak ő ngának.

(E levél melléklete.)

1646. ápril 10.

Reverendissime ac clarissime Domine compater, mihi summis semper obsequiis colende. Servitiorum meorum debita obsequentissimaque commendatione praemissa: Istentül ő felségétül jó egészséges bódog életet és szent nevének dicsíretire orthodoxa religiónkban dicsíretess forgódást, vigyázásra való segödelmet, elégséget, szent fiának nevében, szüből kívánok kegyelmednek.

Nem türhetem 'ez posta alkolmatosságával kgdnek egy kicsin alkolmatosságot, hogy mostan tudására ne adjak, noha talám másunnat is erre kgl'dnek eddig lehetött insinuatíója. Erdő-Szent-Györgyön Marus-székben, mely határoss Ujjfaluval, ott az szomszédságban, a mely unitarius vagy Arriánus vén pap esperest ott volt, most úgy adták tudásomra, meghólt. Ott Szent-Györgyön mostan fő patronus urunk ő nga kgl's fejedelmünk és Rhédey János uram. Az községnek kevés vagy semmi jurisdictiója, és már eddig netalám ott conversusok is vadnak. Én ezelőtt is Rhédey János uramat sollicitáltam ez dologról, de szóval mondhatnám, hogy nem mozzgatott affélét. Kgdnek ehöz tanítás, oktatás tudom nem kell, de azt tartanám, nem kellene késni az dologgal, míg az parochiális házban mást az adversa pars nem vinne, csak kgd is meginthetné Rhédey János uramat, de az mi klg's urunk ugyan parancsolhatná, sőt jure patronatus ugyan provideálhat ő nga, azt az ecclesiát, parochiát most csak hamar, extraordinaria provisióval, úgy tetszik, az mi klg's urunk ő nga után való gondviseléssel vagy egy, vagy más úton mienkké teheti, és ott az helyben csak ez is nem kicsin promotiója szent religiónknak: ha eddig kgd nem értötte, ebben sietség és serénség kívántatik. Rhédey János uramat én is azonban első alkolmatossággal meg is szorgalmaztatom ez dologra, de fővebb helyről hasznosan és foganatosban provideálhatni, a mint följebb is íram. Isten kgdet éltesse és minden üdvösséges jóknak promoveálásában szent fia által segítse. Ex Sepsi-Szent-György die 10. Aprilis anno dni 1640.

Eusdem Rmac ac Clarissimae Dnis Vrae

compater, servitor addictissimus et
obsequentissimus

Simon Péchy m. p

Kivül: Reverendissimo ac clarissimo dno Stephano Geley, ecclesiarum orthodoxarum in Transylvania universali episcopo, et civitatis Albensis concio-
uerti vigilantissimo etc. dno compatri, mihi summis semper obsequiis colendo.

VI. 1640. k. n.

Klgs uram, az egyházfiat megexaminálván, azt mondja, hogy ma egy István deák nevű ember, ki monorai tisztartó is volt, itélem, hogy Vizaknán is lakott Mészáros Péter mellett, de talált valami injuriát rajta tenni, ez mondom ment be reggel az egyházfiúval elsőbben ajtó nyitás után a templumban, és mindjárt oda hátra ment a mi székünk felé, s onnan látta, hogy elől jött, hogy kijöttünk is hátra maradt, és még mikor én a levelet a porticusban olvastam is, ott ólálkodott, mint Ferencz uramék, sőt Meggyesi uram is látta, de én az embert nem ismerem. A bizony dolog, hogy Meggyesi uram ugyan mondá is: Ez István deák írása, de minthogy ő kglmének régi ismerője, most immár majd mint ha mentegetné; de ezek klgs uram igen nagy sorok; én nyomorúságát nem kívánnám, de hogy sem mint egész várost eskettessem ember miatta, akarám Ngodnak értésére adni, a Ngod kegyelmessége, immár miben hagyja. Isten sok esztendőig éltesse Ngodot szerencsénkre.

Ngod

alázatos caplanja

Geleji István, m. p.

Kivül: Illustrissimo principi ac dno dno Georgio Rákoci, Dei gratia principi Transylvaniæ etc. dno mihi clementissimo.

IFJ. GELEJI ISTVÁNRA VONATKOZÓ ADATOK.

I. 1659.

Conventio reverendi Stephani Gelci concionatori ecclesiae orthodoxae Udvarhelyensis, cujus annus incipit 28. May, anno 1659.

Kész pénz fizetése lészen per annum fl. 150, melyet sófalvi komora ispánunk angariatim adja ki.

Buzája cubuli saxonicales nro 50, melyet is Daróczról vagy Nyerkvásárról kell kiadni.

Bor urnae nro 100.

Datum in Szász-Sebes, anno et die in praemissis.

Achatius Barcsai.

(Locus sigilli.)

Kivül: Gelei uram Conventiója.

II. 1660. február 16.

Anno 1660. die 16. Septembris.

Én Gelci K. István udvarhelyi praedicator fizetésében járandó buzámot vettem fel Ducun Gábor uramtól kőhalmi felső processusbeli dézmástól, melyet ő kglme praefectus uram commissiójára adminisztrált Kacárul; a búza pedig, mely fizetésében jár s ő kglme megadta 50 = ötven kis szász köből. Én is azért ő kglmét ez kezem írásával quietálok, pecséttemmel is megerősítvén.

Kivül: Gelei uram quietantiája.

Közli: BEKE ANTAL.

ADALÉKOK A 90-ES ÉVEK IRODALMÁHOZ.

— Befejező közlemény. —

Ugyanezen gyűlés alakjai bizonyára azok is, a kikről egyes kisebb-nagyobb versek — hol dicsérő, hol rosztaló hangon — szólnak. Kétszer is újra kezdi a leíró ezeket; de úgy gondolom czélszerűbb egymás után közölni őket a mint következnek.

Domine Balogh Petre!

Quid tu Petre Balogh nos terres! quidve minaris
 Quorsum in Catholicos fulmina bruta jadis,
 Quid modo tam rabido sectas fervore tueris,
 Cum sis nullius Religionis Homo.
 Forte tibi hos subdit Mercurius ille furores,
 Cujus jam hausisti, plus minus octo libras.
 Haeresis est Meretrix scimus, similisque charybdi
 Quae licet ebiberit plurima, plura sitit.
 Haeresis Arma quidem jactat, quaeritque tumultus,
 Crescere cum solis his amet illa modis.
 Te tamen, idque magis, Latomorum gloria cum sis,
 Has tam infantiles miror inisse vias.
 Scimus, quo tua mens, quo verba minacia tendant,
 Scimus quid quaeras, arte, dolisque tuis.
 Nempe minis firmare tuam cupis improbe sectam,
 Terroresque jadis, tu licet ipse tremas.
 Hocne levi tonitru, nullo quod fulmine factum est,
 Pectora nostra Balogh! concutienda putas.
 Erras, crede mihi, et nimium Petre turpiter erras,
 Si nos frangi aliquo posse timore putas.
 Non est in Pueros, vel quas scis vincere Damas,
 Pugna, sed in duos ista futura viros.
 Tu prius ergo tuas totus circumspice vires,
 Ad pugnas, quam res Religionis eat,
 Produce in Campos, atque instrue fortibus Armis
 Haereticum Tellus Hungara quidquid habet,
 Fac Stygiis redeat celebris Botskajus ab Oris
 Pace mea hic tantus Dux tua castra regat.
 Quos tua Verba parum, minus hos tua Castra movebunt,
 Sic nimis armatus despiciere magis.
 Non sunt quae fuerant quondam felicia vobis,
 Tempora, jam vestri praeteriere dies.
 Objiciat vobis solus Erdődy Croatas
 Non satis his solis Haeresis omnis erit.
 Caetera subiceo, nolo terrere trementem
 Jamque laborantem mergere nolo Natem.
 Ad Berzenczenes propera, tibi svadeo Thermas,
 Quid tu Foemineus Semivir arma paras.
 Quid sectas simulas, harum in te non fuit unquam
 Cura, nec illius Religionis amor.

In Stephanum Kárász.

Clero tam charas, quia protegis acriter Aras,
 Tu tibi nunc Kárász praemia magna paras.

In Eundem.

Clero qui charas defendis Proditor Aras,
 Arte tibi Kárász praemia sacra paras.
 Orco dona paras, nam Pannon vadit ad Haras,
 Te Duce, quando Aras esse putat Thiaras.

In Cardinalem et Primate[m] Comitem Battyányi.

Tu Regni Primas, Regni quoque primus haberis
 Battyáni Patriae spes Columnenque Tuae,
 Nec facit, ut Primus habere Tiara, vel altum
 Stemma, vel exitium Theologiae minans.
 Cor facit humanum Patriae, Regique fidele
 Servitium, Verus Religionis Amor.
 Sic, age, sic Patriam, Legesque, fidemque tuere,
 Mitis ut est, duros respuit illa modos.
 Sic Duce te Regnum, Pax, Religioque vigeat,
 Sic non fucatus Pectora junget Amor.
 Sic Pietas, et gratus Amor, Tua Marmore sculpsit
 Nomina, et hac memori Carmine facta canet.
 Battyani Regnum Regi connexuit, Idem
 Qui Regnum Regno conciliavit erat.

In Bezere[dium].

Astutus multis, paucisque fidelis haberis
 Cum Debreczinum Te probat esse suum.

In Beöthium.

Debreczinensi merito dignissimus Aura,
 Urbs tibi perversa meta laboris erit.

In Abafium.

Officium Tibi sit Budae compescere temet
 Quis sis, facta probant, impia verba docent.

In Mariassium.

Tu qui perversa, pervertis voce Dietam
 Vocifer invites ad tua Vota trahis.
 Muta Animum, post hac Consilia, belle capesse
 Nam tibi pro Tergo, Verbera multa paras.

In Majthenyium.

Majthenio similem per Te submitto Salutem.
 Ni taceat, Baculis subdet et ipse cutem.

In Almasium.

Rana, coaxando, cur turbas Vota Dietae
 Ni taceas, subito Bartholomaeus eris.

In Szilium, V. Comitem Pestiensem.

Subdolos es, frigidus, calidus, jam versicoloris
 Bina sub astuto pectore corda geris.
 Et reliquus tibi sit fatali mente Character
 Quem non penna satis, sed tua facta docent.

In Episcopum Agriensem.

Heu! fugite Cives Agriensis Praesulis Arma,
 Aere, superstitiis parta, piisque dolis.
 Praesidio male tuta, suo, Gens Hungara flebit
 Qui Patriam missis, mysteriisque dicat.
 Nulla fides, pietasque Viris, quibus Ara tumentes
 Dat titulos, haeredum eripit, auget opem.
 Credite, cui spreta est populi jurata voluntas,
 Is commune bonum fidus amare nequit.

In Clem Illésházy, Deputatum Cottus Trenchiniensis.

Dicit, qui reputat genitum te Patre Joanne
 Heu procul a proprio stipite poma cadunt.
 Dicit, qui Stephani te putat esse Nepotem,
 Non procul a Protavi Stipite poma cadunt.

Aliud in eundem.

Filius es Stephani, non Illésházy Joannis.
 Stemma quidem negat hoc, sed tua facta docent.

In Missitz, Strigoniensem V. Comitem.

Sancte Pater *Kohen*, mutato Nomine Missitz.
 Ora pro nobis, et ratione tace.
 Enthusiasta sacer, caeco quo lumine zelas
 Postposita Patriae prosperitate, fide,
 Non ridiculum Te per suffragia Mundo
 Redde; sed ut maneas absque pudore, tace.

In Canonicum Erdélyi.

De Grege rasorum cum sis Erdélyi Virorum
 Dementem mentem sors dedit ipsa tibi.
 Tu Protestantum conaris frangere Collum,
 Sic Orthodoxus quilibet Oxus agit.
 Sed videsne quod cessarunt tempore sancti,
 Qua Martyr primus, Tu Rhadamanta petas.

In Canonicum Hollósy.

Luscus es Hollósy, sed si tibi Lingva deesset,
 Pro Patria melius postea crede foret.

De V. Comite Majtényi.

Seu Atheista seu Latonius sis, seu Deista,
 Majtényi; ast quod sis, constat, honestus homo.
 Cum tua nullo sit ratio tibi carcere clausa
 I audax Patriae, commoda, quaere tuae.
 Pecte sacros Patriae, quia sunt sic noxa. Cucullos
 Detegere, ubi nervus, quo caret, illa latet.

In Almásy Consiliarium.

Atrius Almásy tibi cor est corde Luporum
 Lingua tibi est Stygiis nonnisi digna rogis.
 Tu Protestantes compellas Nomine Fratrum
 Et tamen o Coridon! insidiaris eis.
 An Fratrum fas est praescindere guttura cultro?
 An fas est horum subdere colla iugo?
 Tu tamen haec Cleri, Nebulo! impia vota secundas
 An tali Patriae quaeritur arte Salus?

In Deputatos Mixtae Deputationis, et Personalem.

Tempus adest, Oculos aperi, cor, pectora pande
 Si civis es Patriae, si tibi vera fides.
 Omnia sub tacitis latitant praestigia factis
 Et quidquid virus est, tegitur, obdicitur.
 Vetus erat, verum est: Nosces ex ungve Leonem,
 Adagium, firmat Mixta Deputatio.
 Horvathius quis sit, Luby quis, quis Bezerédy
 Nomina dum refero, jam retulisse sat est.
 Hi non Calvinii, non Turcae, neque Papistae,
 Dic mihi jam quid sint? Omnia, tumque nihil.
 Hos nihilo videre licet in Pectore Status
 Praesidis, ast muti, qui deputavit eos.
 Si mutus est, taceat, non sunt haec Pharmaca rebus
 Apta suis, veritas est Medicina, muto.
 Consule tempus adest, Deputatos verte, reverté
 Sufficiens alios, qui religione valent.
 Hos veluti Pestes, Viperas, de pectore pelle.
 Furfure sublato, consuluisse valet.

In Almásy, Hevesiensem Ablegatum.

Dum genus eximium praeclaris Dotibus ornas
 Flumine sermonis, quod fluit ore tibi
 Ingenii cultu, et gravium moderamine morum
 Dignus es, ut Laudes mille, decusque feras.
 Te celebrabo, viri bene fictum exemplar, honesti
 Cui constans pectus, justitiaeque favens.
 Cui fas, et justum cordi est, nec pectore vasto
 De propria, sensum, Religione tenet.
 Religio casta, et Patriae insuperabilis Ardor,
 Et virtus, Civem non variata facit.
 Ergo Decus, quo te fulgentem Patria cernit,
 Provehe, dum ad celsos promoveare Gradus.

In Andr. Berzeviczy, Ablegatum Scepusiensem.

Circulus Articulum de Religione peregit.
 Finem Sermonis Berzevi-zyque ponet.
 Praeco erat hac in re, quamvis clamorosus adusque
 In reliquis Piscis, tam taciturnus erit.
 Obteni, auxiliante Clero, sibi Scepusiensi
 Officii merces, haec fuit ampla satis.

Mellőzvéen egy Szent-Imrei Pálra, Torna megye követére magyarul, de egyáltalában nem nagy hízelgéssel, írt verset, egy Balogh Péterre, majd Bezerédyre és Beőthyre írottat közlök még; azután ismét más csoportra térek át.

In Petrum Balogh.

Petre Balogh dictum satis est, es nomine utroque
 Infaustus Regno, plurima damna seris.
 Ut Petrus Christum, Patriam tu fronte negare
 Perfricta pergis, salvificamque fidem.
 Instructum monitis Neogradia terra severis
 Misit, ut in Patria Commoda pervigiles.

Ast tu perjurus nunquam, nisi leva loquendo
 Mandatis renuis, turgida colla dare.
 Nil jam Catenitus (?) prosunt, nil credere verbis
 Haec fuerant Patriae vera ruina tuae.
 A bene directis nec unguem discedito latum,
 Nam Neogradiadum mens ea semper erit,
 Ut Patriae Legibus Vigor insit, cuncta in fausta
 Ex Templo cessent, pax stabilisque fiat.
 Rex coronetur prius attamen juret in illa
 Queis sine nec Regnum, Rex neque stare potest.
 Haec tene constanter, sed et loquere ut tibi dicant
 Ceperat hic leve, sed bene finit opus.

In Bezerédy et Beóthy.

Quae serimus metimus vetus et haec publica vox est.
 Aurum si semines, Aurea pisa leges.
 Spicea dona sero, Creris meto spicea dona
 Hanc servat constans annua terra fidem.
 Scimus Lex Latronis haec non est hisce duobus
 Errores seminant, aurea dona metuut.

(A sor alá van írva, ugyane kézzel: empty pretio a Protestantibus.)

A magyar nyelv érdekében is szól egy hosszú vers, melynek
 címe: Az ártatlan Magyar Nyelv némely Tótoktól elémíttetvén, fut
 lélektelen az igaz Magyar Hazafiakhoz segedelem kérésre. «

Óh átkozott Nemzet! Otsmány teremtések!
 Gyilkosok, Gyilkosok! Hóhéri Nemzések!
 Óh! hogy tűrhet a föld illy dúrva Népeket,
 A Nap hogy nézheti az illy embereket,
 Nem más, a vad Tigris szoptatta ezeket
 Vagy a mérges Sárkány adta lételeket,
 Úgy van: mert különben velem illy méltatlan
 Hogy bánnának? hiszem már e sok s hallatlan.
 Óh! kedves véreim! igaz Magyaraim!
 Hozzátok sietnek lankadó Lábaim.
 A vad kegyetlenség mint üldöz, láttjátok
 Hív kezetek tőllem hát meg ne vonnyátok.
 Egyedül bennetek van minden reményem.
 Hogy rám tekintetek el hiszem, s reménylem.
 Hív Magyar vérről foly még a ti ereitek
 Essen meg hát rajtam most is jó szívetek.
 Egy emlőt szoptatok vélem, jól tudjátok,
 Igaz és hív testvér voltam én hozzátok,
 Láttátok eddig is másoda méltatlan
 Szenvedtem ezektől, bár voltam ártatlan.
 Egy Anyától s ugyan egy ágyba születni,
 E rossz testvérektől még is üldöztetni,
 Ugyan nem Kaini cselekedet-e ez?
 Vald meg, akárki légy, nem pogányság-e ez?
 Hát így köszönitek ezen jó Anyának,
 Ki titeket fel vett s tart maga fiának,
 Hogy még bosszúsággal, s rosszal illetitek
 Igaz fiait is bántjátok, sértitek?
 Szerencsétlen Anya, Jóságod okozta,
 Nagyobb részint e bajt s mi reánk is hozta.

Hogy a Deák nyelvet magadhoz fogadtad,
 Azzal mind magadnak, mind nekünk meg adtad.
 Miólta a K.... Nállad bé színlette
 Magát, s minden helyen jó polczra helyhetle.
 A szegény Magyar Nyelv, mint el vetett Árva
 A feledékenység barlangjába zárva
 El hagyatott, s minden betstől meg fosztatott
 Csak nyögött, de nyilván soha sem szólhatott.
 Ez alatt a Haza, az én kedves Anyám,
 Ámbár sokszor könyves szemekkel nézett rám.
 Hogy bajomról tégyen, tőle nem lehetett
 A sok inség által szegény le veretett.
 Egyszer el jött az a régen kívánt óra,
 Hogy valaha dolga kezd fordúlni jóra.
 Én is, mint egyetlenegy kedves Leánya
 Kit a balsors eddig ide s tova hánva
 Régi keservimet kezdém felejteni
 Látván, hogy rajtam is készül segíteni.
 De alig kezdett még mellettem szóllani,
 Szavát az irigység már kész el folytatni
 A Tótság ellenem fel tátotta száját
 Keresi vesztetre minden Practicáját.
 Kerget ez a földnek leg mérgesbb fajzattya
 Nints szív benne, szómat meg sem is halgattya.
 Léphet-é már ennél a háládatlanság
 Magasabb Gráditsra? (szóllj oh! ártatlanság)
 Egy olyan Anyának emlőin nőni fel,
 Ki magzati körül mindent meg tesz, s mivel,
 Ápolgattya őket, neveli s tápláltya
 Végső falattyát is tőlök nem sajnáltya.
 Már az illy jó Anyát meg vetni s útátni
 Bosszontani s véle rútúl szembe szállni
 Nem Annyát marczongó Vipera fiaknak
 Szokása é? S Annyát meg öklelő Baknak?
 De másként ezek a föld gaz szemettyei
 Soha az Anyának igaz szülöttjei
 Nem voltak: Fattyai ezek a Hazának,
 Kiket az Egek ránk tsapásúl adának.
 Jezer-nyitzy! kinek az utóbb fél neve
 Az Haza előtt rég utálatos leve.
 Egy tenyeres talpas, szőrös, bromtas Medve,
 Ha Magyarot ölhetne tsak úgy volna kedve.
 Ezt igaz Magyaroknak vallyon ki mondaná?
 Hanem ha magát is bolondnak vallaná.
 Orrodra Furiák karikát verjenek
 Tántzolni Pokolba Plútóhoz vigyenek.
 Körültelt ördögök sorba dudállyanak
 A tántzolás közben jól meg bufollyanak.
 Misis! tsak annyival különb a társánál,
 A mennyivel különb az eb a kutyanál
 Ez is tsak egy Hetzbe való vén Tót Bika
 Ennek is nyakába kén tsak vas karika.
 Ekkor fogna szeme jobban merevülni,
 Mint mikor ellenem meg talált bődülni.
 Magyarok! szemetek ugyan hol hagyatátok
 Mikor követ helyett Bikát választátok?
 Másszor magatokat jól észbe vegyétek
 Bikátokat tsak a tsordára küldjétek,

Priletzky Ennek is tsupa Tót a neve
 Súlt bolond volt az is, ki követnek teve.
 Tám azt gondolták ott, hogy ide kaszálni
 Kell most a Tót Legény, vagy tsak kiabálni.
 Luczifer testedről arassa le szöröd
 Oszmán szalma helyett égesse meg bőröd.
 Így tanuld meg, hogy egy nagy vétek magában
 Tapodni a Haza nyelvét a Hazában.
 Egyebek is, a kik reám ugattatok
 Az említettekkel reám morgottatok,
 De kiknek nem méltó említeni neveket
 Bátran magatokra vegyétek ezeket.
 És légyen azon föld darabja átkozott,
 Melly valaha tsak egy Tótot termelt s hozott.
 Ti pedig Magyarok! igaz Testvéreim,
 A kik jól tudjátok méltó keserveim
 Ti, kiknek neveknek a későség szája
 Lészen ki hirdető hangos trombitája
 Ti, mondom, véreim! fogjátok pártomat
 Ne hagyátok tovább ügyetlen sorsomat.
 Így mind én, mind pedig szerelmes Anyátok
 S Minden igaz Magyar áldást kíván rátok.

A *mágnások* ellen is szól egy vers, »*Mentő Beszéd* melly az esküvésre kényszerített Mágnásokat, ezen helytelen kívánság alól felszabadította« czimmel. Szerzőjéül csak »egy hív Mágnás« van megnevezve. Mottoúl Juvenalishnak ezen sorai szolgálnak.

Si natura negat facit Indignatio Versum
 Qualemcumque potest.

A vers maga, melyen a gúnyos hang világosan érzik s az is jól kitűnik, hogy nem mágnás írta, így hangzik:

Képtelen kívánság, veszett igyekezet
 A ki ki gondolta, még az is vétkezett,
Minden Magyar, a ki hazánk fia s vére
Esküdjön az Haza s Nemzet hűségére.
 Hogy hogy esküdjem én egy olyan Hazának
 Hűségére, s elő mentére javának
 Melly eránt hűséges soha nem is voltam,
 Mellette soha sem, de ellene szoltam,
 Egy olyan Nemzethez hogy legyek én jó s hív
 Melly eránt mellyemben buzgón nem vér a szív.
 Mellynck Törvényeit, Nyelvét és ruháját
 Tsak olybá tartottam, mint lábom kaptzáját.
 Most ugyan kéjtelen felvettem ezeket
 De tsak hogy bé kössem az olyan szemeket,
 Kik a szabók felől oly sok jót ígérnek
 Hogy ők a ruhával szíveket is mérnek.
 Hogy tegyck én hitet olyan Törvényekre
 S hogy hogy ajánlhassam magamat ezekre
 Melyet hogy bé töltsék soha szándékomban
 Nem volt, nints, de nem is lessz akaratomban.
 Hát már én le mondjak minden jutalmakról
 Nemzetemért, ne is álmodjam azokról?
 Tsak oly Tisztségeket vállaljak magamra
 Melly céloz Hazámra, s nem az én javamra.

Tsak vald meg, láttál é olyan kívánságot,
 Melly arra kényszerít minden Mágnásságot
 Hogy keze hajoljon ezer nyolcz százakhoz
 Inkább, mint hat ezer vagy több forintokhoz.
 S ha a király egy szép kereszttel kinállja
 Hazájáért azt is mindjárt contemnállja.
 Könnyű jó Nemesek nektek így beszélni.
 Mert az olly dolgoknak betsit meg itélni
 Nem tudjátok, vagy tám nem is akarjátok,
 Irigylitek, azért tátyátok rám szátok.
 Csak lármáztok, hogy jó, s hiv Magyarok legyünk
 De ha nem lehetünk, mi arról mit tegyünk?
 Hát nem elég hogy már Magyar köntösünk is,
 Mért kívánod hogy az legyen a szívünk is.
 Tudd meg ha nem tudtad, ki mondom egészen
 Soha a kutyából szalonna nem leszén.

Több vers van már a *papok* ellen kikre a Fekete J. gróf mellett szóló versek közül is több vonatkozott. Az országgyűlés vallás-ügyi tárgyalásai s némelyeknek ezek alkalmával tanúsított magaviselete lehetett oka az ilyen erős kifakadásoknak, mint a műyeneket találhatni e versekben is.

Ilyen tárgyú versek gyűjteményünkben a következők:

In Phaffos.

1°. Vos Scortatores
Vos Potatores
Pacis Osore
Et turbatores
Vos Impostores
Quorum honores
Multo majores
Sunt uti mores.
Infulati, Praepositi
Ablegati, Capituli,
Horum chorus
Totus clerus
Primus Status
Regno datus.	3°. Vos Sessionibus
Inestis omnibus
Ut Cives Civibus
Gratos, Potentibus
Reddatis infensos
In vires honestos
Pasquillos perversos
Ut scribatis
Jam sit satis,
Quo tendatis
Scimus satis,
Ut methodo
Tam perverso
Corda juncta
Sint sejuncta.
2°. Vos terrae pondera,
Vos plebis onera
Criminum nemora,
Perdant vos Sydera,
Vos fabulatores
Vos dementatores
Idoli Cultores,
Mundi turbatores
Phaffi cuncti
Sputo uncti
Bursae juncti
Falsi Sancti
Pharisaei
Hostes mei
Atque Dei
O vos Rei.	4°. Ut illos qui modo
Partium Studio
Sectarum Odio
Omni seposito
Unanimi voto
Sentiant pro toto
Non tantum pro fūco
Vestro, atque foco
Confundere, inficere
Possunt Vestrae
Mentis atrae,
Ut contritis
Principiis
Calvinismi
Lutherismi.

- 5°. Soli imperare,
Mundo Leges dare
Jus Cleri firmare,
Acs, res convasare
Possetis temere
Inermes premere,
Salutem vendere
Errores tegere.
Ast non perget
Haec res merget
Vos, et terget,
Gratis urget
In Pasquillis
Vester Bilis
Ut Calvinis
Nunc sit finis.
- 6°. Nam si incognita
Mansisset haec secta,
Forent gentes plenae
Superstitione,
Vos Brutis peiores
Vestri pravi mores
Finxissent, et boves,
O! vos deceptores!
Gratis Vestra
Mens sinistra
Vult, ut ferra
Horum stringat,
Vel saeviat
Is, qui amat
Proximum sat.
- 7°. Transiere illa
Rudia Saccula,
In quibus Infula
Sordida Merula
Posuerat Plebem,
Populum ac Regem,
Amicum et Fratrem,
Armare invicem.
Nunc est Mundus
Sic perfectus,
Quod jam Phaffus
Non scribat Jus,
Sunt Calvini
Christiani
Cives Boni
Fratres nostri.
- 8°. Christus non premendo,
Neque saeviendo,
Mansvete, docendo
Convertit in Mundo,
Non erat illius
Character Mundanus,
Non est isthoc functus
Ullus Apostolus.
Ast Character
Phaffi, vester,
Erat semper
- Nominanter
Auctoritatem
Potestatem,
Quidditatem
Vanitatem
- 9°. Vestram evehere
Opes congerere
Honores gerere
Pulchras comprimere.
Mundum decipere,
Fabulis implere
Clerum prohibere
Missas divendere
Semper Minis,
Rogis, Armis,
Non Doctrinis
Non exemplis
Studiuerunt
Mentes vestrae,
Protestantes
Convincere.
- 10°. Non Cura Animae
Verum Pecuniae
Sunt nunc Mentes Vestrae
Plurimum obsessae.
Populus Judaeus
Non est Christianus,
Nunquam tamen Phaffus
Est illi adversus.
Est Ratio
Ambitio
Non natio
Religio
Isthaec quoque
Sacerdote
Tam potente
Quam Papistae.
- 11°. Uti consueverunt
Coloni in hac re
Quam Curam Animae
Nihil voluere
Tribuere suis
Mansvets Ministris
In Calvinis sacris;
Haec non placent Phaffis
O! Rex, O! Plebs
Biceps, Anceps,
Quicumque es,
Quod non vides
Hanc Romani —
Catholici
Mentem Cleri.
- 12°. Metuit hic valde
Quod invalescente
Calvini Dogmate
Cadet Dignitate.
Obtestor te Regem
Populum et Plebem

Ad Gallicum pedem	Quod idem
Ponamus hanc fecem.	Ajunt, volunt,
Nullam sedem	Atque agunt
Diaetalem	Stant Capilli,
His optarem,	Si Memini
Sic jam Pacem	Quod hoc eis
Exoptarem.	Sit muneris.
13°. Donec hi publicis	14°. Non darem pro Mille
Gaudent officiis.	Florenis, quod ille
Nunquam erit finis	Infamis Zsolnay
Rixis, Discordiis	Per Stephanum Vay
Non Conscientiae	Nuper in Diaeta
Ducunt hae viperae,	Exceptus est ita,
Hunc bonis privare,	Quod et decrepita
Supplicia dare	Stupebant Capita.
Qui non idem	

Paucis dixisse satis est.

(Más kézzel, újabb írással utána: et multum.)

A következő lapon ezek a feliratszerű sorok vannak:

Siste Hungare!
Hic est
Infelicis Patriae tuae Libertatis Urna
Quam
Dum Caesar Josephus
Regimine
illimitati Arbitrii accensus
tumulare voluisset,
sed
Felici rerum Conversione
jam jam
priori Vigori restituisset;
Fanaticus, intoleratusque
Clerus Venerabilis
Felicitatem Suam
in Oppressione Civium collocans,
bonorum Patriae Civium contemptu,
aliorum
propriae farinae infelici Cooperatione
sed et
Votis, Superstitione, Minis, Purgatorio, Precibus
et
Aere comparatis,
Parricida manu
nunc,
Dum eam liberam
putasti,
in perpetuum sepelit.
Exitum infelicem Patriae
deile,
Gentem Togatam
fuge
Averseris, exindeque disce,
Nihil mali in Orbe evenisse,
Cujus Sacerdos Causa non fuisset.

A 45-dik lapon egy latin című, de magyar szövegű vers kezdődik:

In Clerum Legibus, in Pacificationibus Viennensi et Linczensi fundatis
 liberum Protestantibus Religionis Exercitium admittentibus adversantem.
 Tantum Religio potuit svadere malorum. Juvenalis.

1. Világ tudja s bizonyította,
 Hogy mióta Róma áll
 S a szent Péter birodalma
 Egy Pápáról másra száll
 Minden viszontagságoknak
 A volt a nagy kút-feje
 S Európa majd mindétig
 Hit, s hadaknak mezeje,
2. Híjjában van a Tanítás
 Az Evangéliumban
 Mellyet ugyan praedikálnak
 Száz ezernyi Templomban,
 Hogy a Felebarátunkat
 Szeressük mint magunkat
 S Mindenekben teljesítsük
 Ezen szent vallásunkat.
3. Valamennyi vallás vagyion
 Üldözi egy másikat
 Spanyol ország tűzre hánnya
 Ártatlan Polgárikat,
 Ha ama nagy szent Domonkost
 Szentjeknek nem esmerik
 S hogy a Pápa csalihatatlan,
 Hinni mint ők nem merik.
4. Frantzia ország keblében
 Hugonottát nem szenved,
 Annak semmi Polgári just
 Bár melly jámbor, nem enged.
 Azért nyolczvan ezerenként
 Minden féle Mesterek
 Más országba hordozkodnak
 A hol ők is emberek.
5. Olasz ország az Istenért
 Hogy szenvedhetne az mást,
 Mint Papistát? azt úgy nézzed
 Mint Római hit iakást,
 Nagyobb része Pap, s a többi
 Lomha s szegény emberek,
 Nem keresnek boldogulást
 Ottan az Eretneknek.
6. Anglus ha nem Puritánus
 Gyalázatnak a fia
 Senkit, ha nem Lutheranus,
 Szenvedne meg Dánia,
 Nintsen ott a Pápistának
 Semmiféle reménye,
 Hol más uralkodó hitnek
 Imádatlik szekrénye.
7. Innen annyi Vér-ontások
 Számtalanul származtak,
 Mellyeket hit szaka-ások
 Majd mindétig okoztak.
 Közönséges volt a veszély,
 Csak a Pap épen maradt,
 Midőn Milliom ember veszett
 Ő nevetett az alatt.
8. A rontotta a Hazánkat
 Német királyok alatt
 Midőn Pázmán Uraméek
 Protestáns Statusokat
 Mint rá esküdt ellenségek
 Mindenképpen üldözték,
 S a legnagyobb Háborúkban
 A Hazánkat keverték.
9. Már a ki azt meg fontollya
 Melly nagy kisdedség volt az,
 Egymást tsak azért üldözni,
 Hogy valamelly Hit-szakasz
 Nem egyezett meg amazzal
 Mivel másképp veszi fel
 A hit dolgát, vagy a Pápa
 Előtt, mint ez nem térdel.
10. Hiszem ki ki szabad maga
 Lelki esmeretével,
 Nem is bírhat minden ember
 Egy embernek eszével,
 Ama nézi minden dolgot
 Maga saját szemével,
 Emez, mivel nem lát tovább
 Szerzett Pápa szemekkel.
11. Én úgy látom, hogy a Papok
 Álnok Maximájok ez,
 Melly az egész földön nékik
 Vak tiszteltet szerez,
 A felhevült országokat
 Zúr zavarba keverni
 S ezer mesterségek által
 Abból hasznokat nyerni.
12. Meg mutatják azt mostan is,
 A Diatán ökemek
 Mintha a Hasonlás Lelke
 Mászott volna beléjük,
 Hogy nem tudják munkálódni
 Azt a mit az igazság
 És egyesség hoz magával,
 Hiszem, már ez nagy gazság.
13. A Pacificatioknak
 Mind ellene mondanak,
 Mellyek már száz esztendőktől
 Fogva szentül fennállnak.
 Meg nem fontolván jól azt hogy
 Azok a mik Nemzetek
 Közt esnek, még köteleznek
 Jobban mint a Törvények.
14. Hiszem bontsuk fel hát ugyan
 Ezen kettős Frigyekeket
 Kevés idő múlva húzunk
 Mindnyájan Fegyvereket
 S vágjuk, rontjuk és üldözzük
 Egymást, mint Abderiták
 Majd nevetni fognak rajtunk
 A Papok az Ébadták.

15. Kelly fel azért, nagy Scytháknak
Nagyobb fia oh Magyar
Ne engedj, hogy ama mérges
Vesztett Római agyar
A Lelki esmératedben
Kénnye szerént piszkállyon.
S kivált képpen a Polgári
Dolgokban se turkállyon.
16. De minek is emelted fel
Legelső statusságra,
Mintha kigyó mászott volna
A nyakad csigájára,
A ki még a Lelkedet is,
Ha lehetne kiszopná,
S a legnagyobb kintsedtől is
Szabadságtól meg lopna ;
17. Mert tsakugyan azt mutatták
Magok viseletekben,
Hogy a Hazafiúságot
Ki tagadták szíveikben,
- Sem Királynak, sem Hazának
Hanem másnak szoigálnak,
Tudniillik a Pápának
Szemtelenül áldoznak.
18. Azért hijjában szólsz nékik
A Haza köz-javáról
Avagy annak romlott sorsa
Orvoslása módjáról,
Ők csak arra figyeimeznek
Hogy a jövedelmeket
És a Pápát meg ne sértsék
19. Nvezhetném mindazokat
Kik illy forma madarak ;
De most egyszer hagyok békét
Mert kis jobbúlást várok.
De mihelyt csak legkisebbet
Tesznek, meddig tsak birom
A Pennámat, nevek szerént
Ökemeket le írom.
Paucis multa dixisse sat est.

Curiosa Metamorphosis Statuae Pasquini.

Midőn még a Pogány Róma virágozott
Idegen Istennek a mikor áldozott,
Akkor Pasquinusnak benne volt Lakása
Kinek irtóztató volt rágalmazása.
Úgy hogy a kit egyszer fel vett pennájára,
Meg motskolta azt úgy világ hallattára,
Hogy vagy oda hagyta a Római rangot,
Avagy a városban bújdosott, lappangott.
De minek utána Pasquin az átkozott
Róma öröme már meg halálozott,
Emelt néki Róma egy márvány oszlopot,
(Melly talán már le dűlt, vagy igen meg kopott)
A végre hogy a kit éltében motskola,
S a ki ellen ártó beszédet kohola,
Őt halála után átkozva említse
S mind azon motskokat rá vissza térítse.
Azután szokásba ment idő jártával,
Ha ki mást meg akart motskolni pennával,
Rágalmazásait Papirosra tette
S a midőn azt senki észre nem vehette,
Vagy szeggel e tsúnya Oszlopra szegezte,
Vagy pedig más módon reá csiríezte,
Hogy azt motskolhassa Világ hallattára
A ki ő nékie volt bosszúságára.
De Urak, halljunk szót, mi esett Rómában,
El szökött az Oszlop fekete ruhában
És tudja K... anyja annyi Papságokat
Szerzett, majd ki dűlytik a magyar falakat,
És már a motskoló tsúnya beszédek
Nem rájuk ragasztva láttátok ezeket.
Az Ördög nyelvvel is segíti feletté
Halgasd tsak miket mond az eb teremtetten.
Száját valamint tsak lehet úgy fel tátya
Nagy teli torokkal ceket kiáltya.
Hazafiak ! néktek nem jó az egyesség,

Hidjétek el köztünk rossz lesz a békesség.
 Ne szenvedjétek el a Kálvénystákat.
 Hajtsátok ki őket az ilyen attákat.
 Kergessétek ki a Lutheranusokat,
 Nem vesszük mi nekik itt semmi hasznokat,
 Ők úgy élnek mint a Herék országunkban
 Semmit sem adóznak szent Papi zsákunkban,
 Sőt olly szabadságot akarnak magoknak,
 Mint nekünk van, hogy hogy adnátok azokat?
 Ezt ugyan ők ki nem fejezik ekképpen
 De a kinek tsak az esze vagy on épen
 Minden beszédjéből egy két szót ha ki lop,
 Meg láttya mit akar e fekete Oszlop.
 Ezek az Oszlopok veszedelmesebbek
 Mint maga Pasquinus, még sérelmesebbek.
 Mert amaz tsak egyes embert károsítá
 Rágalmazásával tsak egyet pusztíta,
 De ez egy Hazának jár veszedelmére,
 Motskos beszédjével be hat veséjére.
 Azt mondja, hogy az ő Lelki esmereti
 Aztat tellyességgel el nem szenvedheti,
 Hogy egyik Hazafi a más Hazafival
 Éllyen mint Atyafi Testvér Atyafival.
 Rossz Lelki esméret az ollyan mondhatom,
 A mellyben az nem fér (nagyon tsudálhatom)
 Mellyet mind az Isten Törvényi dictálnak,
 Mind a természeti okosságban állnak.
 Csuda Lélek lehet az illy embereknek
 Mestere, a mellyben ezek nem férhetnek.
 Az illyennek vagy nem lehet esze helytén,
 Vagy már mind kirepült a feje tetején.
 Bolond volt, a ki a Státus közé vette,
 Katédra a helyed, K... teremtettc.
 Bár tsak az Isten még aztat megengedné,
 Kedves hazám veied ez jót cselekedné,
 Hogy ezen fekete Pasquin Maradéki,
 Mellyek a Pokolnak mérges akadéki
 Márvány oszlopokká el változhatnak
 Így nem lenne semmi baja a hazának.
 Akkor leg elsőben rá vetném fejemet,
 Hogy fel ragasztanám e tsekély verscmet.

A magyar koronáról is szól két vers. Egyiket, mivel rövidebb,
 egészen közlöm; de a másiktól csak egy pár versszakot mutatok be,
 minthogy kivált rövidebb sorokból álló része meglehetősen erőltetett.

A rövidebb így hangzik:

Szent és Apostoli Angyali Korona,
 Veled ragyog immár szent Sigmond kápolna,
 Örül, tapsol Buda, s vele Pannónia
 De a Porta rémül és Ottomannia.
 Mert magyarok karja, s azoké lessz kardja
 Dönt, omlaszt és szalaszt, Török azt jól tudja.

A másiknak czíme: »*Nemes Magyar Haza örömére.*« Jobb vers-
 szakai a következők:

Nemzetem ébredjél, zöld koszorút kötözz,
Valamerre fordúlsz, vig örömet öntözz,
Magyar módra pennád s nyelvéd szerént költözz
Nemes Magyar véred köntössébe öltözz.

Úgy virít Hajnalod két fényes csillagja,
S úgy nyílik Tavaszod szebb bimbós Rózsája.
Mutattya Hazánknak tündöklő példája
Hogy boldogul ősink minden unokája

Üdvöz légy tehát már Angyal korona,
Kit vissza térített Mária Patrona
Magyarok Asszonya, ditsősséges Tornya,
Legyél Magyaridnak fő Vezére s Anyja.¹

Közlő: IMRE LAJOS.

JÁSZAY PÁL NAPLÓJA.

— Harmadik közlemény. —

25. Csütörtök. Reggel 6-kor felkelvén B. Pistával elmentünk a Samu öcséséhez; a hol volt már akkor K. Kalmán is. Innét elmenvén Fáy Ábrishoz s Recskyékhez búcsúzni, kevés idő múlva visszatértem, s K. Kalmán elbeszélvén, hogy Zsoldos Feri télen valamely kemény hideg napon a havat a tokaji házokról lehányatni — kényszerülvén 6 emberrel, egy egész télen nem fűlt szobát reájok fűtetvén, mind a 6 ember megholt, a mint ő Mudránytól hallotta. 8-kor megindultunk s 12-re haza értünk Mikóházára. 2—3-ig írtunk egy a marhadög iránt jött igen hosszú consilium rendelését. 3—6-ig Samuval aludtunk. 8—11-ig megint írtuk ugyanazt. 11—1 f. 1-ig a jegyzéseimet írtam. Igen ködös hives idő volt. Legelőször láttam ez idén golyákat és gémekeket a Néma hegy alatt.

26. Péntek. 8—11-ig ugyanazt írtuk megint a mit tegnap. 11-kor azokat levivén, a V. Ispán megint más currentálni valókat adott, a melyeket alig hogy leírtuk, délután 3 órára nekem ismét azokat, a melyeket leírtunk, különös protocullumba hagyott foglalni. A protocullumot 4-re elvégezvén, levittem, s a mostani újságot elkértem a V. Ispántól olvasni. 4—6-ig a szőzacsokót kötöttem, 7—8-ig újságot, 8—10-ig egy kis könyvet olvastam, melynek e volt a titulussa: »Licet-ne episcopis et presbiteris catholicis relictis suis cathedris ac ecclesiis in diaetis et aliis regni dicasteriis in politica negotia se se inmiscere?» Egész nap borult idő s kemény felszél volt; délután hó is esett.

27. Szombat. Reggel 8—10-ig szarut metszettem, 10—12-ig hímet vakartam. 12¹/₂-ig írtunk B. Samuval és expediáltunk a sz. bírák-

¹ Végül még egy darabot mutatok be a 39. lapról, »*Pater Noster Dia-*
taliter recitandum» czímmel, mely így hangzik: Pater Zsolnay Veszprimiensis,
qui es Vigilans in Circulis, splendeat Crux tua, plus quam potiorum Praecla-
torum mutua, adveniat Dioecesis, atque Voluntas Tua, sicut in Austria, et Buda,
pari ratione, da Nobis Pacem Leopoldo 2 de et dimitte frivolis debita illa, quibus
vexatur Nobilis gens Hungara, et ne Nos inducas in Intressentiam, sed libera
nos ab illa, Amen.

nak, 2—3-ig a nemesi bizonyság levelünket írtam, 4—6-ig a szörzacsskót kötöttem. 8—9-ig *Thököly életét írtam*; 9—10-ig just olvastam. 3—4-ig a pinczében bort húztunk le Józival. Borult felszeles idő volt. Délután néha néha a nap is kisütött.

28. *Vasárnap.* 8—9-ig a *Gróf Thököly életét írtam*. 9—10-ig szarut metszettem, 11—12-ig diplomákat olvastam; délután 2—4-ig a nemesi bizonyság levelünket írtam, 4—6-ig a szörzacsskót kötöttem. 6—7-ig az 1790-ki országgyűlésen történt dolgoknak leírását olvastam; valamint vacsora után is egész 2 f. 11-ig. A vacsoránál hallottam a V. Ispántól, hogy Gróf Teleky József szabolcsi főispánná lett, és hogy Báró Eötvösné Kassára fog jönni lakni. B. Samu reggel egy kutyát megölt. 10—11-ig himest vakartam. Egész nap borult s esős idő volt.

29. *Hétfőn.* Reggel 7—9-ig just olvastam, 10—11-ig a szarut metszettem, 11—12-ig Ovidiust olvastam, és kívül a kertben járkáltam. Délután 2-ig az 1790-ki diaetális actákat olvastam. 2—4-ig Katinak formát csináltam, 4—5-ig himest vakartam, 5—7-ig S. Józival kívül járkáltunk, s a vizet és a víz mellett marakodó kutyákat néztük. 7—8 $\frac{1}{2}$ -ig Ovidiust olvastam, 10—12-ig Vadnay Bertának, 12—1-ig Gróf Teleky Laczinak levelet írtam. V. Bertától levelet kaptam. A V. Ispánné a pinczében által fázván, délben rosszúl volt. Igen szép tiszta meleg idő, s olyan nagy olvadás volt, hogy a Bozsva még annyira mint ma az idén meg nem áradt.

30. *Kedden.* 9-kor keltünk fel, 9—10-ig himest vakartam, 10—11-ig az 1790-ki országgyűlés actáit olvastam. 11 $\frac{1}{2}$ -ig a méhesben voltam, 11 $\frac{1}{2}$ -kor Vadnay Berta ide jött, itt mulatott egész 4-ig; akkor elindult Patakra a Fáy fiúkért s Józsit is el vitte magával. 4—5-ig megint a diaetális actákat olvastam, valamint vacsora után is egész 10 $\frac{1}{2}$ -ig. Samuval megint összeviharagudtam, mert az ebédnél a sódaros tészta német neve előhozódván, s nekem ő lassan azt sügván, hogy ő még azt eddig nem tudta; én kérdezőleg ennyit mondtam, hogy: nem? A melyre ő mérgesen azt felelte, hogy nem érdemlem, hogy hozzám szóljon. A V. Ispán a vacsoránál sok tréfaságokat beszélt. Igen szép meleg idő, s nagy olvadás volt, de száraz felszél is fújt.

31. *Szerdán.* 11-ig mindig a diaetális aktákat olvastam, 11-kor Vadnay Berta S. Józival megérkezett, s itt mulatott 2 óráig. Rátkay Páltól levelet kaptam, melyben írja, hogy a mult héten Szántón levén, az anyám a V. Ispánnénak egy néhány hiacint gyökereket küldött általa, a melyeket ő is az általadás végett nekem által küldött, a czimerünkkel együtt. Ezen levél után az atyámtól is kaptam egyet, a melyet Józsiék hoztak el magokkal Patakról. 2—3-ig Samu kimenvén lovagolni, Józival szerelmes históriánkat beszélgeténk. 3—4-ig himest vakartam és festegettem, 4—5-ig a d. a. olvastam, 5—6-ig a kertben járkáltam, 6-kor bementem a V. Ispánnéhoz, s a reggel a V. Ispánnénak rosszúl léte miatt által nem adattathatott virággyökereket által adtam, a melyeket ő igen nagy örömmel és köszönettel elfogadván, azonnal nagy szorgalommal elülttetett. 6 $\frac{1}{2}$ -ig ennek szemlélésével mulattattam magam. 7—8-ig, valamint 9—10-ig is a d. a.-t olvastam. Rosszúl éreztem

magam egész nap. Estve S. Józssival verebészni voltunk, de egyet sem fogtunk. Az idő délig borult, délután pedig igen szép, s nagy olvasdás volt.

Április 1. Csütörtök. Reggel felkevéen, sokat neveltünk Jankón a kályhafűtőn, a kivel a szobalcányok az áprilist megjáratták. Samunak különös jókedve volt, s igen nyájasan kezdett hozzám beszélni, s mind a hárman el mentünk a víz mellé járkálni s beszélgetni pipázva. Onnan visszajövéen, a patvaria ablakát kinyitottuk s onnan néztük az udvaron mosó asszonyokat; azután Samu a szappan buborékokkal játszó kis Laczikával maga maradván a szobában, mi Józssival kimentünk a kertbe, s a méhes előtt olvasgattunk 11-ig. Akkor eljött Samuért Nagyfaluból a szekér, a mely Samut reményünk felett nagy szomorúságunkra végképen haza vinné. 11-ig a kertben járkáltunk mind a hárman, s Fáy Ábrissnak levelet írtam. Ebéd után — minekutána Samu elpakolt, én a formát és a zsinórkötő fát a Katinak leendő általadás végett Samunak általadtam, egymástól csókolások között, egyszer s másszor érezett kedvetlenségeinkről bocsánatot kértünk volna, 2 óra tájban elvált tőlünk szegény Samu barátunk. Szomorúságom enyhítésére Józssival kimentünk a kertbe, s ott a kis Laczikával játszadoztam 4-ig. 4—5-ig holmit rendbe szedtünk, 5—7-ig olvastam, 7—8-ig beszélgettünk. Vacsoránál ültünkben érkezett Bencsik a kommisszárius F. Németiből. 9¹/₂-ig az asztalnál beszélgettünk. Igen szép tiszta s meleg idő volt. A hó nagyobb részint már mind el ment. A huszár beszélte, hogy Kassára jártában Zsujtánál már szántókat látott.

2. Péntek. Egész 12-ig mindég az 1790-ki diaetalis aktákat olvastam; 12—1-ig a kertben járkáltunk, s a patvaria oldalán egy faragott kövön ezen szavakat fedeztük fel: »Magnificat anima mea Dominum.« A Commissarius a patvarián hálván, reggel el ment. Délután 2—4-ig a nemesi bizonyosságlevelünket, 4—6-ig pedig Józssival együtt a Consiliumra írtam s paráltam; 6—8-ig valamint 9—10¹/₂-ig is diplomákat olvasgattam. Délig változó borongós, délután igen szép tiszta meleg idő volt.

3. Szombat. 10-ig a pinczébe a borokat töltöttem; 12-ig, valamint délután 6, és vacsora után is 11-ig Szirmayt olvasgattam, 6—7-ig a kertben járkáltam. A V. Ispán elküldötte a kis fiaért Kassára a szekeret, a mely a nagy víz által elszaggatott zsadányi és nádásdi hidak miatt H. Németinek kénytelenítettett menni. Borongós meleg idő volt; egy néhány izben az eső elkezdett esni.

4. Vasárnap. 10—12-ig a kertbe Szirmayt olvastam; délután 1—2¹/₂-ig ugyanazt csináltam, 3—5-ig a nemesi bizonyosságlevelünket írtam, 5—6-ig a kertben járkáltunk s beszélgettünk Józssival, 6—7¹/₂-ig Józsi Szirmayt olvasta, én pedig hallgattam. 8—9-ig B. Samunak levelet írtam. Vacsoránál semmit sem ettem, mert a fejem nagyon fájt. A V. Ispán említette, hogy Gróf Csáky Jánosné már válaszolt a levelére, s nem magyar lelkéhez, hanem terhelt állapotához képest 30 V. ftokat ajánlott a theatrálistákra. Egész nap igen szép tiszta meleg idő volt; a föld száradni kezdett. Meleg alszél is fújt.

5. Hétfő. 11-ig Józsi Szirmayt olvasta fentszóval, én pedig

hallgattam, 11—12-ig expediáltunk, 12-kor érkezett Szobonya Ábris Kassáról; a kinek patvaristája hozzánk feljövén 1-ig azzal beszélgettünk, valamint 2—3-ig is. 3-kor elmentek; 3—4-ig megint irtunk. 4—5-ig pecsételtem, 5-kor jöttek haza a kis fiúk Kassáról. 5—6 $\frac{1}{2}$ -ig az Instruktossal beszélgettünk. 6 $\frac{1}{2}$ —8 $\frac{1}{2}$ -ig egy transmissionale mandatumot paríaltunk. 9—10-ig ismét beszélgettünk. Egész nap borult idő volt. 5 $\frac{1}{2}$ -kor az eső nagy szemekkel elkezdett esni, s nagy zivataros széllel esett egész este.

6. *Kedden.* Délig mindég Szirmayt olvastam, valamint délután is 3-ig. 3-kor véletlen belépett Kazinczy Laczi, vele beszélgettünk egész 7-ig. 7—7 $\frac{1}{2}$ -ig az ablakból néztük, mint ugratta a lovát a mezőn. Vacsoraig danolgtattunk, vacsora után 10-ig ismét Szirmayt olvastam. Egész délután 3-ig igen szép idő volt, akkor elborult; hajnalba hó is esett.

7. *Szerdán.* 8—9-ig Szirmayt olvastam. 9—11-ig beszélgettünk. 11—1-ig himest vakartam, el is végeztem. Ebéden itt volt az öreg Botka. Ebéd után 3-kor igéretünk szerint S. Józival által mentünk Regmeczre, ott mulattunk 6-ig. 6—8-ig a mezőn járkáltunk Laczival. 8-kor haza jöttünk; de minthogy már a vacsoránál ültek, vacsorálni le nem mentünk. 9-kor lementem a V. Ispánhoz kéredzkedni; minthogy fel tett célunk volt S. Józival, hogy Szántóra; onnan pedig az ünnepekre Nagy-Faluba megyünk; de a V. Ispán nagy bosszúságomra el nem eresztett, azt felelvén, hogy: »most nem lehet.« 9—11-ig B. Samunak levelet írtunk mind a ketten. Reggel szép idő volt, délbe elborult, délután 3—5-ig megint szép idő volt, 5-kor megint elborult 5—6-ig eső esett.

8. *Csütörtök.* Tegnap láttam legelőször szántani a mikóházin. Estve egész 12-ig nem tudtam aludni, ma reggel 8—12-ig mindég a kertben olvastam az 1790-ki országgyűlésből aktákat. Délután egész 4-ig mind a hárman intimumokat másoltunk, 10-ig pedig protocullumot csináltam; mivel a V. Ispán azt mondta, hogy ünnep után particuláris gyűlés fog tartatni. Ma hallottam legelőször békát szállani. A hó már a hegyekről is el ment. Igen szép meleg idő volt, egy kevés napkeleti szél is fújt. A fűtést ma elhagytuk. A méheket is láttam már hordani.

9. *N. Péntek.* 8—9-ig a kertben járkáltam, 9—1-ig a protocullumot irtam. Templomba nem mentem, mert nem volt hogy menni. S. Józsi a Kosiba lován által volt Alsó-Regmeczre. Délbe a V. Ispán nagyon beteg volt a kólikában, nem is ebédelt s egész délután feküdt. Délután 2—3-ig a kertben járkáltam, 3—4-ig olvastam. 4—6-ig a protocullumot irtam, el is végeztem. S. Józsi és Komjáthy az alatt tudtom nélkül A. Regmeczen voltak. 8—10-ig ismét olvastam az 1790-ki diaetalis aktákat. Délig a nap sütött ugyan, de hives napkeleti szél fújt; délután elborult. 7 óra tájba az eső elkezdett esni.

10. *Szombat.* Délig és délután 3 óráig az expediálni valókat protoculláltam. A pataki legátus 11-kor ide jött, itt is ebédelt. Nekem Patay Jancsától egy levelet hozott; a huszár is hozott Kassáról V. Bertától egy levelet. Délután K. Laczi Emillel együtt által jött, s itt mulatott alkonyodtig. Nekem egy ládácska festéket hozott ajándékba. A S. Józsi

keze fejét a ló nagyon megrugta. Délig borult, délután igen szép meleg idő volt. Estve igen nagy villámlás s zengés volt napnyugot felé. 9 óra tájba az eső is elkezdett esni.

11. Vasárnap Délig beszélgettünk. Délután himest vakartam. Estve Patay Jancsinak levelet írtam. Egész nap az eső esett, s borult hives idő volt.

12. Hétfőn. 9-ig himest vakartam; 9-kor a V. Ispán lehivatott. A regmeczi pap eljövén, úri sz.-vacsorával éltünk, 12-ig megint himest vakartam, 12—1-ig a kertben járkáltam; a V. Ispán is ott volt. Délbe a himeseket levittem, egyiket Menszárosnénak, a másikat a V. Ispánnénak adtam s nagy dicséreteket kaptam érte. Délután ismét a P. Jancsi levelét írtam 5-ig. 5—6-ig a kertben S. Józsiával a parasztlányokat néztük, hogy játszódtak, 7—8-ig danolgattunk. A vacsoránál a Martinovich összecsküvéséről folyt a discurs. Ma láttam legelőször ez idén mezei virágot. Egész nap nagyon szép meleg idő volt, hanem 4 óra tájba egy kevés eső is esett.

13. Kedd. 10—12-ig és 1—4-ig diaetalis aktákat, 4—7-ig Ladvoat Historiai Lexiconját olvastam. Vacsora után 11-ig az öcsémnek, Fáy Ábrissnak, Bekény Pistának és Papp Daninak leveleket írtam. Egész nap borult hives idő volt; délután 1—4-ig az eső jóformán esett.

14. Szerda. 11-ig egy kosárkát mettszettem, 8—9-ig Schwartzert olvastam; 11—12-ig a méhesben, délután pedig Regmeczen voltam Komjáthyval. Vacsora után egy ügyvédvalló levelet pecsételtem és az atyámnak levelet írtam. A V. Ispán megmondta, hogy holnap Kassára megyünk kis gyűlésre. Egész nap szép tiszta idő volt; délután ugyan elborult s másutt jóformán esett is az eső, de Mikóházán csak szemezett. Estve felé szél is támadt.

15. Csütörtök. Reggel 5-kor felkelvén, az Instuktorral egy szekeren elindultunk Kassára. A kis fiúk a V. Ispánnal jöttek a wurston. 10-re Telki Bányára érvén, 11-ig a papnál mulattunk; 11-kor a V. Ispán is megérkezett, 12-ig ott ebédtünk. T. Bányáról kiindulván, Bárczay Mihályt, H. Németinél pedig Zombory urat találtuk. 6-ra bcértünk. Kassára. Délig borult s lassú esős, délután tiszta ugyan, de hideg felszeles idő volt; az útunk nagyon rossz volt. Színán a Komjáthy apjához is be voltunk.

16. Péntek. 10-ig pecsételtem, 11-ig a promenádon voltam; ott véletlen Vendégi Lajossal és Kandó Kálmánnal találkoztam össze. 11—12-ig a Puky Instruktoránál voltam. Délután hozzám jöttek 2-kor: Vendégi Lajos, Gergelyi és Zoltán. Együtt elmentünk a promenádra. 3-kor Kálmán is odajött. 5-ig ott sétálgattunk, 5—6-ig idehaza, 6—7-ig ismét a promenádon voltam, 9-kor a lőcsei házhoz mentem, a hová Kálmán is ígérete szerint eljövén, 10-ig ott beszélgettünk. Beszélte a többek között azt, hogy N. Faluban létekor 3 leánynak lett titoknokja u. m. Mudrány Czilinek, Sebes Rózsának és Bekény Katinak. Czili meg vallotta neki, hogy ő Básthy Barnába nagyon szerelmes, s kérte hogy jelentse ki neki valahogy szép színnel. Sebes Rózsa igen beleszeretett Kálmánba, több csókokat kapott tőle; eljövetelekor pedig a hajából egy darabot

levágván neki adta ezen szavakkal: »tegye el ezt édes Kandóm, s emlékezzék meg rólam, a ki magába véghetetlen szerelmes« B. Kati pedig ezeket mondotta neki: »én először B. Samuba voltam szerelmes; de ő nem tudom miért, miért nem felhagyván velem; azután Ragályi Maxi kezdett tetszeni, de ő reá is sok rosszat hallván, s látván, hogy nem a legjobb szívvvel viseltetik hozzám, vele is felhagytam; a harmadikat pedig mint-hogy már most el nem beszélhetem, majd megmondom holnap reggel.« De akkor el nem mehetvén hozzá, abban maradt. Tiszta szép idő volt.

17. *Szombat.* A mint felöltöztem, a V. Ispán elküldött Terheshez a kálvínista paphoz, hogy 9 órára hívjam meg kis gyűlésre és ebédre. A honnan haza jövén, a hivatalos levelet extrahálván, bepecsételtem. Odajött az ifjabb Bárczay Ferencz úr is; ő mondta, hogy a László bátyám fia be állt katonának. Délig gyűlésben voltam; délután 3-kor Horváth a szabó hozzám jövén 5 frtot kifizettem neki, 4-kor pedig Vendégi Lajos jött hozzám, a kivel együtt elmenvén a kávéházba, ott a részeses Dengelegin igen sokat nevtünk. 6-kor haza mentem. Vacsora után 10-ig másolatot írtam. Reggel szép tiszta, délután borult idő volt. Eső is esett.

18. *Vasárnap.* 10-ig extraháltam egy hivatalos levelet s pecsételtem. 10-kor megindultunk a V. Ispánnal Kassáról. Ebédre Bárczára mentünk. Ott volt Bárczay Tamás és a pap is ebéden. Az öreg Bárczay Dániel igen nagy szívesseget mutatott hozzám, mondta, hogy jó híremet hallotta, s még kávé is maga csinált nekem. 2-kor elindultunk. Kenyheczen bementünk Kornizsékhoz. Láttam a szép Miczit is, de ekkor bágyadtan nézett ki; mert a mint maga mondotta, aludt délután. Tornyos-Németibe, addig míg lovat váltottunk, beszállottunk a Comáromy Sámuel házába; onnat 6-kor kiindulván $8\frac{1}{2}$ -re Zsujtára értünk, a hol Zsujtay Krisztina asszonyhoz szállottunk, mint akinek részére más napra repositionális terminus volt téve. Az úton a Fáy András meséit olvastam. Egész 12 óráig felbeszélgettünk a V. Ispánnal s egy Simonyi nevű prókátorral. Reggel tiszta, de alszeles idő után borult idő volt, az eső is esett, de este felé ismét kiderült.

19. *Hétfőn.* 6-kor felkeltünk, 7-kor oda jött Karsa Mihály és Rátkay, 8-kor Puky, 9-kor a Sz. bíró Bodnár Lajos és minthogy a repositioból semmi sem lett, a helyszínére a vizek miatt ki nem mehetvén, elmentem Vadnay Bertához s véle együtt járkáltunk alá s fel az utcán. Ekkor mondta, hogy a mult héten Zemplénben levén valami J. Kati nevű lányba szeretett. 10-kor kiindultunk, $11\frac{1}{2}$ -re T. Bányára értünk; 1-ig ott mulattunk oda jött a k. pap és Geczik az Jngsenőr a praktikansával; 1-kor tovább mentünk minden ebéd nélkül. A t. bányai parton találkoztunk Bárczay Mihálylyal, A király kútnál csak a kocsiban sódaroztunk. 4-re haza értünk. K. Laczit itt találtam, itt mulatott 7-ig; akkor hazakisértük. S. Józsit nagyon hívta magával más napra Olasziba, de az öreg úr nem akarta elereszteni. Igen jó meleg idő volt.

20. *Kedd.* 8—9-ig Schwartnert olvastam 9—10-ig két zsidónak útlevelet írtam, 10—11-ig kosárkát metszettem. 11—12-ig ismét Schwartnert olvastam, 2—4-ig a jegyzéseimet írtam, 4—6-ig ismét

olvastam. Vacsora után 10-ig a Fáy András meséit olvastam. Egész nap esett az eső s a Bozsva annyira megáradt, hogy a V. Ispán azt mondotta, hogy még nem emlékezik, hogy ilyen nagy lett volna.

21. Szerda. 9—10-ig a *Thököly életét irtam*, 10—11-ig a kis kosárkát metszettem; délután 1—2-ig két zsidónak úti levelet, 2—4-ig a nemesi bizonyosságlevelünket irtam, estve 11-ig a Fáy András meséit olvastam. S. Józsi ki volt puskával a hegyekbe, s ott a mint mondotta, a Kati nevét egy sziklára felmetszette. Egész nap szép idő volt. Délután ugyan nagy fekete ború jött, de minden eső nélkül el ment.

22. Csütörtök. 9—11-ig a *Thököly életét irtam*; 11—12-ig a kosárkát metszettem. Délután 2-ig a protocullumot irtam. 2-kor kimentünk Józsival puskával a hegyekbe, s mindaddig mentünk előbb-előbb, míg csak azon csúcsra nem értünk, a honnan a nagyfalusi kedves tájékat a tokaji és szabolcsi tájékkal együtt a legnagyobb gyönyörűséggel be nem láhattuk. Ott megállapodván, s egy keveset bámulván a mindenfelé elterjedett nagy árvizet, egy pár örömlövést tettünk, melyet a számtalan hegy bércek núszzorosan adtak vissza. 5-kor meg indultunk vissza, s ibolya szedések között értünk haza. 7-re a pinczék mellett egy pár verebet lőttünk. Vacsorán nálunk volt a lasztóczi k. káplán a kivel egész 11¹/₂-ig beszélgettünk. A diplomákat mutattam neki melyekbe igen nagy kedvét lelte. Egész nap szép idő volt. Estve felé ugyan borult s Tokaj felé az eső is esett. Ez idén legelőször izzadtam meg, s legelőször láttam fecskét, noha S. Józsi már 1 ső áprilisban látott.

23. Péntek. 9—10-ig a *Thököly életét irtam*; 10—11¹/₂-ig Kazinczy Laczi nálunk volt; nekem egy levelet hozott, a melyet maga irt ugyan de el nem küldhetett. 1-ig a kosárkát metszettem. Délután mindjárt Regmeczre mentünk; ott mulattunk 6-ig. Bárczay Miksa is oda jött 5 óra tájba. Vacsoránál beszélte a V. Ispán a Kazinczy József testvéreinek ú. m. Ferencznek, Dénesnek, Miklósnak, Krajniknének és Dercsényinének különös voltokat. Estve 9—11-ig a Fáy András meséit olvastam. Egész nap borult esős idő volt.

24. Szombat. 9—10-ig a *Thököly életét irtam*. 10—1-ig a kosárkát metszettem. 2—4-ig a diactalis actákat olvastam, 4—6-ig a nemesi bizonyosságlevelünket irtam; 9—11-ig a Fáy András meséit olvastam; 5-kor Kazinczy Laczi is által jött, de csak kevés ideig mulatott. Egész nap borongos idő volt.

25. Vasárnap. 9-kor a deresen elindultam templomba F.-Regeczre; de későn menvén, visszatértem s egy darabig lovagoltam. Vissza jövet Bárczay Misut láláltam; s véle együtt haza jöttem. 11-ig a patvarián mulatott, minthogy a V. Ispánék is templomba voltak. 12-kor jött Bukky a herczeg inspectorja a fiskálissal Szabó Károlylyal, 12—1-ig a kosárkát metszettem, el is végeztem. 3-kor Regmeczre mentünk S. Józsival, K. Laczit épen az útban találtuk, mert a szülei mentek Mikóházára. 4-kor oda jött Rhédey Laczi; 6-ig ott mulatott; 6-kor jöttek haza Kazinczyék. Málinak a kosárkát által adtam, s nem kevés dícséretet kaptam érte, kivált az öreg úrtól. 6¹/₂-ig Heregnénál mulattunk, 7-kor haza jöttünk, 7—9-ig Józsival mászkáltunk, 10—11-ig Fáy

Andrást olvastam. Szép tiszta idő volt, hanem délután egy keveset az eső kezdet szemezni.

26. *Hétfő.* 8—9-ig az ablakban néztem a lovat, hogy kordázatták. 9—10-ig a *Thököly életét irtam.* 10—12-ig diaetális actákat olvastam. 1—4-ig diplomákat olvastam, 4—6-ig Józsival just tanulunk. 6—10-ig a menstrualis tabellákat expediáltuk, 10—11-ig Fáy Andrást olvastam. Egész nap borult hives idő volt, az eső is szemezett, estve felé igen nagy fel szél támadt.

27. *Kedd.* 9—12-ig a *Thököly életét irtam.* 1—3-ig a méhesben voltunk Józsival. 3—4-ig egy bizonyos írást olvastam. 4-kor ide jött K. Laczi, itt mulatott 7-ig. B. Samutól levelet kaptam, melyen igen nagy volt az örömem, minthogy nagyon interessnt dolgokról ír benne. Egész nap igen nagy fel szél fújt, estve felé cállt. Egyéberánt szép tiszta napfény, de hives idő volt.

28. *Szerda.* 8—9-ig a concursualis processusról olvastam. 9—11-ig a *Thököly életét irtam.* 11-kor feljött a Menszárosné szobaleánya, annak a varrása szegletire egypár kis formát rajzoltam. 11—12-ig M. ország geográfiáját olvastam. Délután 1—3-ig Diplomatikát olvastam. 3-kor a szolgáló fel jött, a kondásné konvenziójába 3 iczeze söt beléírtam. Józsi kiment puskázni. 5-kor a V. Ispán haza jött Pelejtérőit; engem Regina által lehivatott. 5—6-ig gabonát mértem. 6—7-ig Józsival just tanulunk. Délbe már épen ebédkor érkezett az öreg Botka; ő mondta, hogy a Bodroglközön 35 falu egészen vízben van. A minap Rédey Laczi a Sz. bíró is említette, hogy már csak az ő járása 1200 kenyeret küldött a Bodroglközre. 9—10-ig Józsi fentszóval olvasta az egri ütközetet. Egész nap igen nagy hives felszél fújt. Egyéberánt tiszta idő volt.

29. *Csütörtök.* 9—12-ig a *Thököly életét irtam,* délután 1—5-ig hivatalos leveleket prothoculláltam. Józsi 2-kor elment Alsó-Regmeczre, s késő jövőn haza, vacsora nélkül maradt. 5—6-ig egy bizonyos írást, 6—7-ig a jegyzéseimet olvastam. Máli S. Józsitól elküldötte a Stambuchját, hogy ígéretem szerint fessek bele. 8—9-ig azt nézegettük. 9—10-ig a concursualis processusról olvastam. Egész nap hives felszél fújt. Egyéberánt tiszta idő volt.

30. *Péntek.* 9—11-ig a katonák dolgába jött consilium intimatumát adtuk ki a 4 fő sz. bírának. 11—12-ig a kertben Ovidiust olvastam. Délután 1—3-ig egy a consiliumra menő Sós Nótárius által rossz magyarsággal írt felírást; 3—4-ig a sz. bírának titulussait az intimatumnak mi végre leendő kiadattatását írtuk. 4-kor S. Józsi elment Regmeczre, minthogy Laczi is itt volt vagy fél fertályig; én pedig 5-ig pecsételtem. 5-kor által mentem Regmeczre, 7-ig ott beszélgettünk az öreg úrral. Ekkor mondotta, hogy Szirmay Antal ezzel végezte be egy könyvét: *hogy ha minden álm valósággá lenne, Kassán egy professor be sok lányé lenne. A kassai akkori juris professort pedig Farknak hívták.* A könyvet is mutatta. Estve 9—10-ig Schwartner Diplomatikáját olvastam. Felszél fújt s tiszta idő volt.

Május 1. *Szombat.* Reggel 8—9-ig a kertben járkáltam, mint-

hogy Kazinczy Laczit vártuk; hanem a nélkül, hogy be jött volna, elment Korlátra, 9—12-ig ugyancsak a kertben Schwartznert olvastam. Ebéden Kormos az esküdt volt itt az atyjával. Ebéd után 4-ig a Consiliumra irtam, 4—5 $\frac{1}{2}$ -ig pedig a nemesi biznyságlevelünket; 5 $\frac{1}{2}$ —7-ig újságokat olvastam, 7—8-ig a kertben pipáztattam, 9—10-ig Kapczynak, Fáy Ábristnak és Bandinak levelet irtam. Igen szép meleg idő volt.

2. Vasárnap. 10—12-ig a templomban voltunk mindnyájan. Délután 2—4-ig a Schwartznert olvastam, 4—6-ig a nemesi biznyságlevelünket irtam, 6—8-ig a kis Laczikával játszottam és az ispánnal a Nagyfalusiakról, s a Bekény Benus lakadalmáról beszélgettünk. S. Józsi a »Sárga csizmás Miska« nótát húztában úgy elkeseredett, hogy a hegedűjét úgy a falhoz vágta, hogy mindjárt össze tört. Vacsora után 12-ig Virgiliust olvastam. Egész nap igen meleg volt, de délután nagy borulat, menydörgés és villámlás támadt, de a mely csak csendesen szemező esővel ment el; kevés szél is fúj.

3. Hétfő. 10—12-ig a *Thököly életét irtam*; délután 1—3-ig Schwartznert olvastam a kertbe; 3—4-ig a nemesi biznyságlevelünket és egy zsidónak passust; 4—5-ig pedig a V. Ispánnak egy vágási ember részére való attestatumot irtam; 5—6-ig a kertben járkáltunk Józsiával; 6—8-ig just olvasgattunk; 9—12-ig Kandó K.-nak, Recskynek, Lovas Sámuelnek és az öcsémnek levelet irtam. Igen szép meleg idő volt; de felszél fúj. Éjszaka az eső elkezdett esni. Ebéden Botka, a hajdúk hadnagya volt itt a vágási nótárjussal.

4. Kedd. 9—10-ig a kertben a Viceispánnéval nézegettem a virágokat; 10—11-ig ugyan ott olvastam Schwartznert, 11—12-ig a *Thököly életét irtam*; délután 2—4-ig a nemesi biznyságlevelünket irtam, s egy zsidónak passust és instancziát; 4—5-ig festegettem, 5—7-ig Diderótot olvastam francziául. 9—10-ig Virgiliust olvastam. Reggel szép meleg idő volt. Délbe nagy fekete borulatok jöttek, sebes kevés ideig tartó esővel és jéggel mentek el. Délután borongós hives felszeles idő volt.

5. Szerda. 10—12-ig a *Thököly életét irtam*; 12—1-ig Schwartznert olvastam. Ebéden Janthó Dániel volt itt Tállyáról. 2—4-ig és 5—6-ig a nemesi biznyságlevelünket irtam; 4—5-ig búzát mérettem; 6—7-ig just tanultunk Józsiával. 9—12-ig a katonák dolgában irtunk. Egész nap borongós hives felszeles idő volt.

6. Csütörtök. Reggel Kandó Kálmántól, Bekény Pistától, Fáy Ábristól és az öcsémtől levelet kaptam; 9—10-ig a kertben járkáltam; 10—12-ig a *Thököly életét irtam*; délután 2—4-ig a nemesi biznyságlevelünket irtam; 4—6-ig Schwartznert és egy kis francia anekdotás könyvet olvastam. Estve furulyálgattam. Szép meleg idő volt.

7. Péntek. 9—12-ig a Béla király nevetlen íróját olvastam, valamint délután is 1—3-ig és 5—6-ig; 3—5 nemesi biznyságlevelünket irtam, el is végeztem. 6—7-ig a borokat kóstoltattam meg egy zsidóval és lepecsételtem. Ebéden Botka a hajdúk hadnagya volt itt. 9—12-ig Virgiliust olvastam. Igen szép meleg idő volt.

8. Szombat. 8—12-ig, 1—2-ig és 3—6-ig Béla király névtelenét olvastam, el is végeztem; 2—3-ig a pinczében egy hordó bort csapol-

tattam le. A kardkötőmre Nani a szobalyány varrta fel a rózsákat. A V. Ispán sertései haza jöttek a téli makkról. 9—12-ig Virgiliust olvastam. Változó szeles idő volt.

9. *Vasárnap.* 8-kor megindultunk S. Józssival Kassára egy szekeren. 6-ra beértünk. Még akkor az estve elmentem az atyámhoz. Délig hives borongós; délután igen meleg tiszta idő volt.

10. *Hétfő.* 9-ig Kazinczy Laczival a promenádon sétáltunk magyar ruhában. 10—1-ig gyűlésben voltam. Délbe a V. Ispán traktált. Délután 3—4-ig az atyámnál, 4—6-ig bátyámnál voltam. Sokat beszélgettünk B. Katicska felől. 6—8-ig a promenádon járkáltam. Szép tiszta idő volt.

11. *Kedden.* 8—9-ig a promenádon; 9—1-ig gyűlésben, délután 7-ig a promenádon, 7—9-ig a theatrumban voltam. A V. Ispán a főispánnénál volt ebéden. Szép meleg idő volt.

12. *Szerda* 8—9-ig az *apácák templomában Füzeséri a sepsi plebános sági préposttá lett felszentelésén voltam*; de többet néztem az ott levő szép Farkas Ninára, mint a vagy egy fertályig hasán fekvő szegény prépostra. 10—1-ig gyűlésben, 2—4-ig a promenádon, 4—7-ig ide haza voltam, expediáltam, 7—9-ig a theatrumban voltam. Csak magunk levén Sárközyvei itthon ebéden, minthogy a V. Ispánék Füzeséry-nél voltak. Idrányit is oda hívtam ebédre. Délbe nagy zápor s menydörgés; délután szép tiszta meleg idő volt.

13. *Csütörtök.* Vadnay Berta nálunk hált. 7—8-ig az atyámnál és Rátkay Pálnál voltam a nemesi bizonyáglevelünket subscribáltatni, minthogy még egy esküdt hibázott; 8—9-ig Báró Berzeviczyhez voltam, a V. Ispán nevében a gyűlésbe meghívni; 9—1-ig a gyűlésbe, 2—3-ig a promenádon, 3—5-ig a prokátornál Török Lajosnál segítettem írni, 5—7-ig megint gyűlésbe; 7—10-ig a theatrumba voltam. A V. Ispánék ebéden a püspöknél voltak. Csak magam ebédeltem Idrányival. Az atyám haza ment. Péchy Tamásné itt volt vacsorán. Igen szép tiszta meleg idő volt.

14. *Péntek.* 7—9-ig Putnoky Akhínál, 9—12-ig gyűlésben voltam; délután 2—4-ig a promenádon, 4—5-ig Knezsikkal a kanczellárián, 5—7-ig gyűlésben, 7—10-ig a promenádon voltam. *Nagyon sajnálottam, hogy a theatrumba el nem mentem, mert ekkor mutogatta egy olasz azt a kutyát, a mely a számokat összeadni, kivonni, sokszorozni, elosztani és akármely szavat betűkkel kirakni tudott.* Csapó Jancsitol levelet kaptam. Az angáriámat kivettem. Szép tiszta idő volt.

15. *Sombat.* 7—9-ig a promenádon, 9—1-ig gyűlésben voltam; délután 2—3-ig nálam voltak: Bárczay Dani, Putnoky Akhi, és Knezsik; 3—6-ig gyűlésben prothocullum olvasáson voltam; 6—9-ig és 10—12-ig a promenádon járkálván Putnoky Akhival, ő nekem a Péchy Zsuzsival való szerelmét, én pedig neki a magamét beszéllettem el; 10—12-ig török muzsika volt a városon. A szobalyálynak Reginának egy ezüst forintot adtam ajándékba. Délig szép tiszta idő; délután borongós volt; az eső is esett.

16. *Vasárnap.* Reggel 7-kor megindultunk Kassáról. A V. Ispánék bementek Bárczára ebédre. Zsujtán kerestük V. Bertit, de templomba

volt; 4-re haza értünk Mikóházára, 4—5-ig öltöztem és beretválkoztam; 5—8-ig a kertben járkáltam. Patay Jancsitol levelet kaptam, 8-kor hazajöttek a V. Ispánék is. Délig tiszta, de félszeles, délután borult idő volt.

17. *Hétfő.* 10—12-ig és 1—3-ig just olvastam; 3—5-ig Csapó Jancsinak levelet írtam; 5—7-ig ismét just olvastam, 7-kor megérkezett az öreg Bárczay Ferencz; 9—11-ig Bónis Ferinek levelet írtam. Egész nap eső esett s hűvös idő volt.

18. *Kedd.* 9—10-ig Ovidiust olvastam; 11—12-ig Bónis Samunak kezdettem egy szarupoharat metszeni. Bárczay Ferencz reggel elment Délre Zelvayné jött ide Zsujtáról, a kitől V. Bertának levelet is küldöttem; 2—5-ig just olvastam; 5—6-ig a jegyzéseimet írtam; 6-kor Botka Ferencztől levelet kaptam, 7-ig neki válaszoltam, 7—8-ig a V. Ispánnal a kertben holmit nézegettünk; 9—11-ig Virgiliust olvastam. Változó borongós szeles idő volt.

19. *Szerda.* 8—10-ig a szarupoharat metszettem; 11¹/₂—12-ig a kertben járkáltam. *Ebédén Kazinczy Ferencz volt itt a fiával Lajossal;* 1—4-ig a hónapos tabellákat expedáltam. *Kazinczy Ferencz fel volt hozzám;* 4—6-ig Kelement olvastam; 6—8-ig az ablakba kikönyökölvén, Katimról gondolkodtam; nagyon el voltam búsulva. Délelőtt 10—11-ig a Kazinczy Máli Stambuchjába kezdtem festeni, a pinczébe is voltam; 10—11-ig Kelement olvastam. Igen szép tiszta meleg idő volt.

20. *Á, Csütörtök.* 7-kor egy zsidónak passust írtam 9—11-ig. 1—3-ig és 4—6-ig Kelement olvastam; 11—12-ig, 3—4-ig és 6—7-ig a kertben járkáltam. Vacsora után 9—10-ig Patay Jancsinak minutában levelet írtam. Reggel igen szép meleg idő volt, azután nagy szél támadt. Estve felé nagy borulat, villámlás s menydörgés jött s szép rendes eső esett. NB. A V. Ispán megfüröszttette a juhait, a vacsoránál említette a V. Ispánné, hogy az ide való szőlők nagyon rossz termést mutatnak.

21. *Péntek.* Délig festettem; délután 4-ig hol a kertben, hol a patvarián Kelement olvastam; 4—7-ig *Patai Jancsinak írott leveleimet purizáltam.* Vacsora után 10—11-ig ismét Kelement olvastam. Szép tiszta meleg, de fel szeles idő volt.

22. *Szombat.* Délig a szarut metszettem; délután 3-ig Kelement olvastam, 3—4-ig mulatságból a szilvásba kaszáltam; 4—6-ig megint Kelement olvastam; 6—7-ig a kertben voltam; 7—7¹/₂-ig egy kis francia könyvet olvastam; 7¹/₂—8-ig és 9—12-ig Patay Jancsinak levelet írtam. NB. Délután egy testimonialist is pecsételtem. Délig csendes eső esett. Délután változó meleg idő volt. Putnoky Akhitól levelet kaptam.

23. *Vasárnap.* 9—10-ig egy francia könyvet olvastam, 10—11-ig beretválkoztam; délután 1—2-ig az atyámnak levelet írtam egy szántai zsidótól, 2—3-ig a kertben voltam, 3—5-ig Kazinczy Laci itt volt; 5—7-ig és 9—11-ig hivatalosan írtunk a sz. bírának a hamis bankókra való felvigyázás iránt. Szép tiszta igen meleg de néha borulatos s menydörgös idő volt.

24. *Hétfő.* 7-kor mindjárt egy zsidónak úti levelet írtam, azután egész nap estveli 7 óráig szünetlenül írtam s prothocolláltam, 7-kor egy kevés ideig a pinczébe is voltam borért a juhnyíróknak; 8—10-ig a

kertben járkáltam. A V. Ispánnét délután a hideg kilelte, 10—11-ig Kelement olvastam. Igen nagy hőség volt.

25. *Kedd.* 9—10-ig lovagoltam a »Cziczán«; 10—11-ig a juhnyírók mellett voltam. 11—12-ig a sz. bírának a hamis bankókra való vigyázás iránt jött nádorispányi rendelést expedáltam. Délután Józsival elmentünk A. Regemeczre; 7 $\frac{1}{2}$ -ig ott mulattunk. Épen a vacsoránál ültünk, a mikor a szántai orvos érkezett, a ki a patvariára jöven fel hálai, egész 12 óráig véle beszélgettünk. Igen nagy hőség volt.

26. *Szerda.* Reggel a Chirurgus elment, én 11-ig a juhnyírók mellett voltam; 11—12-ig a poharat metszettem; 12—1-ig a gyapjút mázsáltuk, *összeséggel volt 20 mázsa.* Magamat is megmértem, én voltam 1 mázsa és 12 font. Délután 4-ig festettem; 4-kor ide jött Kazinczy Emil, bennünket Regmeczre hívni, 5-ig itt volt; 5—6-ig peccélttem 8 darabot; 6—7-ig a gyapjút néztem, hogy pakolta fel a zsidó a szekérére, *50 forintjával vette meg mázsáját;* 7—8-ig Virgiliust olvastam. Józsi elment Regmeczre; vacsorán sem volt itthol. Vacsora után Regina ide fel volt egy darabig, vele hancúzta; azután a jegyzéscimet olvastam. Délig híves, borúlt, szeles; délután tiszta meleg idő volt; 7 óra tájba napkeletről nagy borulat jött menydörgéssel, a mely kevés ideig tartó széllal s nagyszemű jégesővel ment el.

27. *csütörtök.* Éjszaka igen nagy menydörgés volt. Józsi éjszakára sem jött haza. Én 10—12-ig a szarut metszettem; 2—4-ig festettem; 4-kor egy nánási szekér jött ide 4 alföldi emberrel, nem tudom mi dologban, 4—5-ig Kelement 6—8-ig Virgiliust olvastam, 5—6-ig a kertben és a Szatlernél voltam. 10—11-ig Kelement olvastam. Változó szeles idő volt. Estve eső kezdett szemezni.

28. *Péntek.* Reggel egy vilyi embernek passust írtam. 11—12-ig a poharat metszettem, 3—4-ig festettem, 4—5-ig a kertben voltam, 5—6-ig Kelement olvastam, 6—7-ig furulyálgattam; 7—8-ig Menszárosnéval beszélgettem az ablakon keresztül. Ő mondotta, hogy a V. Ispán nagyon haragszik Sárközyre, ezen hír nélkül s akaratja ellen való kószlásiért. Estve 10—11-ig Kelement olvastam. Tiszta de kevésbé szeles idő volt.

29. *Szombat.* 10—11-ig a házba pakolództam; 11—12-ig a szarut metszettem; 12-kor ide jött a legátus — Szombathy nevű; Patay Jancsától levelet hozott; 2-ig itt mulatott; 2—7-ig a Sz. bírának írtam, a rozgonyi megégettek számára (a hol 33 gazda megégett) össze szedendő segedelem iránt; 6-kor Józsi haza jött; a V. Ispán beszélni sem akart vele; 7-kor érkezett Bárczay László és József. Délig nagy szél fújt. Délután napnyugotról nagy felhők jöven, meglehetősen esett egész estig.

30. *Vasárnap. Pünköst 1-ső napja.* Templomba nem mehetvén 10—11-ig a kertben járkáltam. 11—1-ig expedáltam. Délután 3-kor festeni kezdtem: de az idő nagyon borongós levén, azt abba hagytam, s Kelement olvastam 4-ig, s akkor a buzgóság elnyomván, elaludtam egész 6-ig; 6-kor K. Lacziék által jöttek Rátkayékkal együtt. Laczi feljött hozzánk s beszélgettünk 8-ig; 8—9-ig furulyálgattam. 10-kor azaz

vacsora után hozta ide a bíró a Kis Jankót, a kit a cseren egy ember elfogott. A. V. Ispán megkötöttén, a bíróhoz küldötte háltni. Egész nap változó borongós idő volt; délelőtt 11 óra tájba s délután 3 óra tájba sebes jeges eső esett.

31. *Hétfőn. Pünkösöd 2-ik napja.* A ma esztendei napom jutván eszembe, egész 2 óráig éjfélután nem tudtam aludni. Reggel 5-kor Bárczayék elmentek; 8-kor a Kis Jankót a V. Ispán felvágatta; 10—12-ig festettem. *Már csaknem az ebéd végefelé jött Kazinczy Ferencz.* Délután mindjárt Regmeczre mentünk Józsival. Kazinczy Zseni és Thali is ott voltak; azután a V. Ispánék is oda jöttek estve felé. Zsenit majd egész Bányácskáig elkísértük danolva. Egész 8-ig Regmeczen mulattunk. Vacsorára is nagyon marasztottak bennünket, de siettem haza. 8-kor érkeztek: Vitéz a második alispán, Domonkos főbíró és a földmérő. Szép tiszta meleg, de délig széles idő volt.

Junius 1. Kedd. Reggel 8-kor a passust irtam, azután 10-ig hivatalos felírást irtam, 10—11-ig pecsételtem; 1—11-ig festettem. Ebéden Botka hadnagy is itt volt. 2—4-ig festettem s irtam a K. Máli emlékkönyvébe; el is végeztem. 3-kor Kazinczy József is ide jött; 3 $\frac{1}{2}$ -kor mindnyájan elmentek; 4-kor Józsival által mentünk A. Regmeczre; 4—5-ig a Laczi szobájába voltunk; 5—8-ig pedig Málinál. Az emlékkönyvet általadtam; s nagyon megelégedettnek mutatta magát vele lenni. Itt hallottam, hogy Krajník főbíró az Irinyi lyánt eljegyezte. 8-kor haza jöttünk. Máli nagyon carpált, hogyha Laczi otthol nincs, feléje sem megyek. Haza jövén, Gerick földmérőt még itt találtuk, aki éjszákára is maradt. Tiszta meleg, de kemény felszeles idő volt.

2. *Szerda.* 9—10-ig és 11—12-ig Kelement olvastam; az első darabját el is végeztem; 10-kor K. Laczi Korláthra menvén, be jött hozzánk, s mi ki kísértük a korcsmaig. Ugyanakkor érkezett Domonkos főbíró is. Délután 2—4-ig az ablakból néztem a készülöket; 4-kor velek együtt elment a V. Ispán. G. Ruszkára; 4—8-ig *Thuróczyt és Ovidiust* olvastam. Józsi elment 4-kor Regmeczre; 8—9-ig az ispánnal beszélgettem; 10—11-ig *Kelement* olvastam. Igen meleg tiszta idő volt. A napnak igen nagy udvara volt.

3. *Csütörtök.* Délig a poharat metszettem; délután 2—3-ig festettem, 3—4-ig Bekény Pistának levelet irtam; 4—6-ig *Kelement*, 6—7-ig *Thuróczyt*, 7—8-ig *Ovidiust* olvastam; 7-kor jött haza a V. Ispán; 8—8 $\frac{1}{2}$ -ig a Consiliumra irtam; 10—11 $\frac{1}{2}$ -ig Kandó Kálmánnak levelet irtam. Szép meleg, de felszeles idő volt.

4. *Péntek.* Délig a poharat metszettem. Délután 2—3-ig Fáy Ábrisanak levelet irtam; 3—5-ig *Kelement*, 5—6-ig *Thuróczyt*, 6—7-ig *Ovidiust* olvastam 10—11 $\frac{1}{2}$ -ig az öcsémnek levelet irtam. Igen meleg tiszta idő volt.

5. *Szombat.* 8—9-ig a poharat metszettem; 9-kor érkezett Keresztesi a doktor; 9—10-ig Commissiókat irtam a forspontok iránt; 10—12-ig megint a poharat metszettem; 5-ig *Thuróczyt* olvastam. A V. Ispánné egy jó kosár cseresznyét küldött fel, s ez idén legelőször ettem; 5-kor Józsival Regmeczre mentünk. Máliék a szőlőbe voltak cseresznyézni s

csak napszállat tájban jöttek haza. Mi vacsorára is ott maradtunk s csak 11 órakor jöttünk haza. A leveleket átaladtam a kis Ragályi Miklósnak, hogy vigye el Patakra; 11—12-ig Józsival igen szép holdvilág levén, B. Katiról s B. Julisról beszélgettünk. Igen nagy melegség volt,

6. *Vasárnap.* Éjfélután egész 4 óráig beszélgetvén, aludtunk 10-ig. A doktor elment 9-kor. Délig többnyire a kertben voltam; délután 2-ig ugyanott; 3—5-ig pedig *Thuróczyt* olvastam; 5—7-ig rosszul érezvén magamat feküdtem. Rátkayék itt voltak. Vacsora után 10¹/₂-ig pakoltam. Délig igen meleg, délután borult szeles idő volt.

7. *Hétfőn.* 4-kor felkeltem, 4—8-ig pakolóztunk; 8-kor elindultunk Kassára a törvényszékekre; 4-re beértünk; 4—5-ig a promenádon, 5—6-ig fürdeni voltam Idrányival. 6—8-ig a promenádon. Délig igen meleg; délután borongós idő volt.

8. *Kedd.* 8-ig aludtam, 9-ig, passusokat irtam, 9—1-ig r. i. törvényszékbe voltam. Reggel még az ágyamban Patay Jancsitól levelet kaptam; 1—1¹/₂-ig Bárczay Dancsi volt nálam, nézte a szarupoharat, 3—4-ig Patay Jancsinak levelet irtam; 4—6-ig Putnoky és V. Berta voltak nálam, 6—7-ig pecsételtem, 7—8-ig a promenádon voltam Zoltán Ferivel; 8—10-ig a patvaristai chor muzsika bandáját hallgattam; 10—11¹/₂-ig a Jancsi levelét irtam. Tiszta meleg idő volt.

9. *Szerda.* 10-ig törvényszékben, 10—11-ig Szűcs Gyurinál Vadnay Bertával, 11—12-ig ismét t. széken voltam; délután 4-ig Zoltán volt nálam; 4—5¹/₂-ig Szűcs Gyurinál voltam, 5—6-ig Idrányinál, 6—8-ig a promenádon voltam 10—11-ig expediáltam. Idrányi itt halt; Józsi pedig az ő helyén. Igen meleg tiszta idő volt.

10. *Csütörtök.* 10-ig expediáltam, 10—11-ig Idrányinál voltam, 11—12-ig a processiót bámultam; délután 4-ig heverésztem, 4—6-ig Dobay Klarcsinak visitet adtam K. Laczival. Ott voltak: Szentimrey Miczi, Keresztessy Lotti, Szentmiklóssy, Ujházy és Balázs is. Ezt a Balázst most láttam legelőször, és ez nekem atyámfia is. Inne Keresztessy vel elmentünk a Deleman kertibe, s ott egy keveset mulatván a Fischerbe, a hol öszvetalálkozván ismét Balázsszal, Bukovics Flóriával, Kovács Ferenczcel, Török Józsiával, Szőkével, Kerepessyvel és Bende Andrissal, egy zöld filegoriában savanyúvizeztünk egész 10 óráig. Igen nagy hőség volt. Estve villámlani is kezdett.

11. *Péntek.* Reggel a bátyám, Szentimrey Miklós és Török Józsi jöttek hozzám; 9—10-ig Sedriában, 10—11-ig a bátyámnál, 11—12-ig ismét Sedriában voltam. Ebéden nálunk volt Máriássy Zsófi és Bárczay Lotti; 12—1-ig az öreg Bárczay Ferencz nálam irt levelet; 3—4-ig a bátyámnak irtam; 4—5-ig a perházban; 5—6-ig a promenádon öszvetalálkozván Sz. Miklóssal, elmentem nálok; a bátyámat is ott találtam. Onnan elmentünk a Reitschulba; onnan visszajövéen, Balogné eleibe mentünk, a hol találván Sz. Miczit, Farkas Ninát, Dobay Klárit és Keresztessy Lottit, ott mulattunk 7¹/₂-ig; 7¹/₂—8-ig a promenádon voltam, 8—9-ig Zoltán nálam volt. Éjszaka igen nagy mennydörgés volt, és eső esett. Egész nap tiszta meleg idő. Estve felé ismét az eső kezdett szemezni.

12. *Szombat.* 9-ig az aranymivesnél voltam, s a Katicskától 20-ik Januáriusban kapott hajgyűrűknek egyikét átaladtam neki aranyba foglalni; 1-ig a Sedriában 2—4-ig a bátyámnál voltam, Zoltán Feri is oda jött; 5—7-ig a promenádon, 7—8-ig Zoltán Ferinél, 8—9-ig K. Laczinál voltam; 9-ig az eső esett, azután változó borongós idő volt; délután 4 óra tájban ismét csendes eső esett.

13. *Vasárnap.* 10¹/₂-ig a templomban voltam. *Terhes igen szép prédikációt mondott a pópisták ellen;* 11¹/₂-ig Putnoky Imrénél; délután 4-ig idehaza írtam, 4—6-ig Ragályi Jancsival a Sihulszky kertben, 6—7-ig ugyancsak vele a promenádon, 7—8-ig az atyámnál voltam; 10¹/₂-ig írtam. Változó borongós, de meleg idő volt.

14. *Hétfő.* 9-ig az atyámnál és Karsa Mihály bátyámnál, 9—1-ig polgári törvényszékben voltam; délután 3—5-ig írtam; 5—6-ig a perházban voltam; 6—8-ig Vadnay Bertával beszélgettem; 9—10-ig írtam. Csaknem egész nap az eső esett.

15. *Kedd.* 9-ig írtam és a bátyámnál, 9—11-ig törvényszékben voltam, 11—1-ig írtam, 2—5-ig írtam, 5—7-ig itt voltak; a bátyám, Putnoky Imre és Vadnay Berta, 7—8-ig az atyámnál voltam. A V. Ispánné haza ment; a gazdasszonyságot reám hagyta. K. Laczi Ránkról haza jövéen, azt a hirt hozta Balogh Juczitól, hogy Kati egészséges, s hogy ott lesz a zempléni installáczió. Egész nap borongós idő, s esteve felé nagy eső volt.

16. *Szerda.* 9-ig az atyámnál, minthogy haza indult és a bátyámnál voltam, írtam is; 9—1-ig Sedriában voltam, 1—3-ig írtam, 3—5-ig a promenádon, 5—6-ig Keczer Gusztinál voltam; V. Berta is oda jövéen, elmentünk Szűcs Gyurihoz, a ki elefántcsontot hozatván, régi ígéretem szerint 7-ig festettem, 8-ig beszélgettünk, 8—9-ig a promenádon voltam. Délig borult hives, délután tisztább s melegebb idő volt.

17. *Csütörtök.* 9-ig a bátyámnál voltam és pecsételtem, 9—12-ig Sedriában voltam, 12—1-ig expediáltam a hónapos tabellákat, 2—3-ig instancziát írtam, 3—6-ig Szűcs Gyurit festettem, 6—7-ig Péchy Tamásnál sentencziát írtam, 7—8-ig a promenádon voltam, 8—9-ig Pataky Cadet volt nálam. Éjszaka nagy zápor esett. Egész nap tiszta, de szeles idő volt.

18. *Péntek.* 9-ig expediáltam. A bátyámnál és Szűcs Gyurinál voltam; 9—1-ig a Sedriában. 2—7-ig különböző dolgokat pakoltattam; a gyűrűmet elhoztam, s a promenádon járkáltam; 7—8-ig a kapuban ültem Zoltán Ferivel; 9—10-ig Akhiék muzsikáltak, 10—11¹/₂-ig írtunk; én, Józsi és V. Berti a katonák dolgában; 2-kor ment haza K. Laczi Idrányival. Szép tiszta meleg idő volt.

19. *Szombat.* Vadnay Berta velem hált, 8-ig a tegnap este írottakat expediáltam és Bárczay Miskának levelet írtam; 9-kor kiindultunk Kassáról Józsival. A bárczai állásban vagy félórát mulattunk a nagy eső miatt. 4-kor értünk T. Bányára, 4—5-ig ott várakoztunk a forspont után; 10-kor értünk haza nagy sárban és esőben; a V. Ispánné már akkor lefeküdtek. Erős s változó borongós idő volt.

20. *Vasárnap.* Reggel még az ágyban fektemben Bónis Samutól

levelet. kaptam. Délig a leveleimet olvasgattam; délután 2—4-ig *Kelement* olvastam, 4—6-ig aludtam, 6—7-ig ismét *Kelement* olvastam, estve 11-ig Bónis Samunak levelet irtam. Tiszta meleg idő volt, de délután sebes zápor eső is esett.

21. *Hétfő.* 9-kor kiindultunk Mikóházáról Patakra Józssival; 10-re Ujhelybe értünk; ott az Áron boltjában grógnak vettem zajgot 12 frtéért; 11¹/₂-re beértünk Patakra, 12-ig a szabónál voltunk. Menet össze találkoztunk Bekény Pistával. 1-kor elmentem Nyiryhez, minthogy a V. Ispán reám bízta, hogy szállást és instruktort fogadjak a fiainak; de ő úgy hogy a magok kosztján legyenek fel nem akarta vállalni. Innen bementem Fáy Ábrishoz, s véle együtt hozzám. Oda jött Ragályi Gida, Bekény Pista, Bónis Barna s a kis Losonczy is; ott beszélgettünk 4-ig. 4-kor instruktornak megfogadtam Károlyi Pistát; 4—5-ig Recsky Bandinál voltunk. Ott voltak több juristák; K. Kálmán is, a ki a phosphorussal nagyon megégette a kezét. 6-kor elindultunk. F. Ábris kikísért az akasztófaig. Az öcsém azt mondta, hogy Kati azt izente, hogy haragszik rám, mert valamit beszéltem olyanra, a ki őtet interessálja. 3 f, 9-re haza értünk. Menet találtuk Olchváry Ferit is. Haza jöven, az új instruktort bejelentettem, s a V. I. örömmel elfogadta. Meleg borongós idő volt. Menet Ujhelyig sarunk is volt.

22. *Kedd.* 10—4-ig a poharat mettszettem. Ebédén a Sz. Jakabi pap volt itt; 4—5-ig *Kelement* olvastam, 5—6-ig a lasztóczi káplán volt itt; 7—8-ig a szőrzacsót kötöttem; 8—9-ig Botka hadnagygyal beszélgettem, a ki vacsorán is itt volt. Vacsora után a kis Pistán, a kit a V. Ispán a szobalyányok bajuszt festvén néki, ide felküldött, sokat neveltünk. Reginával is sokat tréfáltam. Délig szeles, délután borongos meleg idő volt.

23. *Szerda.* Délig expedáltam; délután elindultam a V. Ispánnal *Fonyba, a herczeg Breckenheim és a kassai püspök erdeje között leendő határjárásra.* 9 órára értünk Fonyba. Már akkor ott volt Bárczay Mihály Sz. bíró, a herczeg inspektora és két fiskálisa a bátyámmal együtt. Az útban a V. Ispán igen sokat beszélgetett a Domonkos periről. T. Bányától Vilmányig az eső mindég vágott. Egész nap borongós esős idő volt.

24. *Csütörtök.* Én az Inzsinérel a plébánosnál háltam; 6—8-ig tanúkat hitelesítettünk; 8-kor kimentünk mindnyájan a helyszínére s a határjárást elkezdettk. *A püspök részéről csak az Inspector jött ki a fiskálissal, a kik a V. Ispánt a határnapnak ismét való elhalasztására reá nem vehetvén, a bíróságot elkezdett munkájának folytatásában inhibeálták, s az egész munkának ellene mondottak. Mi mindazonáltal a határjást tovább folytattuk egész estig, s mindenütt határdombokat hányattunk.* Én mint esküdt fungáltam. Az ebédet egy hejczei diófa alatt ettük meg, csak régi magyarosan, a földre egymás mellé leheveredvén. Délelőtt oda jött Domonkos fő sz. bíró is. Igen meleg szép tiszta idő volt.

25. *Péntek.* 8-ig tanúkat hitelesítettünk a Hunyor és Domonkos dolgában, 8-kor ismét kimentünk a határjárást folytatni a hegyekre, s

12 órára szerencsésen el is végeztük. Délre Máriássy Zsigmond jött oda, s délután el ment. Mink 4-kor ismét kimentünk a fonyi hegyek más részére, egész a Bán hegy alá Okulatára, s az erdőséget bírói zár alá vettük. Oda jött Gálos is Domonkossal, Szobonyaékkal s több más fonyi birtokosokkal, az atyám is ott volt egy kevés ideig. Vacsorán a Fonyban fekvő vasas németek hadnagya Nadányi (Biharvármegyei magyar fi) volt ott; a kívül beszélgetett a V. J. egész 12 óráig. Igen meleg tiszta idő volt.

26. *Szombat.* 7-kor megindultunk Fonyból haza felé. 1-re haza érven, itt találtuk a S. Józsi bátyját Borsodból, Dobozyt és Fodor Gusztit a V. Ispán fiát. Ezen utóbbiak 7-kor elmentek T. Bányára; 4—5-ig *Kelement* olvastam, 5—6-ig aludtam, 6—7-ig Józsival beszélgettem, 7—9-ig Menszárosnéval, a V. Ispánnéval és a Józsi bátyjával a kertben járkáltunk. Igen meleg borongós idő volt.

27. *Vasárnap.* Reggel a Józsi bátyja feljövén 9-ig vele beszélgettünk, 10—12-ig *Kelement* olvastam; délután 2—4-ig ismét a Józsi bátyjával beszélgettünk, 4—6-ig *Kelement* olvastam, 6—8-ig szőrzacsokót kötöttem. Vacsora után 9—10-ig a kertben járkáltunk. Igen meleg tiszta idő volt.

28. *Hétfe.* Délig mindég *Kelement* olvastam. Délután a Sz. bírának és a zempléni első alispánnak írtam, 6—7-ig a Józsi bátyjával, 9—10-ig a V. Ispánékkal beszélgettünk, 10—11-ig Józsi hegedülvén, én dalolgattam, igen meleg, de délután szeles idő volt.

29. *Kedd.* Reggel 5 órakor felköltetett a V. Ispán s beküldött Patakra a maga lovain, a fiának szállást fogadni. 7 órakor kiindultam Mikóházáról. Újhelybe a zempléni V. Ispánnak szóló levelet oda adtam Gönczy Samunak, a főnótárius patvaristájának, a V. Ispán óráját pedig az órásnak. 9-re beértem Patakra, a hol az öcsémet (a kinek ekkor censurája volt) otthol nem találván, a szabóhoz mentem, s ott a nyári gérokkomat míg elkészítette megvárván, azt mindjárt fel is vettem. Tőle haza felé jöven, bementem B. Pistához, a kit feküdve találtam, minthogy oldalnyílása volt. Itt csak kevés ideig mulatván R. Gidával haza; onnan pedig Károlyi Pistával szállásokat mentem nézni. 12-ig oda voltam; délután 1-ig Papp Dániel, 1—2-ig az öcsémnél (minthogy Benyo Bertí is ott volt); 2—3-ig Recsky Bandinál (a ki szinte beteg lévén, feküdt; 3—4-ig ismét az öcsémnél voltam; 4-kor kiindultam Patakról, Benyo Berta az akasztófáig kikisért. Itt a hogy leszált a szekérről, az a szerencsétlenség ért, hogy a gérokkom zsebiben levő Szűcs Gyuri képire valahogy ráültem s ketté hasadt. Ekkor mondta Berta, hogy ő Nagyfaluban lévén, Kati engem általa köszöntet s azt izeni, hogy valamely számadása lesz velem. 7-re haza értem; 7—8-ig Menszárosnéval, 9—10-ig pedig Józsival a kertben járkáltunk. A szállások közül a Kazinczy-féle házat választotta a V. Ispán. Meleg, de nagy felszeles idő volt.

30. *Szerda.* 2 óráig a poharat metszettem, himest vakartam és *Aurórá*t olvastam. A V. Ispán az Újhelyi baromvásárra oda levén, épen 2 órakor jött haza délután, s akkor ebédelünk; 3—4-ig egy vágási embernek passust írtam; 4—6-ig *Kelement* olvastam; 6—7-ig a szőrzacsokót kötöttem; 7—8-ig Náni a szobalyány feljövén, a szentes ruhát adtam kimosatni.

Julius 1. Csütörtök. Délig *Kelement* olvastam, valamint délután is 4-ig; 4—6-ig a Kis Laczival oda voltam fürdeni; 6-kor K. Laczi Ránkról jövőn haza, betért hozzánk s itt egy kevés ideig mulatván, velünk együtt el ment haza. Haza jövet Regmeczről egy darabig Menszárosnéval a kertben beszélgettünk, 10—11^{1/2}-ig *Kelement* olvastam. Délig igen meleg idő volt. Délután nagy szél támadt.

2. *Péntek.* 10—11-ig a méhesben voltam, 11—12-ig *Kelement* olvastam, a 2-dik darabját el is végeztem. Délután 3-ig Menszárosnéval s a V Ispánnéval beszélgettünk oda le. Menszárosné a Gróf Széchenyi által írt »*Hitel*«-t¹ által adta nekem olvasni. 3-kor Regmeczre mentünk, ott mulattunk 7-ig. Laczi mondta, hogy Eperjesen a táblán Ónody Pali ellen fiskális actiót erigáltak valamely asszonyinak a megveréseért. Thali az emlékkönyvét ide adta belé írni. A V. Ispán oda volt Pelejtére, de estvére haza jött. Éjszakára valami Ujhelyi asztalost postiroztak hozzánk hálni, s azzal egész 11-ig felbeszélgettünk. 11—1-ig a »*Hitelt*« olvastam. Egész nap meleg, de néha-néha borongós s szeles idő is volt.

3. *Szombat.* Reggeltől délutáni 4 óráig mindég a *Hitelt* olvastam; 4—6-ig fürdeni voltam a Kis Laczikával, 6—7-ig himest vakartam; 7-kor érkezett Bárczay Dani, azután *Kazinczy Ferencz*, s később az öreg Bárczay Ferencz. 7^{1/2}—8-ig B. Dancsi ide fel volt a patvarián, 8—8^{1/2}-ig irtunk a Sz. bírának; 9—11-ig Dancsival beszélgettünk; 11—12-ig a *Hitelt* olvastam. Változó meleg borongós s szeles idő volt.

4. *Vasárnap.* 11—12-ig a kertben járkáltam. Délután 2—4-ig a *Hitelt* olvastam, 4—5-ig aludtam, 5—7-ig *ismét azt olvastam*, 7—9-ig az ablakban fumigáltam, 10—12-ig *ismét Hitelt* olvastam. Változó borongós, estve felé hives idő volt; dél előtt egy kis eső is esett.

5. *Hétfő.* 11—12-ig a *Hitelt* olvastam, el is végeztem. Délután 2—3-ig *Ovidiust* olvastam, 3—4-ig a szőrzacskót kötöttem, 4—5-ig *Thuróczyt* olvastam; 5—6-ig a kertben járkáltam; 5-kor kiindultunk a rétre, de az eső visszakergetett; 7—8-ig a menstrualis tabellát expediáltam a Consiliumra. Estve 10—11-ig Bónis Samunak levelet írtam. Borongós hives esős idő volt.

6. *Kedd.* Délutáni 5 óráig mindég *Thuróczyt* olvastam; 5—8-ig a *Thököly életét írtam*. Estve csak sötétben fekvődvén le, igen sokáig el nem tudtam aludni. Egésznap kemény felszél, borongós s nagyon hideg idő volt.

7. *Szerda.* 10—12-ig *Thuróczyt* olvastam Józsi délig az ágyban feküdt. Délután Regmeczre mentünk (minekutána a K. Thali Stambuchjába irtunk volna). Ott mulattunk 8-ig, 10—11-ig *Ovidiust* olvastam. Délig csúnya szeles idő, délután szebb s melegebb volt.

8. *Csütörtök.* Délig *Thuróczyt* olvastam. Délután 3-ig a széna-
rakók mellett voltunk a V. Ispánékkal a réten; 3—5-ig zsinórt kötöttem; 5—10-ig a követek választása iránt leendő közgyűlést hirdető leveleket irtunk a főbb assessoroknak. Egész nap esős idő volt.

CZÉKUS LÁSZLÓ.

ISMERTETÉSEK. BÍRALÁTOK.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK AZ 1892 - 3-IKI KÖZÉPISKOLAI ÉRTESÍTŐKBEN.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

6. *Kalászatok a történelem és a hazafias költészet mezején.*
3—45. (A kegyes-tanítórend nagykárolyi főgymn.) Irta *Novák Béla*.
Dolgozatának, mint a bevezetésben mondja — »az a célja, hogy a
főbb történelmi eseményekkel kapcsolatosan ifjú olvasói figyelmét egyrészt
történetünk jeleire, másrészt a hazafias költemények méltatásával
szerzőik lángoló hazaszeretetére irányozza s a művelő példák alapján
őket a szeretetre, a történet és költészet pártolására buzdítsa.« Ez a
cél igen tiszteletreméltó s pædagogiai hasznára szükség is van; de még
hasznosabb lehetne, ha a dolgozat történelmi felfogás, ítélet és ízlés
tekintetében nem volna oly fogyatékos. Három fejezetében (a honfoglalás-
tól a mohácsi vészig, innét II. József s innét napjainkig) először a
politikai s művelődési állapotokat vázolja a szerző; de azonfelül, hogy
nagyon sokat markol, egyenetlenül is tárgyai, s a vázlatban több a
nagyhangú, üres szó, mint a jellemző erő. De itt még csak eligazodik;
a mint azonban a költői darabokat belevonja s »méltatja«, az merő
félreismerése az irodalomtörténet és költészet feladatának. Minden rendszer
nélkül, csupán név- és tartalmi vonatkozás alapján, ismerteti az egykori
és újkori költeményeket: Garay *Árpádját*, Czuczor *Hunyadiját*, egy *Sz.*
Istvánra vonatkozó egyházi éneklet, majd Tompa és Arany *Szen Lászlóját*,
a Mátyásra vonatkozó *emlékdalt*, egy *jeremiádot*, Tarkányi és Kisfaludy
Mohácsát, közben megemlítve, hogy e korban »virágzott a *népies*
műköltészet is, melynek *Cesinge* János pécsi püspök, Gábor deák és
Budai Simon voltak művelői«. Igazán kár, hogy erről nem szól bővebb
ben, de akkor bizonyára még jobban kitünnék, a mit így is látunk.
Folytatólag szól még Czuczor, Arany, Erdélyi *Szondiájáról*, de az iskolai
kézikönyv szabatos méltatása után mily silány összemérés ez a három
költeménynek! A XVIII. századot egy múlt századi *günnydal* meg a

¹ Az első közl. I. IV. évf. I. füz.

Rákóczi-induló képviseli, nem a *Jaj, régi szép* kezdetű egykorú s tar talmával, hangulatával oly végtelen sokat mondó *Rákóczi-nóta*, hanem az *Isten, adj hazánk felett* kezdetű újabb keltű induló-szöveg. S ennek a loyális sorairól, melyeknek egy árva szava sem vonatkozik sem Rákóczira sem az ő szabadságharczára, azt mondja, hogy ez »a nagy férfiú (már mint II. Rákóczi F.) tiszta, nemes jellemének, önzetlen hazafiságának bizonyítéka, mely fényes világot vet a nemes törekvésre, mely a vezér példájára mindenkinek keblét eltölté« stb. Ekkora tévedés után már nem csodálkozunk, hogy az *induló* szerzőjével sincs tisztában, nem ismervén Káldy Gyulának *A kurucz dalokról* írt munkáját. A jelen század első felének gazdag hazafias lyráját (az egy Kölcsy *Zrínyi-dalát* kivéve) *tejesen mellőzve*, Tompának két allegoriáját (*A gólyához, A madár fiához*) ismerteti, a jelenkori költészetből pedig »az erős nemzeti érzület, a lángoló hazaszeretet, az uralkodó család iránti meleg rokonszenv, a *felkent* személyek iránti hódolat példajaként« — a czím említése nélkül — azt a »szép költeményt« ismerteti, -- melyet a magyar kegyes-tanítórend hosszú évek során át szeretve tisztelt főnöke, a jelenleg is köz szeretettnek örvendő nagyságos és főtisztelendő Kalmár Endre írt, kinek a nevelés terén szerzett elévülhetetlen érdemeit bizonyítá a legfelsőbb elismerés, mely a tanácsosi czím adományozásában nyilvánult.« Ez idézet után a többi bátran mellőzhetjük.

7. *A renaissance és kritikai szellem irodalmunkban.* I. közlemény. 3—16. lp. (A kegyes-tanítórend debreczeni algymn.) Irta Bauer Lénárd. A tétel igen hálás, fejtegetése igen tanulságos lehetne, de nagy olvasottság, szerkesztői ügyesség és több kritikai érzék kellene hozzá. A szerző a renaissance-ra vonatkozó tudását, úgy látszik, csak egy forrásból merítette, s ennek szavait variálja vagy nem is variálja, hanem egyszerűen ismétli. Így a mit a színkeverésről s általában a művészetekről mond az első lapon, majdnem szó szerint ismétli a másodikon is; a mit Máriáról és az invocatióról mond az első és 2-ik lapon, újra tárgyalja a 3-ikon stb. Aztán áttér a magyar költészetre. Zrínyit pár sornyi általánosságban felmagasztalva, Gyöngyösit iparkodik jellemezni ekképen: »A barokk styl, durva allegoriák, tudákos mythologiai cziczoma, szétfolyó elbeszélés, ovidiusi meséknek terpedt belevonása, folytonos leírása, de a legképzeltetebb *alakítási bárgyúság*, ez Gyöngyösi költészete. *A renaissance virgiliusi epos chablonának burleszk parodiája.*« Szó szerint idéztük; az értekezésben nincs kitüntetve, mennyi ebből a szerzőé (mert idézőjel nélkül szokott idézni), de ízlésére jellemző, ha kölcsön vette is a szavakat. Feleletül csak annyit, hogy Gyöngyösi költészete minden hibája mellett sem oly »bárgyúság«; való értékének megítéléséhez azonban szükséges az egykorú irodalom alapos ismerete s nem elég a classikusokról vett mérték — hibás alkalmazása. Szól azután a renaissance hatásáról a tudományos irodalomra, különösen a nyelvészetre; végül a hitvitázó irodalomról. A fejtegetések során van sok találó észrevétel, de a nyílt és lappangó idézetek útvesztőjében az olvasó nem tudja, melyiket írja az értekező s melyiket mások javára. Zavaros, ismétlésekkel áradozó a szerkezet és előadás is. Ugyanez a kapkodás tükröződik le helyes-

írásában is, melynél rendszertelenebb valamit képzelni sem lehet. *Physikus* és *physicus* (4. lp.) *classicus* és *klasszikus* (U.o.), *reformatio* és *revolucio* (7. lp. ugyanegy sorban!) *renaissance* és *Provánsz, troubadur* és *joungleur*, *szubstratum* és *reformatio* (10. lp.) *aktive* (köv. lap: *actusok*) és *sphaera* (11. lp.) *critika* és *kritika* (13. lp.) ugyanegy lapon és különböző helyen össze-vissza ismétlődnek. Vannak aztán ilyenek is: *ideájai*, *irodalmdr* (4. lp.), *classicionus* (?) — (6. lp.), *hallhatatlan* nevek (9. lp.), *axiomokat* (11. lp.); továbbá; »kincseire, mely az ember ész által kiaknázhatsz« (11. lp.); »eltekintve — tudományosságának hatását« (12. lp.) stb. Ezeknek csak kis része róható fel sajtóhibának (az is elég baj), a többi a legnagyobb fokú pongyolaság következménye, a minnek legkevésbé volna helye az ifjúságnak szánt Értesítőben.

8. *Virág Benedek élete és költészete*. 11—20. lp. (A kaposvári áll. főgymn.) Irta Végh Endre. Alkalmi beszéd, melyet a szerző az ifjúsági önképzőkörben tartott, s e beszéd keretében szól Virágról és működéséről. A »*Virág-kör*«-ben, a költő olajfestményű arcképének leleplezése alkalmából rendezett »nagyobb szabású iskolai ünnepély«-en érdekes lett volna azzal lepni meg a közönséget és irodalmat, hogy valami újat mond a szerző, vagy legalább némely vitás életrajzi adatot tisztáz; de ezzel nem fáradozott, sőt oly régi adatokat használ, hogy a féllapnyi életrajzban is több hibát követ el. Így Virágnak születési évét és helyét 1752-re s Nagy-Bajomba teszi; újabb kutatások szerint több valószínűség szól 1754. s a zalamegyei Dióskál mellett. Szerzetét sem 1788-ban törölték el, mert a fehérvári rendház refectoriumában már 1786. márcziusában felolvasták Józsefnek az eltörlésre vonatkozó rendeletét, öt hónapot engedve csak (40 kr. napidíj mellett) a kolostorban maradásra. Munkái jegyzékét is régi forrásból meríti, különben nem mondhatná azt, hogy a »Magyar századok írásában Virág közbejött halála miatt« csak Zsigmondig jutott el; holott 1863. óta ismeretes már a mohácsi vészig terjedő rész is. Egyébként szépen méltatja a költőt, mint a hazafias erények és érzelmek dicsőítőjét, de itt meg minden sorból Toldy beszél hozzánk, kinek szavait szó szerint is gyakran idézi. Virág és Horatius viszonyáról szólva elismeri a szerző, hogy sok Horatiusra emlékeztető hely van Virágban, de ezt a »hosszas és beható tanulmányozásból« meg »a költő lelki rokonsága«-ból magyarázza, különben »eredeti költő«-nek tartja. Ez is mások véleménye, kik a két költőt soha sem hasonlították össze egészen. Virágban sokkal több a horatiusi reminiscencia, mint Berzsenyiben, de hozzá kell tennünk, hogy ezek jó része már közhelyielyé vált akkor. Az egyező helyek inkább a hosszas és beható tanulmányoknak mint a lelki rokonságnak következményei. Virág és Horatius kora csak az erkölcsi hanyatlásban hasonlít, de ennek forrása s jelenségei váltig különbözők; még több különbség van a két költő egyénisége között: a sokat csalódott világn, ki sabinumi magányában jólét közt philosophál, meg a szűkölködő barát közt, kinek már nincs miről lemondania. A »középszer«, s az »elégedettség« magasztalása Virágnál és Berzsenyinéél egykép Horatiusból merített életphilosophia, melyet azonban mindketten őszintén vallanak, mert helyzetükből, egyéni gondolkodás és élet-

módjukból is foly, de mindkettőé merőben különbözik a Horatiusétól. A műfordításairól mondottak egészen helyesek.

9. *Csokonai mint ódaköltő.* 3—30. lp. (A jászberényi kath. főgymn.) Irta *Kraut Győző*. A dolgozatban vannak reminiscenciák az egyetemi előadásokból, de különben képzett fő s ügyes toll munkája. Csokonainak csupán ódáiról szól a szerző, sőt ezek mindegyikéről sem, hanem ízléssel válogatja össze minden csoportnak a javát s belőlük helyes ítélettel alkotja meg a költő jellemképét. De abban nem értünk vele egyet, hogy »Csokonai életében a szerelem nem játszott döntő szerepet«. Ezt a szerző azzal motiválja, hogy szenvedélye »nem hatalmasodott el annyira, hogy végzetessé válhatott volna rá nézve«. Végzetesnek elég végzetessé vált a viszony, mert ha Csokonai nőül veheti Vajda Juliánát, bizonyynyal egészen másképp alakul jövője, mert más életet folytat. Kora halála egyenesen életmódjának következménye volt (a Rhédeyné temetése csak siettette a bekövetkezést), s hogy életmódja olyan volt, a minőnek ismerjük, annak oka pedig igen-igen sok részben a szívbeli csalódás, mely egyéb csalódásaihoz járulva, teljesen célétalanná tette életét. Abban is csalódik a szerző, hogy a költő szereimi szenvedélyét nem tartja elég »hatalmas«-nak, mely »mélyebb gyökeret vert volna«; szerinte a költő szívének »sebláza csendes természetű volt«. Korántsem. Ha költeményeiben nem lát a szerző elég szenvedélyes tüzet, ám ott vannak levelei, melyek eléggé bizonyítják a lelkében dúló »roppant convulsió«-t; az a lázas sietség, a mint állást keres, a csalódásnak kétszeresen keserű hatása szintén a mellett szól. Azt aligha tudta, hogy az a lány titkon asszonyfővel is sóhajtoz utána, de annyit közös barátaiktól is biztosan tudott, hogy a lány csak a szülői akaratnak engedve lett másé, s most is szereti. Ez a tudat megint nem lelke nyugalmanak helyreállítására, hanem inkább elkeseredése fokozására volt csak alkalmas. Az egyes költemények méltatása általában igen sikerült.

10. *Révai Miklós.* 3—37. lp. (A kegyes-tanítórend nagybecskereki főgymn.) Irta *dr. Kis Sándor*. A »torontálmegyei magyar közmívelődési egyesület« Nagy-Becskereken tartott közgyűlésén elhatározta, hogy a megye szülőttjének, a »nyelvművelés nagy apostolának«: Révainak, emléket állít szülőföldjén. Ezt az emléket a múlt év nyarán leplezték le Nagy-Szent-Miklóson. Erre az alkalomra írta a szerző: tanítványainak s az ottani közönségnek a Révairól szóló értekezést, hogy megismertesse annak sokat hányatott életét és pihenni nem tudó munkásságát. Munkáit nem méltatja részleteiben, csak ismerteti, életrajza keretében; új kutatás sincs a dolgozatban, de arra a célra, a mire készült, nagyon jó szolgálatot tehetett, mert a szerző felhasználva az utóbbi évtizedek Révai-irodalmát, Toldy, Bánóczi, Csaplár s mások munkái nyomán ügyesen szerkesztett, teljes képet nyújt. És ez elég érdeme.

B. F.

REPERTORIUM.

- A. S. Zichy Géza. Nemzet 109. sz.
Abrányi Emil. Epilog. Ism. Lévy Mihály. P. Napló 108. sz. — a—s.
 Bud. Szemle 78. köt. 310—323. l.
Alfa. A hangsúly a nemzeti színházban. Bud. Hírl. 122. sz.
Balassa Bálint halála. *Spinóza dr.* Bud. Hírl. 147. sz.
Bárdi Ferencz. Tóth Kálmán. Vasár. Ujs. 22. sz.
Bartalus István. A művészet pongyolában. A zenész életből. Ism. m. Föv. Lap. 204. sz.
Békefi Antal. Kálvária. Ism. Hazánk 174. sz.
Beniczkyne B. L. Herczegi korona. Ism. Z—ny. I—n. Kath. Szemle. 278—284. l.
Beniczkyne. Egy szegény leány története. Ism. Z—ny I—n. U. o. 284—286. l.
Bessenyei Gy. A bihari remete. Holmi Ism. Könyves Tóth. K. Prot. egyh. és isk. lap. 18., 19. sz.
 Blaháné, Gömör 23. sz.
Botond. A napi szépirodalom. Magy. Szemle 22. sz.
Buday László. Versek. Ism. Prém. József. Föv. Lap. 108. sz. — Hevesi Sándor. Magy. Szemle 14. sz. Lázár B. Nemzet 149. sz.
Chalupka Rezső. A Jókay-család nemessége. P. Napló 177. sz. és Nemzet 178. sz.
Dalmady Győző. Hazafias költemények. Ism. Prém J. Föv. Lap. 121. sz. — Rövid ism. M. Szemle 19. sz. — Ó. Bud. Hírl. 141. sz. — Pintér Kálmán. Magy. Szemle 28. sz.
E. P. Eszther szerzője. (B. Jósika Miklós). Hazánk 131. sz.
Éhen Gyula. Elfeledt dalok. Szombathely, 1894 Ism. Vasár. Ujs. 24. sz.
Erdélyi Gyula. Daloskönyv. Föv. Lap. 106. sz.
Erdélyi Gyula. Meseköltészet — mesemondás. Föv. Lap. 117. sz.
Erdélyi Gyula. Az írói segélyegylet. Magy. Szemle 20. sz.
Erdélyi Gyula. Naturalizmus. Magy. Szemle 18. sz.
E. P. Kapuzárás. Hazánk 179. sz. (A nemzeti színház idei saisonjáról.)
Erkel Ferencz, *Abrányi Kornél* id. Erkel Ferencz félszázados operája. P. Napló 28. sz.
Arányi Lipót. Hunyady László. — 50 éves jubileum. Nemzet 27. sz.
Márkus Miklós. Hunyady L. jubileuma. Magy. Hírl. 28. sz.
Farhas Lajos. Bessenyei György áttérése. Nyirvidék 19., 20. sz.
Fejér Adorján. Apróságok Tóth Kálmánról. Föv. Lap. 152. sz.
Fejes István összes költeményei. Ism. dr. Debreczeni István. Órálló. 43—45. sz. Prém Józ. Föv. Lap. 173. sz.
Forgács. A Kisfaludy-társaság kiadványai. Magy. Szemle 17. sz.
Forgács, Kriza János és Gyulai Pál. Magy. Szemle 14. sz.
Gárdonyi Géza. Április. Ism. Föv. Lap. 152. sz. — Magy. Szemle 21. sz. — Lázár B. Nemzet 149. sz.

- Gárdonyi Géza.* Tárczák. Ism. Ő. Bud. Hirl. 102. sz.
Gr. Gvadányi József. y—s. Vasár. Ujs. 25. sz.
Gyűrky Ödön. Tóth Kálmán. Magy. Állam. 125. sz.
Hevessi Jenő. Köny és mosoly. Szeged, 1894. Ism. Prém J. Föv. Lap. 127. sz.
Hevessi Sándor. Iskolák az irodalomban. Magy. Szemle 26—28. sz.
Horváth Cyrill. A Margitsziget és kódex irodalma. Magy. Szemle 21—23. sz.
Horváth Cyrill. Régi legendáinkból. Kath. Szemle 397., 418. l.
Horváth Cyrill. Dr. Tóth Kálmán emlékezete. Nemzet 151. sz.
Horváth Cyrill. Irodalmi morál. Magy. Szemle 15. sz.
B. Horváth Miklós. Régi színészekről. Föv. Lap. 171. sz.
Huttkay Lipót. Köny és mosoly. Ism. Magy. Szemle 27. sz.
Imre Sándor. Petőfi és némely külföldi költők. Bud. Szemle. 79. köt.
Jánossy Zoltán. Költemények Ism. m. Föv. Lap. 194. sz.
Jósika Miklós. autograf-albuma. Kossuth L. levele Páris, 1861. máj. 12. —
Gróf Andrássy Gyula levele Páris, okt. 1. — Gr. Teleki László levele nov. 22. —
Ludvig levele 1861. jan 11. — Pompéry János levele. Bécs, 1857. máj. 24. —
Tóth Lőrincz verse. 1839. máj. 7. — Gaal József epigrammája. Nemzet 124. sz.
Justh Zs. Gányó Julcsa. Ism. Z—ny 1—n. Kath. Szemle 286—290. l.
K. E. Jósika Miklós. P. Napló 117. sz.
K. L. dr. Balassa Bálint emléke. Magy. Szemle 21. sz.
Kabos E. Fehér éjszakák. Ism. Z—ny 1—n. Kath. Szemle 296. l.
Káldy Gyula. Régi magyar harci dalok. Ism. m. g. Föv. Lap. 204. sz.
Kántor Imre. Örökkévalóság — újabb költeményei Ism. Magy. Szemle 29. sz.
Katona Lajos. Ludas Matyi P. Napló 103. sz.
Kenedi Géza. Szénrajzok. Ism. Kozma A. Nemzet 111. sz. Balog István
Győri Közl. 43. sz. Robin. P. Napló 111. sz. — Egyetértés 98. sz.
Keszler József. Ötvös Adolf (Silberstein). Nemzet 154. sz.
Kisteleki Ede. A szabad ég alatt. Ism. m. Föv. Lap. 122. sz.
Kóbor Tamás. Aszfalt. Ism. Béla Henrik. Bud. Hirl. 121. sz.
Kolozsvári Aladár. Petőfi és Arany Szalontán. Mezőtúr és vid. 28. sz.
Komócsy József. Sziklay János. Egyetértés 170. sz. Magy. Hirl. 170. sz. —
Robin. P. Napló 169. sz. — Szana Tamás. Föv. Lap. 169. sz. — *Julius.* U. o.
169. sz. — *Borsai.* Hazánk 176. sz. (Képpel.) Vasár. Ujs. 25. sz.
Köszeghy Pál. Bercsényi házassága. Ism. y.—s. Hazánk 181. sz.
Kovássy Elemér. Apró történetek. Ungvár, 1894. Ism. Prém J. Föv. Lap. 127. sz.
Kőrösi László. Kossuth az irodalomban. Magy. Szemle 12. sz.
Kövér Ilona. Vadrózsa kisasszony. Ism. Prém József. Föv. Lap. 201. sz.
Lázár Béla. Elbeszélések. Ism. Kozma Andor. Nemzet 173. sz. — *b. m.*
Egyetértés 146. sz.
Leövey Klára. Emlékezés Sárogy Gyulára. Muraköz. 19. sz. és Szolnok-Doboka 16. sz.
Luby Sándor. Álmod az üdvörl. Rövid ism. Magy. Szemle 33. sz.
Madách. Az »Ember tragédiája« 100-adszor. Nemzet 132. sz.
Makai Emil. Bródy Sándor. P. Napló. 172. sz.
Margitay Dezső. A hivatal. Ism. Hazánk 180. sz.
Mazuch Ede. A nő Petőfi költészetében. Ung 19., 20. sz.
Mikszáth Kálmán. Az eladó birtok. Páva a varjuval. Ism. Prém József. Föv. Lap. 217. sz. — *l. Bud. Szemle 79. köt. 314—316. l.*
Mitrovics Gyula ifj. »Emlékezzünk régiekről.« A sárospataki főiskola Kazinczy-ünnepélye alkalmából. Örálló 48. sz.
Muzslai János. Ballangó. Ism. m. Föv. Lap. 180. sz. — Magy. Szemle 23. sz.
Palágyi Lajos. Az ifjú szerzetes. Ism. Lázár Béla. Nemzet 115. sz. —
Béla Henrik. Bud. Hirl. 121. sz. — Prém József. Föv. Lap. 131. sz. — Magy. Szemle. 13. sz.

- Pálffy Albert.* A régi Magyarország utolsó éveiben. Ism. *I. b.* Bud. Szemle 78. köt. 478—480. 1.
- Pekár Gyula.* Dodo főhadnagy problémái Ism. Prém József. Föv. Lap. 106. sz. — *Ö.* Bud. Hirl. 102. sz. — (Erdélyi) P. Hazánk 111. sz.
- Pekár Gyula.* Homályban. Ism. Prém József Föv. Lap. 177. sz.
- Porzó.* Tóth Kálmán. P. Napló 152. sz.
- Prém József.* Fejes Istvánról. Föv. Lap. 155. sz.
- Rakodczay Pál.* »Rafael« és szerzője. Győri Közl. 34. sz. (Várad Antalól).
- Rákosi Viktor.* Zuboly, Gyalu és Társai. Ism. Prém József Föv. Lap. 193. sz.
- Reményi Ede ifj.* Argirus királyfi története. Magyarország 157. sz.
- Roboz István.* Beksics Gusztáv a vidéken. Semogy 20. sz.
- Ruzsicska László.* Ősz. Versek. 1894. Rövid ism. Vasár. Ujs. 25. sz.
- Samarjai Károly dr. 1821—1891. (Képpel.) Győri Közl. 39. sz.
- Sensatio és irodalom. *r.* Föv. Lap. 122. sz.
- Somjai János.* Jósika Miklós báró. P. Hirl. 118. sz.
- Szabadelvű népköltészet Magy. Szemle 33., 34. sz.
- Szabados Ede.* A könyvekről. Szatmári Hirl. 19., 20. sz.
- Szabolcska Mihály.* Hangulatok. Ism. Béla Henrik. Bud. Hirl. 121. sz. —
- V. c. Bud. Szemle 78. köt. 475—478. 1.
- Szana Tamás.* Az »Előre« költője. Magy. Hirl. 151. sz.
- Szathmáry József.* Kazinczy és Vörösmarty. Gömör és Kishont. 24., 25. sz.
- Széchenyi Béla gróf és a sárga könyv története. — Széchenyi Blik-jéről. Nemzet 129. sz.
- Szegedi Gergely.* Énekes Könyve. Ism. H. C. Kath. Szemle 323—330. 1.
- Szinyei Gerzson.* Comenius Patakon. Sárospat. Lap. 20—25. sz.
- Tábori Róbert.* Tóth Kálmán első és utolsó szerelme. Pesti Hirl. 153. sz.
- Tábori Róbertné.* Herczeg Ferenczről. Délvidék. 25. sz. és Délmagyar. Közl. 136. sz.
- Taksonyi József.* Költemények. Ism. m. Föv. Lap. 136. sz.
- Thewrenk (Ponori) Árpád.* Új hangok Ism. Föv. Lap. 180. sz. —
- Magy. Szemle 32. sz.
- Thury Zoltán.* Regénymesék. Rövid ism. Magy. Szemle 22. sz.
- Timár Szaniszló.* Shakespeare első közönsége. Egyetértés 157. sz.
- Timár Szaniszló.* Írók és meczenások. Egyetértés 148. sz.
- Tóth Kálmán. Hazánk. 159. sz.
- Ujváry Béla.* Kritika a kritikáról. Föv. Lap. 150. sz.
- Vadnai Károly.* A »víg génuszú ember« ről. (Gvadányi új életrajza. Föv. Lap. 111. sz.
- Vadnay Károly.* Tóth Kálmán emlékezete. Föv. Lap. 152. sz.
- Várad Antal.* Hamis Istenek. Ism. Z—ny I—n. Kath. Szemle 293—296. 1.
- Várad Antal.* Rafael. Ism. Órázó 52. sz.
- Werner Gyula.* Nyárutó. Ism. Magy. Szemle. 31. sz.
- Werner Gyula.* Anteusz. Ism. Z—ny I—n. Kath. Szemle 290—293. 1.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.

